

ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ
ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ, ТІЛДЕРДІ ДАМУ ЖӘНЕ МҰРАҒАТ ІСІ БАСҚАРМАСЫ
Г.Н. ПОТАНИН АТЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР ОБЛЫСТЫҚ ТАРИХИ-ӨЛКЕТАНУ МУЗЕЙІ

АКИМАТ ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ
УПРАВЛЕНИЕ КУЛЬТУРЫ, РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВ И АРХИВНОГО ДЕЛА ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ
ПАВЛОДАРСКИЙ ОБЛАСТНОЙ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ МУЗЕЙ ИМ.Г.Н. ПОТАНИНА

**«Ұлы даланың ұлы есімдері»
ғылыми- тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ**

МАТЕРИАЛЫ
научно-практической конференции
«Великие имена великой степи»

Павлодар
2024

ӘОЖ 069
КБЖ 79.01
Ұ 46

Г.Н. Потанин атындағы Павлодар облыстық тарихи-өлкетану музейі
Павлодарский областной историко-краеведческий музей им Г.Н.Потанина

Бас редакторы: А.Е. Әліакпаров
Жауапты редактор: Г.Б. Нұрахметова
Жауапты хатшысы: А.Н. Батталова

Главный редактор: А.Е. Алиакпаров
Ответственный редактор: Г.Б.Нуррахметова
Ответственный секретарь: А.Н. Батталова

Ұ 46 «Ұлы даланың ұлы есімдері» ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары.
Материалы научно-практической конференции «Великие имена великой степи». // Жауапты редактор. А.Е. Алиакпаров. – Павлодар қ.: Г.Н. Потанин атындағы Павлодар облыстық тарихи-өлкетану музейі, 2024. – 124 бет.
Қазақша, орысша.

ISBN 978-601-7026-33-2

Осы «Ұлы даланың ұлы есімдері» ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағында республикалық музейлер, мұрағаттар, кітапханалар қызметкерлерінің, жоғары оқу орны оқытушыларының, ғалымдардың, тарихшылардың, өлкетанушылардың ғылыми мақалалары жинақталған. Ғылыми мақалаларда музей коммуникациясы, ғылыми зерттеулердің координациясы, музей ісінің заманауи бағыттары, музейлердің тәрбиелік рөлі, тарихи-мәдени мұраны қорғау және сақтау мәселелері көтеріледі.

Настоящий сборник материалов научно-практической конференции «Великие имена великой степи» содержит научные статьи сотрудников республиканских музеев, архивов, библиотек, преподавателей вузов, ученых, историков, краеведов. В научных статьях поднимаются проблемы музейной коммуникации, координации научных исследований, современных направлений музейного дела, популяризация воспитательной роли музеев, охраны и сохранения историко-культурного наследия.

**ӘОЖ 069
КБЖ 79.01**

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

1 бөлім. «Ғылым, мәдениет және өнер қайраткерлерінің баға жетпес мұрасы»

Раздел 1. «Бесценное наследие деятелей науки, культуры и искусства»

Мамытова С. Н. Вклад К. И. Сатпаева и А. Х. Маргулана в национальную науку и перспективы развития их наследия.....	6
Нурахметова Г. Б. Творческое наследие казахов в собрании Павлодарского областного историко-краеведческого музея им Г.Н. Потанина.....	10
Ақшұлақова Г.Н. «Иманжүсіп Құтпанұлы. Есімі тарихтан мәңгі өшпес».....	14
Байбосын С. Ә. Қазына. Тастамбек бидің тұяғы.....	21
Ескендіров Б. Қ. Баскөл ауылының тарихи қалыптасуы.....	23
Абыкешова Ш. К. «Д.П. Багаев – первый профессиональный фотограф Павлодара».....	25
Шомина Н. В. «Популяризация роли и значимости К. И. Сатпаева, как геолога, через музейную деятельность».....	29
Қатбенова Г.К. «Екібастұз өңірінің атакты көлөнер шебері Сакен Құспекованың мол мұрасы».....	30
Жомартова А.З. «Участие Д. Багаева в научно- исследовательских экспедициях по Павлодарской области».....	34
Азербайев А.Д. Наследие Абая в модернизационно-идеологическом дискурсе.....	38
Аубакирова А.Д. «Коньр» философско-художественная категория прекрасного в казахской традиционной культуре и современной живописи.....	41
Алиева Г.М. Столыпин аграрлық реформаның қазақ халқының шаруашылық салтымен және материалдық мәдениетіне әсері туралы Халел Арғынбаевтың зерттеулері.....	45
Мерц З. С. Природа павлодарского прииртышья в пейзажной лирике П. Васильева.....	49
Кузембаев Н.Е., Диннер М.Н. Обзор научно-педагогической деятельности академика А.Х. Маргулана.....	54
Алгожина С. А. Қазақстанда үздік атанған шахталы шаһардың ұлы тұлғасы Серік Имантайұлы Жақсыбаев.....	58
Құдабаев А.Ж. «Дала кезген данышпан».....	61
Қадыр Жәнісбек. «Қазақ этнографиясының шырақшысы».....	62
Нұрғазина П. Қ. «Сәбит Дөнентаев – ұлы адам!».....	64
Рахимов Е. К. Ұлттық музей қорындағы Әлкей Марғұланның жеке заттары.....	67
Рахимов Е.О. «Әсем дауысты әнші».....	70
Сирик В. А. «Султанбет-султан – правитель Прииртышья. Археологические перспективы изучения истории XVIII века».....	74
Құдабаева Б.С. «Мәдени-тарихи ескерткіш».....	82
Нұрбек Шаяхмет. Г.Н. Потанин және алаш автономиясы.....	84

2 бөлім. «Ұлттық мәдениетті жаңғыртудағы музейлердің ролі және музей қызметінің өзекті мәселелері.

Мәдени құндылықтарды дәріптеу жолдары мен тәсілдерін іздеу»

Раздел 2. «Роль музеев в возрождении национальной культуры и актуальные проблемы музейной деятельности.

Поиск путей и способов популяризации культурных ценностей»

Болатова Д.Ә., Сакенова М.С. Павлодар Педагогикалық университетіндегі мұражайды сақтау және танымал ету.....	88
Аманова А.С. Информационный потенциал фондов Павлодарского областного краеведческого музея им. Г.Н. Потанина в изучении истории политических репрессий.....	91
Франк Д. А. «Музеи как важнейший компонент патриотического воспитания молодежи Казахстана».....	93
Бектемисова А. О. «Применение мультимедийных технологий как современный способ культурного просвещения».....	96
Оспанова М.Н. «Оңтүстік Қазақстан өңірінің кимешек үлгілерінің ерекшеліктері».....	98
Бектурганова Н.В. «Музейный маркетинг в работе Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина».....	102
Иманқұл Г.Ж. «Елімізде музейлердің туризм саласындағы алатын орны».....	104
Бейсенбі Т.А., Рахимов М.И. «Ашық аспан астындағы мұражайдың даму перспективалары».....	108

**3 бөлім. «Тарихи-мәдени мұраны сақтаудағы археологиялық
зерттеулер мен инновациялар»**

**Раздел 3. «Археологические исследования и инновации в сохранении
историко-культурного наследия»**

Крупа Т.Н. «Исследование, сохранение и изготовление копии халата (шапан) из раскопок мавзолея Болган Ана эпохи улуса Джучи (Улытау)»	112
Романчева Н. С. «Биодеструкторы органических археологических материалов как маркеры для реставрации музейных экспонатов»	114
Пушкарев А.А. Археология в 3D: опыт использования мультимедиа контента в экспозиции музея с. Бестерек (Восточно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей).....	119
Пересветов Г.Ю. «Каменные стелы раннего железного века из Павлодарского Прииртышья»	120

1 БӨЛІМ

«ҒЫЛЫМ, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ ӨНЕР ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ БАҒА ЖЕТПЕС МҰРАСЫ»

РАЗДЕЛ 1

«БЕСЦЕННОЕ НАСЛЕДИЕ ДЕЯТЕЛЕЙ НАУКИ, КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА»

ВКЛАД К. И. САТПАЕВА И А. Х. МАРГУЛАНА В НАЦИОНАЛЬНУЮ НАУКУ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИХ НАСЛЕДИЯ

МАМЫТОВА С. Н.

*доктор исторических наук, профессор
Astana IT University, г. Астана*

Мы живем в динамично развивающемся прогрессивном мире. Экономический рост, прогрессия качества жизни, которые наблюдаются в мире, и в Казахстане, в частности – это продукт научных изысканий огромной армии исследователей. И вполне справедливым является воздание почести, сохранение памяти тех ученых, кто внес неоценимый вклад в созидание и развитие общества.

Вэтом году отмечается юбилей выдающихся ученых, поистине звезд первой величины казахстанской науки, славных земляков Павлодарского Прииртышья - Каныша Имантаевича Сатпаева и Алькея Хакановича Маргулана. Их имена не только вошли в историю страны, но и стали национальным достоянием, без их научного наследия невозможно представить современную жизнь.

На сегодняшний день создано немало трудов, раскрывающих многогранную деятельность великих ученых, истинных подвижников и новаторов. Мы также попытаемся дать свое видение пассионарной личности К. И. Сатпаева А. Х. Маргулана, сумевших преодолеть вызовы времени, выдвинуть новые идеи, сделать их доминантами современной интеллектуальной жизни и базой для будущих перспектив.

Один из самых значимых периодов в истории национальной науки связан с деятельностью академика Каныша Имантаевича Сатпаева. Прежде всего, хотелось бы подчеркнуть, что первым и главным источником творческого вдохновения Каныша Имантаевича стала его родная баянаульская земля – один из сказочно красивых, богатых природой, уголков Казахстана. Именно отсюда, из аульного детства в Баянауле выросли его многие таланты и способности: трудолюбие, любознательность, целеустремленность, патриотизм. Родные и близкие Каныша Имантаевича были уважаемыми людьми в крае, они всегда стремились передать молодому поколению свои знания и любовь к Родине, к традициям и обычаям народа. Благодаря им, он знал и прекрасно пел многие казахские песни, например песни Жаяу Мусы и Естая Беркимбаева. Чтобы сохранить прекрасные творения композиторов и сделать их достоянием народа, он впоследствии передал слова и музыку 25 музыкальных произведений этнографу Александру Затаевичу, автору сборника «500 казахских песен и кюев». В примечании этой книги отмечалось, что К.И. Сатпаев «прекрасный знаток и хороший исполнитель баянаульских песен, давший для настоящего сборника ряд очень ценных сообщений» [1].

Невероятная работоспособность К. И. Сатпаева без сомнения также связана с его детством. С ранних лет его родители приобщали к нелегкому сельскохозяйственному труду. Кроме этого, отец юного Канышана учил разбираться в необычных камнях, которыми были богаты Баянаульские горы. В дальнейшем с легкой руки ученого-геолога Усова, оказавшегося в силу личных обстоятельств на благодатной земле Баянаула, Каныш Имантаевич получил путевку в науку Геология. По его рекомендации Сатпаев поступил на горный факультет Томского технологического института. Получив теоретические знания о горной инженерии, он закрепил практические навыки в Атбасарском тресте цветных металлов, на котором проработал с 1926 по 1940 годы. В 30 лет он встал на путь научного исследования. В 1929 году он приступил к изучению Джезказганского меднорудного месторождения. Уже к началу 1930 года К.И. Сатпаев научно подтвердил факт, что на этом месторождении имеются достаточно крупные запасы медных, железных, железно-марганцевых руд, позволяющих осуществлять добычу этих руд в крупных масштабах. Это было не только великое научное открытие, но и настоящий подвиг ученого, так как до получения возможности разработки и осуществлении грандиозного геолого-разведывательного проекта ему пришлось проявить невероятное упорство и смелость, чтобы преодолеть бюрократические преграды на разных высоких инстанциях и доказать свою правоту. Не только в летнее время, но и в холодные зимы команда Сатпаева проводила бурление скважины. Из-за того, что практически было прекращено финансирование испытаний, Сатпаев и его помощники применяли любые подручные материалы. Они даже

использовали юрты, чтобы согреть бурильные установки в 40-градусный мороз. То, что многим теоретикам казалось невероятным и невозможным, Сатпаев сделал очевидным на практике. В 1936 году по результатам исследования он опубликовал свою первую основополагающую научную статью «К проблеме большого Джекказгана» [2].

Осознавая важность формирования инженерно-интеллектуальной и научной элиты горно-металлургического сектора страны, Сатпаев принял активное участие в создании в 1940 году первого казахского научного центра на базе Института геологических наук. Время подъема его научно-организаторской карьеры приходится на суровые военные годы. В 1941 году по инициативе второго секретаря ЦК КП Казахстана Ж. Шаяхметова К. И. Сатпаев был назначен директором Института геологических наук и заместителем председателя Президиума казахского филиала Академии наук СССР. Когда решалась судьба страны, Казахский филиал АН СССР во главе с К.И. Сатпаевым сконцентрировал все свои исследовательские силы на обеспечение нужд фронта. С первых месяцев войны шло форсированное изучение руд таких важнейших оборонных металлов, как олово, вольфрам, молибден, ртуть, кобальт, никель и т.д. Были выявлены новые месторождения, на которых стали осуществлять промышленные разработки [3]. По личной инициативе К. И. Сатпаева в 1942 году началось строительство Жездинского марганцевого рудника, который обеспечивал металлургические заводы восточной части страны стратегическим сырьем [4, с. 14]. К.И. Сатпаев гордостью писал о вкладе Казахстана в борьбе с фашистской Германией: «Запасы недр Казахстана поставлены сейчас на оборону Родины. Каждые девять из десяти пуль, разящие гитлеровское зверье, отливаются из свинца, добытого в Казахстане. Больше половины танков одеты в броню, в которую вплавлен казахстанский молибден. Свыше одной трети гильз для патронов и снарядов, аппаратуры для связи в действующей армии, создано также из сплавов казахстанской меди» [5].

Одной из граней таланта Каныша Имантаевича Сатпаева было умение вовремя замечать и поддерживать новые направления научных исследований. Несмотря на тяжелейшее военное время, в условиях тотального дефицита производственных помещений, жилья, оборудования, приборов, Каныш Имантаевич Сатпаев способствовал открытию в сжатые сроки 75 исследовательских учреждений, лабораторий и станций по различным отраслям наук. Среди первых были Институт языка литературы и истории, Химико-металлургический институт, Институты почвоведения и ботаники, зоологии и краевой патологии. К.И. Сатпаев постоянно ставил перед ними задачу неуклонного расширения проводимого круга исследований, выработке новых подходов и идей.

Проводя большую организаторскую работу в рамках филиала Академии наук СССР, Каныш Имантаевич Сатпаев не прекращал свои научные исследования. Фундаментальные труды по геологии Жезказганского региона сделали его широко известным среди научной общественности Советского Союза. В 1942 году Высшая аттестационная комиссия по совокупности работ присудила К. И. Сатпаеву ученую степень доктора геолого-минералогических наук, а в 1943 году К.И. Сатпаев был избран членом-корреспондентом Академии наук СССР [3]. Как известно, ученого судят по трудам, по ученикам, по формированию научной школы. Если начать с последнего, то мы с гордостью можем сказать, что К.И. Сатпаев является основоположником казахстанской научной школы металлогении. Из более чем 640 научных работ ученого, подавляющее большинство трудов посвящены вопросам геологии месторождений и минеральных ресурсов Казахстана. Вместе со своими учениками он разработал принципы составления прогнозных карт полезных ископаемых. В 1953 году благодаря использованию новейших научных методов ученые Института геологии во главе с Сатпаевым презентовали рабочие макеты Карты полезных ископаемых Казахстана. Пройдя жесткую экспертизу на точность, широкое обсуждение среди ведущих специалистов, она была признана наиболее достоверной. Разработчики карты были удостоены Ленинской премии. Сегодня этот труд позволяет успешно открывать на территории нашей страны новые богатые месторождения металлических руд.

Огромный авторитет Каныша Имантаевича в научных и официальных кругах обеспечивали успех многим его инициативным проектам. Крупнейшим из них был проект создания Академии наук КазССР в 1946 году. Незаурядные способности ученого, организатора и руководителя, огромный опыт практической работы, личностные качества помогли К. И. Сатпаеву превратить Академию в крупный научный центр.

Еще одной инициативой КанышаИмантаевича был проект канала Иртыш - Караганда. Благодаря ему воды Иртыша, протекая по каналу Иртыш-Караганда, достигли Караганды и Темиртау, и Центральный Казахстан перестал нуждаться в питьевой воде[6].

Очевиден тот факт, что главная заслуга Сатпаева заключается в его колоссальном вкладе в формировании научной системы Казахстана. Великий ученый задал стране интеллектуальный, научный тренд развития, в результате которого казахстанское общество из просвещённого превратилось в интеллектуально-научное и профессиональное. Именно благодаря заслугам великого учёного был заложен фундамент сегодняшнего инновационного и научного потенциала страны[7].

Следует отметить, что интересы К. И. Сатпаева были гораздо шире, чем изучение геологии. Он был признанным знатоком по многим актуальным вопросам истории и культуры казахского народа. Он собирал материалы о казахских батырах, записывал народные песни, поэмы, изучил и издал героический эпос «Ер-Едыге». В 30-е годы К.Сатпаев, наряду со своей основной геолого-поисковой работой, продолжал живо интересоваться историей края, собирал и накапливал ценные сведения об опыте металлургии в древности, изучал местную топонимику, каменные изваяния, наскальные рисунки и надписи, древние и средневековые захоронения[8].

Общность научных интересов сближала К. И. Сатпаева и А.Х. Маргулана. Они оба стояли у истоков Академии наук республики. Результатом подвижнической научной деятельности А.Х. Маргулана стало открытие Института истории и археологии. Его всегда окружала талантливая молодежь, и это была примета крупного успешного учёного, который оставил за собой не одно поколение учеников. Под руководством А.Х. Маргулана было защищено свыше пятидесяти кандидатских и докторских диссертаций [9, с.490].

А.Х. Маргулан был ученым широкого диапазона. Его разносторонний и энциклопедический ум в сочетании с исключительным трудолюбием обеспечили ему право быть первооткрывателем во многих областях казахстанской науки: лингвистике, филологии, искусстве, археологии, этнографии, истории племен региона, фольклора казахского народа. Он всю свою жизнь посвятил изучению истории казахов и народов Центральной Азии.

А.Х. Маргулан первым основательно изучил казахские легенды об АсанКайгы, Жиренше-Шешене, Коркыте и другие эпические и лиро-эпические поэмы казахского народа. В 1941 году вышла книга А.Х. Маргулана в соавторстве с Джумалиевым «Казахская литература». Собранные эпические материалы легли в основу докторской диссертации. Ученый не скрывал своего восхищения творениями кочевников, красотой родной земли. Исследователь жизнедеятельности А.Х. Маргулана Мустафина М. писала: «Когда читаешь рукопись Маргулана, бросается в глаза большое количество эпитетов в превосходной степени. ...Любовь к родной земле и своему народу были для него источником вдохновения» [10].

А.Х. Маргулан является основоположником археологической науки страны. Он был первооткрывателем веками скрытых тайн истории народа. Ученый побывал почти во всех уголках Казахстана, от его западных границ (городище Сарайчик), через весь Центральный Казахстан до северо-восточных и восточных пределов (горы Шынгыстау, Тарбагатай, Каратау). Он отыскал десятки археологических памятников, всесторонне их исследовал и систематически описал. Он доказал, что Казахстан не был, как полагали до него многие исследователи, безжизненной пустыней, которую изредка пересекали кочевые пути номадов. Именно А.Х. Маргуланом были обнаружены и основательно изучены следы древней городской культуры Южного Казахстана в бассейнах рек Сырдарья, Таласа и Чу. Он провел предварительный раскопки на Отраре, Таразе, Сыгнаке, Сайраме, Сарайчике [11, с.51]. Одновременно он собирал образцы казахских преданий, легенд и эпических сказаний. Результатом этих исследований стала книга «Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана», в которой впервые были описаны крупнейшие центры городской цивилизации на базе высоко развитого поливного земледелия. А.Х. Маргулан впервые поставил вопрос о наличии в Казахстане различных типов хозяйственно-культурной деятельности, взаимодействия кочевников и оседлых поселений.

Следуя совету К. И. Сатпаева, А. Маргулан в послевоенные годы приступил к исследованию Центрального Казахстана – региона, богатого на культурные памятники, но малоисследованного. Им был обнаружен мощный очаг культуры эпохи бронзы: более 100 древних поселений, в основной массе расположенных на территории Карагандинской, Павлодарской и Акмолинской областей. Это

было одно из выдающихся достижений всемирной археологии. А.Х. Маргулан доказал, что 3000–3500 лет тому назад Казахстан был центром яркой и самобытной культуры. По месту первых находок она получила название Бегазы-Дандыбаевской культуры [12, с. 11]. На примере памятников этой культуры ученый рассмотрел специфику каменной архитектуры и доказал, что территория Казахстана в древности была очагом формирования металлургии [13, с. 125]. Им также были обнаружены остатки крупных гидротехнических сооружений – плотин, запруд, огражденных искусственных водоемов. Особенно много памятников он изучил в Баянаульском районе и на территории, прилегающей к Экибастузу, Павлодарской области. Это – древние курганы в пойме р. Оленты, захоронения из громадных плит по берегам р. Шидерты, памятники в районе Бескауга. Результаты археологических исследований территории Центрального Казахстана, которым А.Х. Маргулан посвятил 30 лет своей жизни, были представлены в фундаментальных монографиях «Древняя культура Центрального Казахстана», «Бегазы-Дандыбаевская культура Центрального Казахстана». Эти труды открыли для научного сообщества нашу страну, как колыбель древнейших культур Евразии.

К его археологическим исследованиям тесно примыкают работы в области искусствоведения, архитектуры, экономики. С точки зрения этнографии, история материальной культуры кочевников и их преемников-казахов представлена в трехтомном научном труде «Казахское прикладное искусство», в котором системно представлены предметы быта казахов, одежда, жилище, предметы ювелирного искусства, их происхождение и эволюция. Он создал первую крупную обобщающую монографию «Архитектура Казахстана». Результатом многолетних экспедиционных поисков явилось издание крупных коллективных трудов: «Хозяйство казахов на рубеже XIX – начала XX веков», «Культура и быт казахского колхозного аула». Благодаря А.Х. Маргулану второе дыхание получили произведения Бухар-жырау об Абылае. Так, комментируя произведение Бухар-жырау на смерть Абылай-хана, А.Х. Маргулан провел фактически серьезную источниковедческую работу: «Один из рукописных вариантов песни хранится в Ленинграде, он записан в 1880 году Имантаем Сатпаевым для Г. Н. Потанина из уст известного баянаульского певца Куреке, потомка Бухар-Жырау» [14, с. 30]. Огромная заслуга А.Х. Маргулана состоит в возвращении творческого наследия ученого-просветителя Ч. Ч. Валиханова. Составление и подготовка к изданию собраний сочинений выдающегося мыслителя – это 10 лет упорного труда АлькеяХакановича и руководимого им коллектива ученых. Смелость А.Х. Маргулана в отношении казахской тематики ЧоканаЧингисовича проявилась в воссоздании полного и качественного объема всех произведений без купюр в рамках академической, фундаментальной обработки самих произведений [15, с. 130]. Комментарии А.Х. Маргулана при участии Л. М. Ауэзовой и З.Л. Пальтовой являются в высшей степени значительным научным трудом, вне которого сами произведения ЧоканаЧингисовича остаются не вполне понятны для современного читателя.

Научное наследие А.Х. Маргулана, его вклад в историю материальной и духовной культуры казахского народа, не получил до конца всестороннего освещения. Отдельные труды, изданные при жизни ученого и после его смерти, стали библиографической литературой. Поэтому в 1998 году на общем собрании Министерства науки и Академии наук было принято решение об издании полного собрания сочинений ученого. На данный момент издано 14 томов. Все научные труды А.Х. Маргулана направлены на превращение истории казахов в достояние мирового сообщества.

Подводя итог, хотелось бы еще раз сказать, что академики К.И. Сатпаев и А.Х. Маргулан – это яркие символы Исторического Казахстана. Они внесли уникальный вклад в сокровищницу мировой и отечественной науки. В их образе органично соединены ценности знания, науки, технического прогресса, тесно связанные с идеей патриотизма и защиты Родины. Этот сплав – то, что нужно нам сегодня, чтобы выстоять и победить в условиях новых вызовов современности и обеспечить устойчивое будущее.

Список использованной литературы:

1. Затаевич А.В. 500 казахских песен и кюевАдаевских, Букеевских, Семипалатинских и Уральских: С предисл. и примеч.автора. Алма-Ата: Наркомпрос КазАССР, 1931. 342 с.
2. Сатпаев К.И. К проблеме большого Джекказгана // Народное хозяйство Казахстана. 1936. № 1–2. С. 74–83.
3. Капаева А.Т. Наука и культура Казахстана в годы Великой Отечественной войны// URL: [https://nauka.kz/page.php?page_id=1001&lang=1&news_id=9318&new\(дата обращения: 06.05.2022\)](https://nauka.kz/page.php?page_id=1001&lang=1&news_id=9318&new(дата обращения: 06.05.2022)).

4. Аймагамбетов Б. Основателем рудника в Жезлы был Каныш Сатпаев // Индустриальная Караганда. 2002. 7 августа.
5. Жармагамбетов Н. Каныш Сатпаев: «Мой народ выше меня» / <https://kazpravda.kz/n/kanysh-satpaev-moy-narod-vyshe-menya/> (дата обращения: 24.01.2014).
6. Фомина Н. Простой и разносторонний... / Индустриальная Караганда: https://inkaraganda.kz/main_news/prostoj-i-raznostoronnij-124-goda-ispolnilos-so-dnja-rozhdenija-vydajushhegosja-uchenogo/ (дата обращения: 12.04.2023).
7. Кшибеков Д. Спаситель Отечества <https://mysl.kazgazeta.kz/news/14963> (дата обращения: 29.11.2019).
8. Габдуллина А. Ж. История Казахстана в исследованиях Каныша Сатпаева / <https://kazatu.edu.kz/assets/i/science/sf16-gumanitar-203.pdf>
9. Казахи. В 9 т. Том 2: Исторические личности. А. Х. Маргулан. Алматы: ИДК-ТИПО, 1998. С. 488–490.
10. Мустафина М. Прозрение // Новое поколение. 2002. № 26 (214).
11. Ақышев К. Археология атасы / Ғұлама. Тұлға. Тағдыр. Тағылым: ӘлкейМарғұлантуралыестелікжинағы. Павлодар: ТООНПФ ЭКО, 2004. 254 б. 45–58бб.
12. Байпаков К.М. А.Х. Маргулан - выдающийся исследователь // «Маргулановские чтения». Алматы, 2004. С. 7–15.
13. Қозыбаев М. Дала перзенті / Ғұлама. Тұлға. Тағдыр. Тағылым: ӘлкейМарғұлантуралыестелікжинағы. Павлодар: ТООНПФ ЭКО, 2004. 254 б. 119–126бб.
14. Сарсеке М. Сатпаев / Пер. с каз. С. Плеханова и авт. - 2-е изд., доп. М.: Мол. гвардия, 2003. 548 с.
15. Жолдасбеков М. Академик Марғұлан / Ғұлама. Тұлға. Тағдыр. Тағылым: ӘлкейМарғұлантуралыестелікжинағы. Павлодар: ТООНПФ ЭКО, 2004. 254 б. 126–137бб.

ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХОВ В СОБРАНИИ ПАВЛОДАРСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ ИМ Г.Н. ПОТАНИНА

НУРАХМЕТОВА Г. Б.

*зам. Директора Павлодарского областного историко-краеведческого музея
им. Г.Н. Потанина, г. Павлодар*

«В современном мире как никогда актуальна проблема взаимосвязи общности и множественности культур, что является залогом богатства и жизнеспособности общечеловеческого фонда творческого наследия. В связи с этим стала актуальна проблема осмысления, сохранения и охраны собственного культурного наследия, представляющего собой неувядаемую память этноса – гарантии его бессмертия» [3, с. 52]. В этом направлении весьма значима деятельность республиканских музеев, усилия которых сосредоточены на сборе, учете, реставрации и хранении артефактов, атрибуции и научном осмыслении экспонатов, экспонировании их в залах. Важна также популяризация изученного материала через публикации и СМИ, что способствует формированию этнического самосознания, чувства гордости за свой народ. В целом, роль музея, связанная со сбором, хранением и передачей накопленного культурного опыта, запечатленного в артефактах, осуществляется посредством экспонатов.

Одним из таких учреждений, является областной историко-краеведческий музей г. Павлодара – хранилище богатого историко - культурного наследия Павлодарского Прииртышья. В музее хранятся многочисленные свидетельства материальной и духовной культуры казахского народа и других этносов Казахстана.

За последнее десятилетие были осуществлены важные мероприятия историко-культурного значения: произведен монтаж экспозиции экспонатов под открытым небом, открыты филиалы областного музея: Дом-музей фотографа Д.П. Багаева, дом песенного творчества имени Майры Шамсутдиновой, музей Воинской Славы и мультимедийный музей Ертис.

В настоящее время основной фонд Павлодарского историко-краеведческого музея состоит из ценных коллекций археологии, палеонтологии, декоративно-прикладного искусства, оружия, нумизматики, фотодокументов, драгметалла, предметов быта разных народов, населяющих Павлодарское Прииртышье. В собрании музея находятся ряды уникальных экспонатов, бесценных по своему историко-культурному содержанию.

На сегодняшний день фонды музея насчитывают более 70 тысяч экспонатов основного фонда. Каждый экспонат содержит уникальную информацию, представляя собой важнейший источник историко-культурного значения. В нем спрессованы творческие накопления человеческого коллектива на протяжении многих веков. По сути, артефакт является своего рода «культурным» текстом, в котором сосредоточено емкое содержание информационного, коммуникативного, семантического характера.

Сотрудники музея, применяя системный и комплексный подход исследования, проводят определенную работу в аспекте научного осмысления имеющихся коллекций. В результате музеем были выпущены ряды научных каталогов: «Коллекция негативов Д.П. Багаева из фондов музея», «Ювелирные украшения XIX–XX вв. в коллекциях областного историко-краеведческого музея», «Григорий Николаевич Потанин», «Материалы фондовой коллекции», «Коллекция рукописей, редких печатных изданий и дарственной литературы в фондах музея», «Археологические коллекции Павлодарского историко-краеведческого музея». Был реализован проект: выпуск сводного каталога «Редкие и ценные экспонаты районных музеев Павлодарской области», «Каталог Палеонтологических коллекций Павлодарского областного историко-краеведческого музея им Г.Н. Потанина». Все это осуществляется в русле необходимости проведения популяризации культурного наследия через СМИ, издание научных и научно-популярных работ, что, несомненно, будет способствовать воспитанию патриотизма у молодежи и любви к Родине у казахстанцев.

Особый интерес в экспозиции представляют кости животных, обнаруженных в 1928 г. на правом берегу Иртыша, в 1 км к югу от железнодорожного моста, в урочище «Гусиный перелет». Впервые памятник древней природы был обследован академиком, палеонтологом Ю.А. Орловым. «Гусиный перелет» является уникальным, всемирно известным памятником природы, подобной городской достопримечательности нет ни в одном регионе СНГ. В мире всего два таких памятника: один находится в Павлодаре, другой в Канаде. Раскопки на «Гусином перелете» дали многочисленный костный материал: носорога – хилотерия, гиены, саблезубого тигра-махайрода, жирафа, птиц, черепахи.

В зале первобытной археологии, который посвящен древнему периоду истории человечества с эпохи каменного века до эпохи поздней бронзы, представлены артефакты, демонстрирующие этапы развития и становления человечества. На территории Павлодарского Прииртышья древний человек был найден 1,5 млн. лет назад.

В зале, посвященном кочевой цивилизации, демонстрируются артефакты кон. VIII – нач. VII вв. до н.э. новой эпохи – раннего железного века. Этот период связан с освоением железа и переходом на новое ведение хозяйства – кочевое скотоводство. Наиболее яркая культура этого времени – Тасмолинская, название которой определено по наименованию одного из могильников в урочище Тасмола. В зале можно увидеть замечательные экспонаты эпохи: два сарматских меча и акинаки, бронзовые цельнолитые удила, предметы металлопластики с образцами звериного стиля, наконечники стрел различных типов. В разделе средневековой археологии представлены уздечные наборы, различные костяные и бронзовые пряжки, бронзовые и золотые серьги, поясной набор.

Эти артефакты, протягивающие нить между далеким и настоящим временем, позволяют почувствовать творческое дыхание седой древности. Отрадно, что все эти экспонаты, убедительно отражающие начало формирования цивилизационных предпосылок, вызывают у зрителей неподдельный интерес к истокам своей истории.

В экспозиции есть также женский головной убор из листового серебра «Бокка», серебряное зеркало с сюжетными сценами погони всадника за животным и ритуальные нашивные бляшки. «Бокка», вызывая интерес ученых, постоянно цитируется в исследовательских трудах казахстанских ученых, возводящих генезис казахского свадебного головного убора саукеле к данному головному убору.

В зале этнографии представлена юрта и ее убранство: ковры, циновки, кровать, шкафчик для посуды, бесик (детская люлька), стол, сундуки и другие предметы быта, дающие представление о традиционной жизни казахов. Экспозиция содержит образцы мужской и женской одежды, пояса, ювелирные украшения, музыкальные инструменты. Часть экспозиции зала имитирует комнату в деревянном доме с русской печью и предметами быта. В экспозиции зала истории Прииртышья

в XV-XIX вв. представлены холодное и огнестрельное оружие: сабля, кинжал, кольчуга, палаш, пехотный тесак, кремневое ружье. Зал отражает период расселения племен Среднего жуза, формирования Иртышской оборонительной линии и возникновения города Павлодара. В зале экономики и культуры Прииртышья - интересные предметы быта горожан и образцы интерьера. Это фисгармония, шкаф с посудой, патефон, деревянный стол, два кресла, зеркало венецианского стекла, люстра, ручной кассовый аппарат дореволюционного времени. В музее организуются презентации выставок из фондов республиканских музеев, из собственных фондов. Проводятся мастер-классы, краеведческие уроки, лекции-концерты, творческие вечера.

В зале «Казахская этнография» представлены кочевое хозяйство, древние ремесла и промыслы казахского народа. Особую ценность представляют произведения декоративно-прикладного искусства казахов. В экспозиции представлены великолепные образцы ювелирного искусства казахов, демонстрирующие разнообразие художественно-технических приемов. Серьги, шумящие подвески к косам, нагрудные украшения, броши и застёжки для камзола, браслеты и перстни поражают воображение то оригинальностью формы, то монументальностью образа, либо яркой полихромией. Эти изделия, помимо художественного эффекта, завораживают глубиной смыслового наполнения, так как многие из них несли функцию оберега или талисмана.

«В казахском декоративном прикладном искусстве наиболее ярко этнические достижения проявлены в художественном войлоке. Благодаря умелой ритмической организации плоскости полотна с помощью цвета и орнамента, простые войлочные изделия в руках народных мастериц превращаются в подлинные произведения искусства» [2, с. 49]. Демонстрируемые в залах войлочные ковры типа сырмак отражают художественную особенность данного вида народного искусства, присущей Павлодарской области. Уникальным экспонатом является экспонируемый войлочный настенный ковер тускииз, выполненный в XIX в. Данный экспонат представляет собой раритет, поскольку такого рода ковры к концу XIX-нач.XX вв. стали выполняться из тканей, ввиду их доступности. Декоративное решение ковра также отражает старинные вкусовые предпочтения казахских мастериц в выборе орнаментальных мотивов, представляющих собой сложные вариации растительных и зооморфных образований.

Примечательно, что музей экспонирует также произведения прикладного искусства других дружественных народов, представители которых волей судьбы оказались в павлодарском крае. Среди них и собирались интересные предметы ручного творчества. Такой подход, т. е. включение иноэтнических этнографических и художественных изделий в собрания музея и демонстрация их в экспозиционных залах представляется целесообразным. «Во многих музеях Казахстана экспонируются артефакты, демонстрирующие наиболее яркие проявления этнического самовыражения различных народов Казахстана. Эти экспонаты, представляя собой результат многовековой шлифовки образных средств, отражают квинтэссенцию эстетико-философского содержания этносов, проживающих в Казахстане. Выявление и публикация интересных образцов прикладного искусства разных народов способствует этническому самосознанию, формированию чувства гордости за свой народ, а для казахстанцев знакомство с художественными достижениями разных культур способствует расширению эстетического горизонта и обогащению духовного сознания» [1, с. 226]. В данном контексте следует отметить, демонстрируемые ювелирные украшения, выполненные мастерами из татарской этнической среды, а также ювелирами Северного Кавказа, в частности, кубачинцами.

Известно, что наиболее ярко отражает этническую принадлежность традиционный костюм, так как «одежда сочетала в синкретическом единстве практическое, эстетическое, обрядовое, магическое значение, а также выполняла функции этнодифференцирующую, этноинтегрирующую, половозрастных, имущественных и профессиональных различий. Все эти функции, связанные с нормами традиционной этики, несли зрительную информацию, что давало возможность индивидууму свободно ориентироваться в рамках социально-бытового канона» [4, с. 11]. В связи с этим экспонируемые в музее костюмы разных народов Казахстана дают возможность наглядно осмыслить этнические понятия красоты и получить яркое впечатление о их художественно-этнографической самобытности.

Следующие залы музея посвящены истории края в XVII – XIX вв., а также с новейшей историей и историей Независимости нашей Республики.

В основу построения экспозиции были положены хронологический и тематический принципы. Главным кредо в организации экспозиции было представление подлинных экспонатов в сочетании с объемными композициями. К примеру, в виде макетов представлены «Интерьер купеческого дома», «Куюндинская ярмарка». Благодаря художественно-образному решению макетов с соблюдением этнографической достоверности и композиционному решению экспозиции у посетителей создается иллюзия полного погружения во временной контекст.

При помощи создания образной системы и введения технических средств новая экспозиция музея рассказывает о богатой истории становления края, об основных сферах жизни города, о людях. В экспозиции музея демонстрируются портреты, документы и аннотации, отражающие жизнь и деятельность выдающихся личностей Павлодарской области: деятелей науки, образования, искусства, оставивших достойный след в этой жизни. Данный раздел экспозиции вырабатывает чувство гордости за свой край, стремление у молодежи подражать этим замечательным людям.

Залы музея оснащены новейшей техникой, способствующей разностороннему обслуживанию посетителей: звуковое, световое оснащение, компьютерная техника, электронные информационные табло.

Областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина, и ученые-этнографы Омского филиала Института археологии и этнографии Сибирского отделения РАН проводят совместную Международную археолого-этнографическую экспедицию. По итогам экспедиций проводятся международные научно-практические конференции с участием археологов и музейных работников.

В настоящее время развернута работа историко-краеведческого музея в направлении расширения межрегионального сотрудничества, систематического проведения обменных выставок с музеями Республики. Так, например, в нашем музее была организована выставка «Семей в потоке времени» из фондов Семипалатинского краеведческого музея, раскрывшая этапы преобразования, введения Коряковской станицы в ранг заштатного города Семипалатинской области и наименование его Павлодаром.

Музеем была организована выставка в Карагандинском краеведческом музее «Ертис-Баянаул казыналары». В павлодарском музее была проведена выставка «Отырар-Фараб өркениеті» из государственного историко-культурного музея заповедника «г.Отрар». Экспозиция раскрыла значение г. Отрар в истории казахской государственности.

Музеи Павлодарской области находятся в постоянном поиске новых интересных форм работы. Ежегодно в музее организовывается театрализованное представление «Ночь в музее». Посетители попадают на необычную экскурсию по залам музея в ночное время. Экспозиция «оживает» в образе древнего человека-неандертальца, батыра, кочевников, а также горожан: купцов, мещан-жителей небольшого, захолустного города Павлодара нач. XX века. Необычная, увлекательная экскурсия по таинственному «Дому истории» сопровождается неожиданными встречами с историческими персонажами. В целом яркое впечатление от увиденного надолго остается в памяти зрителей, будируя у них познавательный интерес к истории и культуре своего края.

Выполняя основную функцию – сохранение историко-культурного наследия, а также осуществляя интериоризацию осмысленного в экспозиции и хранилище материалов в сознание граждан, музей тем самым участвует в реализации Государственной политики, направленной на создание, возрождение, сохранение, развитие культуры в Республике Казахстан.

Источники и литература:

1. Инициативы, направленные в мир. Коллективная монография. Алматы: Казак энциклопедиясы, 2011. 367 с.
2. Мынжасарова Ш.Ж. Этничность в декоративно-прикладном искусстве казахов // Сб. докладов Международной научной конференции «Национальная идентичность в процессе глобализации». Алматы, 2009, с. 199. – С. 47–56
3. Тохтабаева Ш. Ж. Раритеты декоративно-прикладного искусства казахов как историко-культурный источник // Сб. статей научно-практической конференции «Музейные раритеты в проекции истории казахской государственности» в рамках межрегионального музейного фестиваля, посвященного 550-летию Казахского Ханства. Кокшетау, 2015, 119 с. – С.52 – 56
4. Тохтабаева Ш. Ж. Функция казахской традиционной одежды // Известия НАН РК, серия общественных наук. Алматы: Гылым, 1994, 1, с. 93. – С. 11-21

«ИМАНЖҮСІП ҚҰТПАНҰЛЫ. ЕСІМІ ТАРИХТАН МӘНГІ ӨШПЕС»

АҚШҰЛАҚОВА Г.Н.

Ақсу тарихи-өлкетану музейі бөлімшесінің басшысы

Қазақ халқы өз тарихында ұлы оқиғалар мен әйгілі есімдерді, тарихи тұлғаларды ешқашан естен шығарған емес. Олар жайлы ел аузында аңыз-әңгімелер, көптеген деректер қалып отырған.

Ақ балдақ алмасымның сынығысың,
Шынардың шыңға біткен шыбығысың.
Бәйге аттай жұрттан озған заманында,
Арда емген арғымақтың сыңығысың, –

деп, атақты жырау Мәнсүр Бекежанов жыр төккендей, Иманжүсіп Құтпанұлы – сегіз қырлы, бір сырлы дарын иесі, әнші композитор, сазгер, батыр, күрескер тұлға, ел бостандығы үшін арпалысып өткен ер. [1]

Жүз қатыны қазақтың ұл тапса да,
Бәрібір Иманжүсіп бола алмайды! –

деп, өзін-өзі танып, қайрат пен дарындыбір бойына сіңірген Иманжүсіп Құтпанұлының есімі – тарих беттерінде алтынәріппен жазылуға лайық дара тұлға. Қасиетті Кереку өңірінің беделді тұлғасы, халық композиторы, Ресей империясының отарлау саясатына қарсы ақтық дәмі қолғанша күресіп өткен, жазықсыз жала жабылып, ату жазасына кесілген ақтандақ тұлғалардың бірегейі – Иманжүсіп Құтпанұлы. [2]

Иманжүсіп Құтпанұлы Қоқан хандығына қарсы азаттық күресте қазақтардың көсемі ретінде танылған Тұрғанбай датқаның немересі болғанымен, пешенесіне ерекше тағдыр бұйырып, Арқа топырағына кіндігімен байлануының өзі жатқан бір үлкен тарих. Елінің азаттығы үшін алысып өткен әулеттің аты аңызға айналған үшінші ұрпағы, Тұрғанбай батырдың немересі, Құтпаннан тараған үш ұлдың ең кенжесі – Иманжүсіп.

Жас кезінен бастап ол әндерге, поэтикалық импровизацияларға деген сүйіспеншілігін көрсетті. Ол әндерге, риторикаға құмар болды. Иманжүсіп Құтпанұлы Біржан-сал Қожағұлов, Ақан-сері, үкілі Ыбырай, Балуан-Шолақ Баймұрзин, Мәди Бапиұлының шығармашылығымен танысты, Жарылғапбердімен, Естаймен және басқа да әншілермен достық қарым-қатынаста болды. Ол Жаяу Мұса Байжановпен кездесті, оның дүниетанымына және импровизатор ақын ретінде қалыптасуына әсер етті.

Иманжүсіп Құтпанұлы 1863 жылы Павлодароблысы, Ермакауданы, құркөл ауылында дүниеге келді. Иманжүсіптің ағалары – Ақшабай мен Шонай төңірегіндегі елге белгілі, беделді де дәулетті кісілер болған. Содан да болар, Иманжүсіп бала жасынан ерке, шолжың, айтқанынан қайтпайтын бірбеткей, телі-тентектеу болып өседі. Ат жалын тартып мінгеннен-ақ басынан сөз асырмайтын жас жігіттің атағы Сарыарқаға тез тарайды. Оның жастық шағы Ақмола облысында өтті.

Иманжүсіп бабалары егемендікті аңсап, тәуелсіз өмірді армандаған адамдар. Әкесі Құтпан Кеңесары шайқасында болды, ол жеңілген соң Сыр бойынан Ертіс өңіріне қоныс аударды. Онда адал еңбегімен дәулет құрды. Жалғыз үй керменің малына қызыққан әкімдер оны қуғынға ұшыратты. Бұл кезде ержетіп қалған Иманжүсіп зорлыққа қарсы күрескешықты, бірақ мықтығатөтеп бере алмай, қашқындық жолға түсті. «Ұры» деген жаламен Өскеменге 5 жылға жер аударылды. Иманжүсіп айдаудан тек Октябрь революциясы қарсаңында ғана босады. Иманжүсіп жас кезінен бастап ән жазуға, өлең жазуға құмар болды. Иманжүсіп көп өлеңдерін әкімдердің зорлығына, қиянатына қарсы шығарған. «Әкем Құтпан болғанда, ағам Шонай», «Ішім өлген дүние-ай құр сыртым сау», «Қысырақтың үйірі жирен ала» т.б. өлеңдерінде ызалы зормен бірге, қажымас қайрат, қайтпас жігердің үні бар. Өлеңдері мен әнін өзі шығарған.

1930 жылы ол тұтқынға алынып, абақтыға қамалады. Ал 1931 жылдың көктемінде Әулие-Ата жағалауында ату жазасына кесілді. 1960 жылы Иманжүсіп Құтпанұлының ісі қайта қаралып, кінәсі жартылай шешілді, ал 1990 жылы кінәсіз деп танылып, мойнынан барлық кінә шешілді.

Тәуелсіз еліміздің аспанында ояну дәуірі атанған кезеңде өз халқына барын арнаған, сол жолда жандарын пайда еткен асыл тұлғаларымыздың үлкен бір шоқ жұлдыздарының бірі - заманында қазақ даласына атағы кең жайылған атақты да қас батырлардың бірі – Иманжүсіп Құтпанұлы.

Сыр бойында 13 жылдай бірсыдырғы тыныш өмір сүрген Иманжүсіп, егде тартқан шағында өз шаруасын күйттеп, дін жолын ұстанып, тыныш өмір сүруді де ойлайды. Алайда, 1927-28 жылдары Иманжүсіптің басына үлкен қатер төнеді. Бұл қазақ даласына келген жаңа жұт – ағышулы кәмпеске еді. Датқаның тұқымы, нағыз тап жауы, күдікті элемент ретінде ұсталады, оған “атақты ұры” деген жаман атағы қосылып, Иманжүсіп тағы да темір торға қамалады.

Бұл жолы қамаудан «мал ұрлады» деген қылмысы дәлелденбей, әуірімдеп зорға құтылған, жасы ұлғайған батыр басына төнген қатерді сезіп, қайтадан атының басын Арқаға бұрады. 1928 жылы Қарқаралы округінің Шет ауданында қыстап шығады. 1929 жылы Жаңаарқа ауданына қоныс аударады. Жаңа үкімет түртпектеп тыныштық бермеген соң 1930 жылдың мамыр айына дейін Мойынқұм өңіріндегі бір ауылда тұрақтап қалуды ойлайды.

Дәл осы тұста (1929-1931 жылдар) қызыл үкіметтің «асыра сілтеу болмасын, аша тұяқ қалмасын» деген идеяға негізделген саясатының қысымына шыдай алмаған Мойынқұм мен Созақ маңының қазақтары көтеріліске шығады. Бірақ, 1930 жылдың аяғында көтеріліс басшылары мен оған қатысқан сарбаздар қамауға алынып жазаланады. Осы тұста Иманжүсіптің бір баласы Мойынқұм көтерілісінің басшысы болған Орынбай деген кісінің қызына үйленеді.

Ел ішін итше тіміскілеп, пәле іздеп жүрген ОГПУ басшылары мұны қалт жіберсін бе? Ұрымтал тұсты пайдаланып, үстінен қылмыстық іс қозғап, көтеріліс басшыларының сенімді серігі ретінде жауапқа тартылады. Сөйтіп, аты аңызға айналған дала нояны РСФСР Қылмыстық Кодексінің 58-2-бабы бойынша айыпталып, 1931 жылдың 2 наурызында ату жазасына бұйырылады. Бұл тұста елі мен жерінің еркіндігі үшін алысып өткен әулеттің өкілі Иманжүсіп 68 жаста екен.

Хаттамада үштікке қатысқан жендеттердің аты-жөндері көрсетілмеген. Үкімнің қай жерде, қай уақытта орындалғаны жайлы да нақтылы дерек жоқ. Кейбір дереккөздеріне қарағанда, үкім Тараз қаласында орындалып, атылған адамдар қала сыртындағы терең ұраға қалай болса солай көміліпті деседі.

Басты өкініш сол, елім деп еңіреп өткен есіл ерді туыскандары мен артында қалған ұрпақтары оны мұсылман дәстүрімен көміп, жоқтау айтып, жылап-сықтап шығарып сала алмады. Бірақ оның есімі туған халқының жүрегінің төрінен орын алып, бостандықты, елінің тәуелсіздігін жер бетіндегі барлық құндылықтардан артық көріп, өзін қазақпын деп санайтын әрбір азаматтың санасында жатталып қалды.

Өр тұлға, тәуелсіздік үшін күресіп, ұмыт болса да жарты ғасыр өтседе, сырын ашқан, ақын немересі Раушан Көшенованың еңселі еңбегінің арқасында ұрпақ үлгісі, елінің азаматы Иманжүсіп Құтпанұлының ерлігі әр қазақ азаматының жүрегінде. Құрбан болғаннан кейін, сыры ашылған, ақын тағдыры шығармашылығы, халқымен ұрпағымен бірге. Раушан Көшенова газетте былай деп суреттейді:

«Иманжусуп Кутпанов - уроженец с. Жибек жолы Аршалынского района. Сегодня школа в этом населенном пункте и улица в Астане носят его имя. Три года мне не выдавали разрешения на исследование архивных документов, и только после вмешательства Союза писателей Казахстана я получила доступ к ним. Могилу деда я не нашла. Останки его, как и сотен других современников, покоятся в месте общего захоронения в Таразе. Причем, во всех энциклопедических справочниках числится, что Иманжусуп умер в 1929 году, на самом деле, смерть в застенках настигла его в 1931 году. Надо сказать, человек он был весьма популярный, а судьба его - сложной и уникальной. Личность поэта хорошо знают наши соотечественники за рубежом, многие оралманы очень любят творчество Кутпанова. А здесь его имя предано забвению. Что интересно, трое из нашей родословной отдали свою жизнь за Независимость. Дед моего деда - Турганбай - датка - заместитель хана в Туркестане. Отец Иманжусупа - Кутпан - тоже сложил свою голову в боях. Вдова его с двумя детьми (один из них - девятимесячный Кутпан, настоящее имя - Баймырза) пряталась от погони

в песках. Решив, что двоих малышей ей на ноги не поднять, младшего, Баймырзу, оставила в песках, где младенца нашел известный батыр Дайрабай и привез его в Ерейментау. Так мои предки оказались на севере. Повзрослев, Баймырза - Кутпан уходит в ополчение к хану Кенесары, а после его гибели скрывается на берегу Иртыша. Нанимается в батраки к местному баю, оседает там, женится...

Иманжусуп имел не только уникальный внутренний мир, рост его перевалил за два метра. Умный и свободолюбивый, он любил свою землю».[3]

Иманжүсіпөлеңдері ҚазССР-нің кітапханасының сирек қолжазбалар қорында сақтаулы. Шебердің ісі, ақынның сөзі өлмейді деген атам қазақ қалыс айтпаған екен. Сонау арпалысқан заманда, төнген қатерге қарамастан ел бірлігін, тәуелсіздігін арман еткен, ақын арманы іс жүзінде іске асты. Келешек ұрпақ ақын ісін жалғастыруда, ісі мен өлеңі де, өмірі де мәңгілік үлгі өнеге, қазақтың деген адамның жүрегінде мәңгі сақталады.

Арман биік төрінде Иманжүсіп ағамыз,
Ағамызды толғана есімізге аламыз.
Ерлігіңде, ісінде көңілдің биік төрінде.
Тәуелсіздік жалауы желбірейді көгімде.
Армандап өткен бабамыз,
Істеген әрбір ісінді үлгі етер әрбір балаңыз.
Тарихта алтын әріппен ерлігіңді жазамыз -

деп, Дөнентаев атындағы орта мектебінің оқушысы Кәкім Бәкіжан жырлағандай [4]

Періште ме? Білмеймін ерекше ме?
Қалыпты ғой талай жанның жүрегінде.
Әділетсіз өмірден, әділдікті іздеген.
Иманжүсіп атамыз өшпес мәңгі жүректен.
Иманжүсіп атадай бола алмаспыз бәріміз.
“Болмасанда ұқсап бақ” - деген Абай атамыз.
Иманжүсіп атаның ізін қуып келеміз.
Атамыздың арманына, бәлкім біздер жетерміз.
Талай жаңға үлгі болды өмірі,
Нағыз дарын өлмейді ғой, өлмейді.
Ұлы адамды ұлықтайтын ұрпақ барда,
Қлылығы ұмыт болып кетпейді.

Иманжүсіп Құтпанұлы - тәуелсіз еліміздің аспанында ояну дәуірі атанған кезеңде өз халқына барын арнаған, сол жолда жандарын пидә еткен асыл тұлға, заманында қазақ даласына атағы кең жайылған атақты да қас батырлардың бірі.

Ол мүлде қайталанбас, қатардағы екінің бірінің қолынан келе бермейтін ерлікке барып, адамдардың жүрегінен күні бүгінге дейін кетпейтін аңызға айналды. Ол өзінің адамгершілік айбынымен, кез келген астамшылық, үстемдікке бас ұрмайтын мінезімен қалың әлеметке тізесі батқан кесір-кесапат атаулының қандайына да қасқайып қарсы шығатын қасиетімен әлі талай келер ұрпақтың өкілдерін тамсантайып болады», - деп баға берген Батыр есімінің қазақ әдебиеті мен мәдениеті, тарихында орны айтулы ерекше.

Иманжүсіп Құтпанұлы - сөз жоқ, қазақ көркемөнерінің көрнекті тұлғасы. Өнерпаз тұлғасының қыр-сырын толық тану мен таныту үшін, біздіңше, оның ақындығы, сазгерлігі, әншілігі деген мәселелер жеке дара алынып та, тұтастай да зерттеліп, зерделене беру керек. Иманжүсіп Құтпанұлының өнерін, шығармашылығын қазақ көркемөнеріндегі ән-өлең дәстүріне үлес қосушы, дамытушы тұрғысынан әлі де болса зерттей түсу бүгінгі ұлттық ғылымымыздың негізгі міндеті ғой деп ойлаймыз. Әнші ақындар, сал-серілер шығармашылығындағы ән-өлең туралы айтқанда олардан бұрынғы халық әндерінің де бізге беймәлім болғанымен, алғашында авторларының болғанын,

олардың ұмытылуына байланысты халықтық дүниеге кейін айналғанын білуге тиіспіз. Қарапайым мысал ретінде Иманжүсіптің «Қазақ поэзиясының антологиясындағы» 9 өлеңін айтуға болады[4]. Шындығында бізге жетпегені болмаса, Иманжүсіпте өлең, ән-өлең бұлардан әлдеқайда көп болған ғой.

Иманжүсіптің өмірі өзінің ұлтына, халқына арналған ол өзі үшін емес, туған елі мен жері үшін өмір сүрді. Қалың бұқара көпшіліктің қамын ойлады, жетім-жесірге болысты, әділеттің ақ туын желбірету үшін алмас қылыштай жарқылдап ғұмыр кешті. Өз тұсындағы билікпен келісе алмады, оларды озбырлығы, әділетсіздігі үшін жек көрді. Әділеттілік үшін күресті, орыс империясының сұрқия саясатына қарсы болды, отаршылық езгіге өзі де төзбеді, туған халқын да төзбеуге шақырды. Осы жолда әділетсіз жазаланып түрмеге де түсті. Бай-болыстардан көрген зорлығы мен қорлығы оның жанын мұқалта алмады, ол өмірінің соңына дейін ұлт азаттығын армандаған, сол жолда күрескен, туған елін, жерін сүйетін нағыз патриот ұл, дарынды өнерпаз, дүлділ ақын, сылқым сері боп дүниеден өтті. Оның өнері қазақ халқының жадынан ешуақытта ұмытылмақ емес, керісінше уақыт өткен сайын жаңарып-жаңғырып, жас ұрпаққа рухани азық күйінде өмір сүре бермек. Иманжүсіптің өлеңдегі, өнердегі бейнесінің актив көрінуінің астарында оның өз өмірбаяны ғана емес, қазақ халқының талайлы тағдыры, өзі өлердей сүйген ұлтының тауқыметті тарихы жатқанын ескеруіміз керек. Иманжүсіптің бар ойы, арманы, тіршілігі туған елі мен жерінің болашағына арналғандықтан, оның өнерінің құндылығы еселене түсетіні түсінікті.

Иманжүсіптің ақындық «менін» жазушы А.Кемелбаева тұлғалық «мен» деп өте дұрыс атаған. Өнер теориясына негіздесек, тұлғалық «меннің» мазмұнына бәрі де сияды, тұлғалық «менді» кезкелген өнерпаз емес, Иманжүсіп секілді нағыз тұлғалар ғана жасайтыны белгілі. «Бір түнде сегіз қыз алып қашатын» Иманжүсіп тегін адам емес, қараса көз қаритын сымбатты, келбетті, қарулы еркек, «кіргенде Қараөткелдің базарына қызық көріп, қазақ, орыс жағалап жүретін» жан. Өзі айтқандай «толғатып тоқсан қатын ұл тапса да, бірі де Иманжүсіп бола алмайды». «Адамзаттан ұл тумас мендей құмай» деген Иманжүсіп «Бір түстеніп аттанған ауылының, қыздары болушы еді маған құмар», - деп те көсіледі. Арнасынан асып-төгіліп отыру, бір қалыпқа сыймайтын қасиетін қадірлей алу, қадірлете білу, туған жерге, сүйген жарға, перзентіне адал махаббатын жырлау, міне, Иманжүсіптің тұлғалық «менінің» тұрпаты, өзін дәріптеу арқылы өзгені ойланту, өз өміріндегі қиыншылықтарды, сәтсіздіктерді, алысқан, жұлысқан тұстарын айту, жырлау арқылы ел өмірінен, қоғамдағы әр түрлі саяси-элеуметтік жағдайлардан хабардар ету Иманжүсіп өлеңдерінің мазмұны осындай. Өмірдегі Иманжүсіп кәкір-шүкір тіршілік иесі емес, жеке басын күйттеп, бай болуды, басқа болуды ойлап жүрген пенде болмағандықтан, өнердегі оның бейнесі де ірі, тұлғалық, ақындық «мені» арқылы азамат үні ұғынылады, қабырғалы қайраткер даусы танылады.

Өнердегі Иманжүсіп бейнесі ұлттық мінез биігінен көрінеді. Ол - не айтса да, не істесе де ұлты үшін істейтін, туған елі мен жері үшін жанын пида етуге бар патриот, отанын сүйетін арда ұл, азамат. Оның өмірдегі барлық іс-әрекеті «жауыздан момындарды айырам деп, жанымды бір шыбындай отқа салдым»- ға толығымен сәйкес келеді. Иманжүсіп «менінің» астарында осындай соқталы мазмұн бар. Қорыта айтқанда, Иманжүсіп Құтпанұлы – өмірі мен өнері арқылы қазақ халқымен бірге жасасатын ерекше тұлға. Иманжүсіп Құтпанұлы тағдырынан тағлым алу, әсіресе, егеменді еліміздің ертеңі – жастарымыз үшін, қазақ халқының өскелең ұрпақтары үшін аса маңызды деген ойдамыз[5].

Көрнекті мемлекет қайраткері, жазушы Шерхан Мұртаза: “Жалған дүниеден іс-түссіз кеткен жаман. Өмірде қанша зор болсаң да, артында іздерің, сұрарың қалмаса қор боласың.

Тіршілікте зор болдың,
Өлдің, Мамай, қор болдың, -

деген содан қалған. Иманжүсіптің артында қалған немере қызы Раушан Көшенова. Соның талмай ізденіп, талпынуының арқасында жарыққа Алматыдағы «Қайнар» баспанынан «Иманжүсіп», «Тұлпардың ізімен» атты кітаптары дүниеге келді.[6]

«Құркөл» ауылының тумасы, ақын, әнші, композитор И.Құтпанұлының 160 жылдығына орай ауқымды ірі іс-шаралар өткізілді. С.Дөнентаев атындағы қалалық мәдениет сарайында атақты

жерлесіміз, «Еліміздің халық ақыны Иманжүсіп» атты дүбірлі айтысы өтті. С.Дөнентаев атындағы мәдениет сарайының қызметкерлері ақынның өмірбаяны бойынша театрландырған қойылым көрсетсе, орталықтандырылған кітапхана мен тарихи-өлкетану музейі «Халық бостандығын арман еткен» атты кітап және музей қорындағы жәдігерлер көрмесі ұйымдастырылды.

Павлодар қаласы орталықтандырылған кітапханада «Иманжүсіп Құтпанұлы. Есімі тарихтан мәңгі өшпес» атты музыкалық-әдеби кеші Ақсу қаласының құрметті азаматы, облыстық «Ақсақалдар тағлымы» қоғам бірлестігінің мүшесі Светлана Қондыкерованың ұйымдастыруымен өткізілді. Іс-шараны Ақсу қаласының құрметті азаматы, Иманжүсіп Құтпанұлының жерлесі Қаршыға Шаяхметов мерейтой иегері И.Құтпанұлына арнауымен бастап, өміржолымен таныстырды. Ақсу тарихи-өлкетану музейінің (басшысы Г.Ақшулакова) сценарийі және музей қорындағы И.Құтпанұлының өмірбаяны мен шығармашылығы туралы ақпарат бойынша көрме ұйымдастырылса, С.Дөнентаев атындағы қалалық мәдениет сарайының (директоры Ж.Есембаева) әдіскерлері Ә.Омарғалиев, Е.Бортыбай, Ә.Қабылда, С.Кисатованың орындауында «Иманжүсіп пен Қажымұқанның кездесуі» атты қойылым көрсетсе, Ақсу қалалық орталықтандырылған кітапхана ұжымы (директор Ү.Шинағұлова) ұйымдастырған «Елдің халық ақыны» мәнерлеп оқу сайысының жеңімпаздары Абай атындағы жалпы орта білім беру мектебінің 9в сынып оқушысы Ж.Жанабаева, Үштерек орта мектебінің оқушылары А.Сүкір, А.Тамейдің орындауында И.Құтпанұлының шығармашылығынан «Япырым-ау», «Болған жастан, «Сейфіл-Мәлік» өлендері оқылды. М.Шамсутдинова атындағы мектебінің жетекшісі, дәстүрлі әнші С.Қисатованың орындауында «Иманжүсіп әні» мен «Майра» әндері шырқалды. Іс-шараның қадірлі қонақтары: облыстық «Ақсақалдар тағлымы» ҚБ-ің төрағасы мен мүшелері, Ақсу аймағының құрметті азаматтары, музыкалық колледж студенттері мен оқушылары, Павлодар қаласы орталықтандырылған кітапханасының директоры Г.Балакина іс-шараны мағынасы терең ашылғаны үшін ризашылығын білдіріп, жастарға алғыс хаттарын табыс етті. Осы іс-шараның қонағы Ульянов Мақұл, облыстық «Ақсақалдар тағлымы» ҚБ-ің алғашқы төрағасы, ардагер ұстаз, қоғам қайраткері: «Иманжүсіп - санқырлы, алып тұлға». Ешқашан дұшпанына бас иеген, еңсесін тік ұстаған бірегей, қазақтың жоғын жоқтап, сойылын соққан; ел үшін жанпида болған азамат. Аталарының өмірін зерттеп, шығармаларына терең бойлаңдар! Кітаппен достасыңдар «Артық білім – кітапта». Тарихи деректер, әдеби шығармалар, аға-ұрпақтың әңгіме - әңсәналары, өмір жолы - сіздерге өнеге. Иманжүсіпті еске алып, қойылым көрсетіп, шығармаларын оқып, көрерменге рухани кеш сыйладыңдар. Тарих толқынында ұрпақтар жалғастығы үзілмесін. Оны болашаққа жеткізетін - сіздерсіздер! Еліміз аман, жұртымыз тыныш болсын!».

Ізбасар Усинов Ақсу қаласының құрметті азаматы: «Иманжүсіп Құтпанұлын ардақтап, мадақтап халыққа жеткізіп жүрген немересі Раушан болса, осы Ақсу қаласында үлкен тұлға Иманжүсіп бабамыздың өмірбаянын, жарқын жолын халыққа жеткізіп жүрген жергілікті ақынымыз Қаршыға Шаяхметов ол кісінің барлық өмірің өзінің шығармашылық поэзиясы арқылы, отырған қауымға жеткізді. Соңында айтарым: жоғарыда айтып кеткендей, әр салада, әр жерде осындай азаматтар болса: тарихымыз өшпейді. Еліңе еңбегі сіңген ардақты азаматтар атаусыз қалмайды.

Рымкеш Сламбекова «Нұр-Ана әлемі» ҚБ-ің төрайымы: «Тәрбие көзі – мектепте». Осы отырған әрқайсымыз - ұстаз алдын көрген шәкірттеріміз. Тарихты зерттеп, әдебиетке құштар болып, ұлыларды ұлықтап өстік. Қаламыздағы гимназияға - Қ.Сәтбаевтің, №1 ОМ-ке Ы.Алтынсариннің, ал №2 ОМ-ке А.Құнанбаевтің есімдері берілуі - тарихи әділдік орнағаны. Осы жетістіктің бәрі Иманжүсіп бабамыздан елін сүйген, ерлердің ерен ерлігінің жемісі. Ұлы адамдарды еске ұстап, олардың лайықты мұрагерлері болыңдар, құрметті тәуелсіз елдің жастары - деп пікір білдірді. [7].

Ақсу қаласының құрметті азаматы, айтыскер ақын, өлкетанушы Қаршыға Шаяхметов «Ұмытпайды бабасын Ақсу елі» өленінде:

Жазық жала жусан иісі аңқыған,
Аспанында қыран құсы қалқыған.
Сол далада Алтыбай көл жарқырап,
Талайларға жыр жазғызып, таң қылған.
Жағасында гүлдер өрнек салады,
Тобылғының майы еріп, тамады.

Жуасы мен жусан иісін бір жұтсан,
Ауасынан адам ләззат алады.
Алтыбайға құяды екен үш бұлақ,
Сылдыраған аққан су, көлге құлап.
«Ба, орта аяқ» деп атберіпті,
Бабалар, бұлақтарға жатқан тулап.
Топ қарағай өсіпті бауырында,
Көрек беріп жаз қонған ауылына.
Ен далада битік өскен қара орман,
Пана болған боран мен жауынында.
Бұл жерге келген адам өкінбеген,
Малға жайлы «Жерұйық» осы деген.
Жанында жатқан үнсіз қара қорым,
Дәлелі аталардың мекендеген.
Сонау қилы кезеңде Құтпан батыр,
Тұрғанбайдың баласы іске татыр.
Кене хан жасағының қатарында,
Соғысыпты жас жігіт өзі батыл.
Найзамен қарсы шапты зеңбірекке,
Жандарын «түйіп алып шүберекке».
Көп сарбаз жан қиыпты елі үшін,
Ер Құтпан көзін салса төңірекке.
Хан Кене де халқының қамын ойлап,
Ақылдың тереңіне оймен бойлап.
«Шегініндер, ерлерім, ертең үшін,
Отырмайын сендерді отқа байлап».
Қарашы хан Кененің көрегенін,
Сақтады қан соғыста шын ерлерін.
Намыстан отқа түскен өңкей батыр.
Тындады Хан Кенедей кемеңгерін.
Содан Құтпан Ақсуға бет алады.
Алтыбайдай сұлу көлге тоқталады.
Бәсентиін еліне келгеннен сон,
Атының басын тежеп, ноқталады.
Ақсу елі келгенге құшағы кен.
Батырды қарсы алады жасағымен.
Тоқталып сонан Құтпан осы жерге,
Көңіл қосты Үміштей апамызбен.
Өмірге Ақшабай мен Шонай келді,
Өнірге болды олар жан беделді.
Кенжесі Иманжүсіп асқан дарын,
Жасаған бұған күш пен ақыл берді.
Жасынан сері болып жалындады,
Салт-дәстүр ата жолын қабылдады.
«Сарыарқа» ескен жерін сағынғаннан,
Өлең мен оған қосып жыр арнады.
Қазаққа Атам аты көп тараған,
Өлеңін тыңдағанда жұрт таң қалған.
«Сары мойын» әнін кейін тіпті,
Операда «Қыз Жібектей» пайдаланған.
Кезі жоқ бұл Атамның жаудан ыққан,
Қара күштің иесі «жүрек жұтқан».

Бір-ақ рет жығылдым осы ағамнан,
Деген екен кезінде, Қажымұқан.
Ойлағаны болыпты елдің жайы,
Көмегін қолдан келген аямайды.
«Елдің шырқын бұздың» деп, белсенділер,
Жерден қуып батырды табалайды.
Елім, - деп, Иманжүсіп еніреді.
Қалың жұрт оған қарап телміреді.
Қыспақтың құрсауынан шығара алмай,
Есіл ер назаланып, егіледі.
Қуыпты Атамызды елден жырақ,
«Сарыарқаның» белінен таппай тұрақ.
«Бетпақдала» шелінің бір жерінен,
Сәкен аға тауыпты іздеп, сұрап.
Халқы мәпелеген ерке ұлды,
Бағасы Атамыздың өте құнды.
Қолынан келмеген соң ешбір қайран,
«Қызылдар» Атамызды атып тынды.
Көп қиындық қазағым бастан кешті,
Ел тарихын оқыған жастар өсті.
Егеменді ел болып, Қазақстан,
Өз жағдайын жалтақсыз өзі шешті.
Елбасы жариялап бағдарлама,
«Рухани жаңғыру», - деп, алдын ала.
Жаңғыртқан ұмыт болған бабаларды,
Осындай Ұлы іске жоқ балама.
Тірісінде көрмеген аттан түсіп,
Елі үшін қайнаған «отқа пісіп».
Ұлықтап ұлы Атасын ақсулықтар,
Сарайға атын берді Иманжүсіп.
Ұмытпайды бабасын Ақсу елі,
Туған жері «Алтыбай» сұлу көлі.
Сенің атың өшпейді мәңгілікке,
Ұрпағың бар білімді, өнегелі, –

дейді.

Иманжүсіп Құтпанұлы – өмірі мен өнері арқылы қазақ халқымен бірге жасасатын ерекше тұлға. Иманжүсіп Құтпанұлы тағдырынан тағлым алу, әсіресе, егеменді еліміздің ертеңі – жастарымыз үшін, қазақ халқының өскелең ұрпақтары үшін аса маңызды деген ойдамын. Ел болашағы - білімді ұрпақ. Бүгінгі ұрпақ ел ұлдарының тарихтағы орнын түсініп, аттарын ардақтап, төбесіне көтерсе, әспеттесе - ақтандақ тұлғалардың армандарының орындалғаны. Айтулы азаматтардың тарихи рөлін бағалау - бүгінгі күнгі жауапты іс, өзекті мәселе.

Әдебиеттер:

1. А.Есілбай журналист «Егемен Қазақстан» №90-93 (25939) 12 наурыз, 2010 жыл
2. Р.Көшенова «Иманжүсіп» Алматы, «Қайнар», 2001, 134-бет.
3. Р.Көшенова «Чтобы помнили» мақала «Акмолинская правда» газеті № 72, 26 мамыр, 2011 жыл
4. Г.Ақшулакова «Иманжүсіптің де күні болады» кітап, 2023 ж, 6 бет
5. Қазақ поэзиясының антологиясы. Алматы, «Ғылым», 1993, 154-бет.
6. «Бес ғасыр жырлайды», II том, Алматы, «Жазушы», 1984, 157-бет.
7. Р.Иманжүсіп «Иманжүсіп қазақ мәдениетінің тарихында» «Кереку» баспасы, 39 бет, 2012ж
8. С.Қондыкерова «Ардагер –ветеран» газеті, №23, 8 маусым 2023ж

ҚАЗЫНА
Тастамбек бидің тұяғы

БАЙБОСЫН С. Ә.

*Қазақстан жазушылар одағының мүшесі.
Ерементау және Баянауыл аудандарының Құрметті азаматы.
«Ақбеттау» журналының бас редакторы, Екібастұз қ.*

Тобықты елінде Абайдың замандасы Тастамбек би Өтепұлы деген адам жасап өткен. ХІХ ғасырда қазіргі Абай ауданының аумағындағы Саржал ауылдық округінің аймағында өмір сүрген адам екен. Сүйегі қалың Тобықты, ішінде Құлық деп аталады. Өз заманында ел ішінде беделі зор адам болған Тастамбек би жайлы бұрындары ара-тұра естіп жүретінбіз. Жуырда редакциямызға Аққулы ауданынан Төлеген Шахарманов атты адам Тастамбек би жайлы мына бір әңгімені жолдапты.

Тастамбек арнайы барып, Абаймен тоғызқұмалақ ойнайды екен. Әрине, жалғыз бармайды. Қызық көрем, бос әңгіме естимін деген ел адамдары бірге ере жүреді. Және Абайдың үйіне барса, аш қайтпайтындары белгілі. Бірде осылай Абай ауылына барып, тоғызқұмалақ ойнап отырғанда, Абай Тастамбектен жеңіле берсе керек. Бір уақаттар болғанда, Абай далаға түзге шығып кетеді. Ол кісі қайта оралып, қолы-басын жуып қайта кіргенше Тастамбекке қасындағылар:

– Апырмау, Тастеке, сіз ойнаған сайын Абайды тықсырып барасыз, өтірік болса да жеңіле салмайсыз ба, бізді осы жерден аш қайтарайын деп пе едіңіз?! – деп ескерту жасайды.

Жанындағылардың көңілін қимаған Тастамбек ойынға қайтадан кіріскенде, әдейі жеңіле бастапты. Бұны сезіп қойған Абай Тастамбекке:

– Әй, Құлық, сен мына көп шуылдақтың ойнымен ойнама, өзіңнің ойыныңмен ойна! – деген екен.

Осы Тастамбек биден туатын Жылқайдар. Жылқайдардың қызы Мұғалима Бестау болысының биі Рысқұлдың немересі, ел арасында сый-құрметке ие болған Досымхан молдамен тұрмыс құрады. Соғыс жылдары әйелдердің арасынан алғаш темір тұлпардың тізгінін ұстап, «Жанәтілек» ауылында «тракторшы қыз» атанып, Ұлы Жеңісті жақындатуға ат салысқан тыл ардагері. Бас қолбасшы Сталиннің қолы қойылған грамота мен медалінің құжаты осы күнге дейін балаларының қолында сақтаулы тұр.

Тастамбек биден – Рүстемхан, Рүстемханнан Серік ағамыз ағамыз туады. Тастамбеков Серік Рүстемханұлы ауданымыздың қадірлі ақсақалы, Ленинин орденінің иегері, Аққулы ауданының Құрметті азаматы, еңбек ардагері. Біздер алғаш оқу бітіріп келген жас маман кезімізде осы Серік Рүстемханұлынан үлгі алып, сол кісінің жұмыс істеген тәжірибесін үйренуге тырысатынбыз, ақыл-кеңесін алатынбыз.

Т.Шахармановтың осы хатын алғасын, біздер бұрыннан бірер мәрте дәмдес болған Серік ағамен хабарластық.

– Біздердің арғы түбіміз Шыңғыстау, Тобықты елі, – дейде Секең өз әңгімесінде. – Арғы атамыз Тастамбек қажылық сапарға кеткенде, іште қалған баласы дүниеге келіп, өзі жоқта атын Жылқайдар деп қойған екен. Атамыз елге оралғасын, құрбандыққа боз бие шалып, ас беріп, «А, Құдай, жалғызымды аман қыла гөр!» деп тілек тілепті. Оның себебі, ер бала туса, есіміне «бек» деген жалғауды қосам деп іштей ниеттеніп жүрсе керек. Бірақ сәбиге беріліп қойған есімді өзгерте алмайды. Осы себептен, Жылқайдар өзінен туған менің әкемнің атын Рүстембек деп қояды. Бірақ кейін аласапыранды заманда бері, Ертіс бойына қара жылжығанда, би-болыстың ұрпағы екенін жасыру үшін, әкем құжатына Рүстемхан деп жазғызыпты. Менің алдымда ата-анам екі егіз ұл көрген екен. Әкем әлгілердің атына «бек» деген сөзді жалғаймын деп жүргенде, сыйласып отырған көршісі қоярда-қоймай, сәбилерді Әмір, Темір деп атапты. Шешеміз марқұм: «Атамның айтқан өсиетін орындамадық, мына балалар тіл-көзден аман болса екен» – деп жүргенде, осы екі ұл жүгіріп жүрген уақытында шетінеп кетеді. Сол уақыттан бастап әулетімізде осындай ырым бар, ер бала туса, шешем атын өзі қойып, есіміне міндетті түрде «бекті» жалғаймыз. Менің шын атым – Серікбек, елі іші Серік деп кеткен. Менен туған ұлдың аты Рысбек, – деп, біраз әңгімені ақтарып тастады ақсақал.

Бұл күнде бір ауданның қадірі бөлек ақсақалы атанып отырған Секеңнің де өмір жолы бір кісі қызығарлықтай. Еңбек жолын жүргізушіліктен бастаған бұл кісі кейін, 1963 жылы совхоз-техникумды бітіріп, 23 бойы бөлімше меңгерушісі болып, ауыл шаруашылығын дамытуға бір кісідей үлес қосады. «Ұйымдастырушылық қабылетім болғасын, 1986 жылы бірден Шабар, Шәмші деп аталатын екі бірдей бөлімшеге меңгерушісі етіп, айлығымды 500 рубльге көтерді. 50 мың бас қой бар еді. Сөйтіп, артта қалған бөлімшенің жұмысын қалпына келтіріп, алға тарттым» – дейді Секең.

Бүгінгі жастардың құлағына ерсілеу естілуі мүмкін, бұл кісі сол замандарда қой қыркудан республика мен одақ чемпионы болған адам. «1964 жылы Австралиялық қырықтықшы Годфрид Боуен дегенмен қатар тұрып жарыстық. Әрине, ол кезде біздер оларға пар бола алмаймыз. Себебі, Австралияда қой шаруашылығы қатты дамыған, жылдың 12 айы бойы қой қырқылады екен. Оның үстіне, олардың қой қырқатын машинкасы да біздікінен гөрі жетілдірілген. Біздердікінің жалпақтығы 7 сантиметр сәл артықтау болса, олардікі 8 сантиметрден артық. Біздің машинкалар троспен айналса, олардікі сол кезде карданмен айналатын. Және олар 60-70 қой қырыққан соң ғана пышағын ауыстарады. Сөйтіп, австралиялықтан жарты минут қалып қоюға тура келді» – дейді күліп Серік ақсақал.

Облыс әкімдері іс-сапармен ауданға келгенде Серік ағамыздың үйіне ат басын бұрады. Премьер-министр Кәрім Масимовта шаңырағында болған.

Талай жылдар шарушалықтарға басшылық жасаған Серік Рүстемханұлы тоқсаныншы жылдардың ортасында шаруашылықтар ыдырай бастаған уақытта екі жыл совхоздың басқарып, шып-шырғасын шығармай Нұржан Әшімбетовке тапсырады. Жалғыз ұлы Рысбек Аққұлы ауданы әкімінің орынбасары екен. Қазір бір әулеттің ғана емес, бір елдің қадірі бөлек қариясы атанып отырған Серікбек Тастамбеков жайлы аз әңгіме осындай.

*Жылқайдардың қызы
Мұғалима Тастамбек бидің немересі*

Серікбек Тастамбеков

БАСКӨЛ АУЫЛЫНЫҢ ТАРИХИ ҚАЛЫПТАСУЫ

ЕСКЕНДІРОВ Б. Қ.

Өлкетанушы, Май ауданы

Ірілерді ұлықтау – тірілердің парызы

Ата тегі жағынан Төртсары, Иманға туыс «шөбере» болып келеді. Атап айтқанда: Бәсентиін-Қатыс - Әлімбет,Әлімбеттен Тоқшара,Сүйіндік /аға-іні/ Тоқшардан-Әйтей,Сүйіндіктен- Андас / Әйтей-Андас немере/, Әйтейден –Төртсары, Андастан-Иман, / Төртсары-Иман шөбере/.

Төртсарылар «Ақтабан шұбырынды, алқа көл сұлама» деп аталатын зобалаңда ата жұртынан безініп Сыр бойына жер ауғанда, Иманның сол жаққа бөлініп кеткен алты әулетімен бір аймақта болған екен.Сыр бойындағы иман әулеттері көшпей сонда қалуы себепті «жеті Момынның» Сарыарқа, Ертіс, Ақсу бойына бағытталған «ұлы көші»кезіндегі алғашқы лекпен ірі рулар Қанжығалы мен Бәсентиін, ал оның үлкен тармағы Сырымдармен бірге Күшік, Төртсары аталары да елге оралады.

Төртсарылар Ақсу бойы Баскөл маңына қоныстанады.Бұл қоныстың ежелгі атауы «Мүйіс» екен.Қазақ ат қоюға шебер ғой ! Ауыл орналасқан қырқаның солтүстік-батыс жағы «Малкелді» ойпаты да, оңтүстік-шығыс тұсы «Баскөл» ойпаты.Осы екі ойпаттың аралығындағы қырқалары дөнес,Ақсудың садақтай иілген қуысына доғалдана еніп, «мүйіс» құрайды.

Ежелгі «Мүйіс» атауы кейін біртіндеп 1929 жылы «Қызыл гүл» колхозы, 1935 жылы «Қызыл құрама» колхозы,1951 жылы Аманкелді колхозы, 1959жылы қайтадан «Қызыл құрама» кеңшары болып өзгертілді.

Қызыл түс – революция рәмізі. Аманкелді Иманов – революция сарбазы. Социалистік революция кезінде қызыл түс ерекше болған, өйткені сол заманның туы қызыл түсті болған.

1991 жылы еліміз егемендігін алып – Тәуелсіз мемлекет болдық.

1993 жылы аудан әкімінің ұсынысымен, ауыл тұрғындарының жалпы жиналысының шешімімен ауылға «Баскөл» атауын беру туралы қаулы қабылданды.

Төртсарыдан шыққан атақты билер

Орта жүздің Тобықты рулары бір-бірімен соғысып, жанжалдасып жатқанда, аға сұлтан Құнанбай қол жинап, Ресейге ақпатшадан әскер әкелуге Омбы қаласына сапарлап бара жатқанда, ат шалдырып жолшыбай Ақпаның ауылына ат басын бұрады. Ақпан биге Құнанбай әскер әкеліп қырамын-жоямын дейді. Құнанбай жол жүрейін деп жатқанда Ақпан би бір ауыз сөз айтады –«Өзінді өзін шаппақсынба». Құнанбай үн қақпай повозкасымен кете барады. Ақпан шабандозына карап – «Дөнге шығып қарашы қайда кетіп барады», Құнанбай Омбыға емес Семейге аттын басын бұрады. Ақпан би бір ауыз сөзбен, Тобықтылардың елін аман алып қалған екен. Сөйтіп жік түскен екі рудың аман қалуына себепкер болады. «Төртсары Ақпаның айтады, Ақпанан басқа несін айтады». (Ел аузынан). *(Бұл әңгімені Аққұлы ауданы Шақа ауылының әкімі Шахарманов Төлеген ағ-амыздан естігем).* Ақпан бидің жерленген жері «Мал келді» Баскөлден екі, үш шақырым жерде. Мұрағатшы Д.Аяшиновта жерленген жерінің картасы бар. Ұрпақтары зиратына бір белгі орнатса, бір игі іс болар еді.

Ал, Шахарманов Төлеген ағамызға келер болсақ, қазақ күресінен спортшебері, Ұлттық деңгейдегі төреші.

Тәукеханың жасағында болған. Әйтей батыр –Мендіқара би Қостанай облысында бір ауданың атын берген. Мендіқара батырдан –Бұзау батыр. Бұзау батырдың інісі Тана би. Тана би жөнінде Д.Аяшинов мақала шығарған. Бұзаудан –Жантілес –Құн молда. Шахарман-Нұрхау-Пішенбай-Төлеген.

Әкім болсан Төлеген ағадай бол. Әйтей батыр ұрпақтары «Шежіре» кітабының авторы. Төртсарыда Әйтей батырдың біртармағынан тарайды.

Атырау қаласында Халықаралық өлкетанушылар форумында. «Үздік өлкетанушы» төс белгісіне ие болды.

Ақпан бидің немересі Бидәулет би Балқожаұлы (шашамен 1824-1896 ж.ж.). Руы Төртсары, Қасқырбай, Жақсыбайлардың тұсында 18 жасынан Әйтей-Бәсентиін болысының биі болған. 35 жыл билік құрған. Нағашысы Бердәлі Қазанғапұлы, руы Бәсентиін-Бөрі (1802-1842 ж.ж.) белгілі би, Баянауыл округінің аға сұлтаны, аға сұлтанға кандидат, қазы қызметтерін атқарған қайраткер. Әскери шені-прапорщик.

Бидәулет биден тараған ұрпақтар, атап айтқанда, Сағитовтар әулеті (Сағитов Рустам «Сары» Бидәулет бидің басына құлпы тас орнатты, ұрпақтары жиналып ас беріпті), Сабитовтар әулеті, Баскөл ауылында тұрады. Бидің немере туыстары марқұмдар Сәкенов Өзіхан және Уәлиханов Мәжит еді. Бидәулеттің бейіті осындағы төртсары зиратында, алты қырлы етіп шикі кірпіштен (саманнан) тұрғызылған там үй болған, бүгінгі күні жанбыр шайып, жел тоздырған қалпы, жартылай бұзылып, ірге тасы сөгілген. Бидәулет бидің зираты соқралдық картаға енгізілсе, жақсы игі іс болар еді.

Бидәулет бидің ұрпақтары, бабаларының соқпағын ұстанып, бүгінгі күні билік басындағы лауазымды қызметкерлер. Тарихшы-өлкетанушы марқұм Орман Хамитұлы бір ауыз өленде арнаған.

«Батырда өткен бұл елде
Кемелде өткен
Есіл ерлер елесі кетпейді естен.
Оң сегіз –ақ жасында Бидәулет би
Ердің құның бір ауыз сөзбен шешкен».

Сүлейменов Арын (1877-1938 ж.ж.). «Баскөл» ауылының тумасы, алғашқы қазақ дәрігерлерінің бірі. Қазақ ауылдары арасында «дәрігер Арын» атымен әйгілі болған. Ол 1901 жылы Омбыдағы фельдшерлер мектебін бітіріп. Павлодар округінің Семьяр, Тереккөл, Павлодар ауданында денсаулық сақтау саласында 37 жыл еңбек еткен. 1937 жылы қазақ зиялыларын жаппай репрессиялау науқаны кезінде нақақтан «халық жауы» тізіміне ілігіп сотталған. Қанша жылға сотталғанын, қашан атылғандығы, сүйегі қай жерде екені белгісіз.

«Баскөл» ауылының қырындағы (5-6 шақырым жердегі) «Арынащы» деген жазғы мал нүктесі осы «дәрігер Арынның» ата жайлауы. Ауылдың бір көшесі Сүлейменов Арынның атында. Ата жайлауы орналасқан жерге бір ескерткіш ретінде құлпытас орнатылса жақсы іс болар еді.

Тоқтағұлов Баймырза КСРО Жоғарғы совет депутаты болған. 1937 жылдары репрессияға ұшыраған.

Сарыарқа самалы газеті 31 қаңтар соқралды орындарды таныту мақсатында Баянауыл ауданының бюджетінен 3 млн. теңге қаржы бөлініп, 28 нысанға тас белгісі орнатылды. Ал біздің ауданда 7 нысан ғана кіріп тұр. Қаншама батырлар, билер, бақсылар, молдалар ескерусіз жатыр.

Осы билердің мұрағат құжаттарын мұрағаттан іздеп, тауып берген өлкетанушы Д.Аяшинов.

Өлкетанушы Д.Аяшинов

Шахарманов Төлеген

Бидаулет бидің зираты

«Д.П. БАГАЕВ – ПЕРВЫЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ ФОТОГРАФ ПАВЛОДАРА»

АБЫКЕШОВА Ш.К.

специалист мемориального Дом-музея Д.П. Багаева, г. Павлодар

Есть люди, отмеченные печатью сильного таланта, в которых уже с самого детства теплится искра, а затем разгорается пламенем жизненная энергия, жажда знаний, стремление выйти на широкую дорогу труда и стать выше той среды, в которой они родились. Таких людей называют самородками.

Самородки – выходцы из самых недр народа, нередко в силу тяжелых жизненных обстоятельств не получившие должного образования, но богатством своей натуры, своим широким природным умом, своей одаренностью, энергией и действительной любовью к труду, совершившие за свою жизнь большое общественное дело. К числу самородков относится и Дмитрий Поликарпович Багаев.

Дмитрий Поликарпович Багаев один из первых профессиональных фотографов Павлодарского Прииртышья, известный краевед. Имя этого знатого деятеля, ставшего легендой, хорошо известно не только в Павлодарской области, но и далеко за ее пределами.

Дмитрий Поликарпович Багаев – человек уникальной и неповторимой судьбы, чьим подвижничеством наша область обладает зримой историей первой половины двадцатого века. Волею судеб оказавшись в ранней юности в Павлодаре, Дмитрий Багаев навсегда связал свою жизнь с этим, ставшим для него любимым городом, пустил здесь свои корни. Здесь он состоялся как личность, достиг профессиональных вершин как фотограф-художник, многое сделал как историк-летописец Павлодарского Прииртышья. Стал зачинателем, организатором и первым директором Павлодарского областного историко – краеведческого музея им. Г.Н. Потанина, посвятив себя служению на непрестом музейном поприще, возглавлял свое любимое детище до последнего вздоха.

«Фотография уже стала зрительной памятью истории. Никакой другой памятник материальной культуры ниможет в таком масштабе охватить действительность и позволить с такой скупостью потомкам рассмотреть прошлое», считал писатель Лев Кассиль./1/

Дмитрий Поликарпович знал это, он понимал, что создаваемые им фотоснимки являются свидетельствами времени, частью источников по истории общества. « Я знаю, что историю не будут

писать без фотографии. Я хорошо владею всеми процессами фотографии. Я отразил в фотографиях прошлое. Я могу воплотить идею в художественной форме. При помощи фотографии я хочу, как Джамбул, воспеть великие достижения эпохи Великого Сталина»,/2/ - отметил он в автобиографической записке, датированной не ранее 23 февраля 1940г.

Выходец из бедной семьи, получив лишь начальное образование, своим неиссякаемым трудом и упорством смог добиться профессиональных высот в области фотоискусства начала XX века.

Дмитрий Поликарпович Багаев родился 5 сентября 1884 года в деревне Туманы, Вятской губернии, в бедной крестьянской семье. Здесь же прошло его детство. Он рано лишился отца, и с девяти лет ему пришлось начать работать. Возможности фотографии, подобно искусству живописи производить красоту природы, запечатлевать какие – то моменты окружающей действительности, некое родство живописных полотен и фотоснимков Дмитрий Поликарпович осознал еще в детские годы. Как он вспоминал в своих записях: «Желание изучить фотографию у меня явилось еще на родине. Школьником, я подолгу стоял у витрины, приехавшего в наше село фотографа, а через школьного товарища проникал в его квартиру, стараясь познать тайны фотографии». /3/

В пятнадцатилетнем возрасте Дмитрий прибыл в Павлодар. За плечами юноши было пять классов начальной школы. В Павлодаре он работает сначала рассыльным в горнопромышленном обществе, затем писарем в конторе Артемия Дерова. Здесь у него появляется возможность научиться фотографировать. Тягу к воспроизведению красот окружающей природы, картин быстро меняющегося жизни, стремление к созданию художественного образа, Дмитрий Багаев почувствовал в раннем детстве. Он писал: «Занимаясь рисованием и изучая законы живописи, мечтал быть художником, но для поступления в Академию нужно было иметь образование за гимназию, что, конечно, послужило препятствием. По этой причине для воплощения своих художественных замыслов пришлось прибегнуть к фотографии»/4/.

Так, можно сказать, вынужденно «прибегнув к фотографии», благодаря своему недюжинному таланту и упорному таланту и упорному труду Дмитрий Поликарпович сумел осуществить заветную мечту стать художником, став маститым фотографом – художником, фотографом – историком. Именно в искусстве фотографии он достигнет высочайшего уровня мастерства, получит заслуженное призвание и широкую известность.

В 1903 году Дмитрий едет в Омск, где Багаев два года работает и обучается у профессионала Василия Коркина. Молодой фотограф был радушно встречен фотохудожником. Багаев увидел, как фотографическое ремесло в руках настоящего мастера становится искусством.

Вернувшись в Павлодар в 1905 году, Багаев открывает в городе первый фотосалон, куда стремился попасть каждый житель нашего города и сделать снимок на память.

С 1911 года фотограф выступает на Всероссийских фотографических выставках, что принесло широкую известность и признание его большим мастером фотографии. Одним из свидетельств мирового признания творчества павлодарского фотомастера служат, выпущенные Всемирным почтовым союзом почтовые открытки с фотоснимками Д.П.Багаева, запечатлевшими виды города Павлодара 1912 года. Поскольку такие почтовые карточки выпускались и с видами других городов России, то на лицевой стороне карточки указано наименование города, назван автор помещенного фото и дата. На оборотной стороне карточек указано, что выпущены они Всемирным почтовым союзом.

Всемирный почтовый союз – международная межправительственная организация, образованная в 1874 году на I Международном почтовом конгрессе. Одним из учредителей союза явилась Россия. С 1947 года Всемирный почтовый союз стал специализированным учреждением ООН. Официальным языком Всемирного почтового союза и в то время и сейчас является французский, поэтому наименование издания «Почтовая карточка» приведено на французском и русском языках.

На Всероссийском конкурсе художественной фотографии в 1912 году ему была присуждена наивысшая награда того времени «Гран-при». Позже он становится членом-корреспондентом Западно-Сибирского отделения Русского географического общества.

Павлодарцам выпала счастливая возможность зримо представить историю своего края благодаря уникальной фотолетописи, созданной и оставленной нам в наследство Дмитрием Поликарповичем Багаевым. Он был, есть и будет всегда нужным людям, всем тем, кто любит свой край и изучает его историю.

Конечно, в Павлодаре еще сохранились старые дома, ажурные оконные наличники, чугунные решетки старинных ворот с затейливыми узорами и многое делается для дальнейшего сохранения, но ведь многое, к сожалению, утрачено навсегда и осталось теперь только на фотографиях – фото-работах Дмитрия Поликарповича.

Любовь и преданность своему делу, Павлодарскому Прииртышью, талант фотохудожника позволили Дмитрию Поликарповичу видеть в окружающем все значительное, умом и сердцем постигать вечное, непреходящее, увековечивать его посредством фотографии и ставить на службу людям, грядущим поколениям. Он знал, что оставленное сегодня на фотоленке, завтра станет историей. Снимал Павлодар, его дома и улицы, нанимал весной подводку, просил какого – нибудь аксакала быть ему проводником и отправлялся в степь, в аулы, села. За каждым сделанным фотоснимком – колоссальный труд Мастера.

Фотографии Багаева обогатили историю Павлодара. За свою жизнь он запечатлел все важнейшие исторические события города и области.

Открыв в 1905 году фотографию в Павлодаре Дмитрий Поликарпович Багаев стал фотографом – профессионалом. Годы спустя он вспоминал: «Следя за фотолитературой, я с первых лет начал готовиться к фотовыставкам, каковые в то время часто открывались. Избрав темой своих работ труд, бедность и бесправие, я начал выступать на выставках и во всех своих выступлениях имел успех. По этой причине я и собрал дореволюционный материал». «Во все время знакомства с живописью я увлекался работами художников – передвижников, поэтому темой моих работ были отрицательные стороны капиталистического строя, т.е. тяжелый труд и бедность»./4/

В последствии фотоработы Д.П.Багаева, объединенные названной темой станут экспонатами, созданного им Павлодарского областного историко-краеведческого музея. По снимкам Багаева, которые широко показывают кочевой быт казахов, можно изучать прошлое казахского народа. Лучшие его работы по этой теме могли бы служить убедительными иллюстрациями к словам казахского просветителя и поэта Абая Кунанбаева, писавшего в начале XX века о безрадостной жизни бедняка – казаха, для которого «и пищи нет, и солнца нет, и ветер воет зло». Однако в общем тоне работ Багаева нет обреченности. Думается, что только по – настоящему горячо любящий свой край, сроднившийся с его людьми художник способен так воспринимать и отображать жизнь, как это делал Дмитрий Поликарпович.

В 1938 году Д.П.Багаев экспонировал свои краеведческие работы по кочевому быту, собранные им за ряд лет, в Музее антропологии и этнографии Академии наук СССР в Ленинграде. Он писал об этом: «Академик Наумов в присутствии работников отдела Передней и Средней Азии выразил мне благодарность за то, что я не упустил случая увековечил кочевой быт, «так как никто другой будто бы этого не сделал»./5/ По словам Дмитрия Поликарповича Академия наук не имела фотоснимков по кочевому быту. «Академик крепко мне жал руку и обещал организовать экспедицию в наши степи, в которой я должен был принять участие, но помешала война»./5/

Он хорошо понимал, для кого и зачем фотографирует. Знал, что пройдет не так много лет, и память о нём в истории Павлодара останется навечно.

Одним из важных и значимых событий в Павлодаре, стало открытие Мемориального Дома-музея Д.П. Багаева. В задачу, которого, входит сохранение сложившейся культурно-исторической среды. На сегодняшний день это единственный музей в Казахстане, посвящённый профессиональной и творческой жизни фотографа.

Дом-музей Д.П. Багаева был открыт 30 января 2001 года в доме, где жил и творил фотограф. Это был тот самый первый и уникальный фотосалон нашего города. Уникальным он остаётся и сегодня, поскольку выполнен по всем правилам фототехники, а именно, северная стена и крыша павильона сделана из стекла. Все портретные снимки, сделанные в павильоне, всегда отличались высоким качеством и совершенностью изображения и спустя сто лет остаются в неизменном виде.

В Доме-музее Багаева собраны уникальные свидетельства его жизни – фотопавильон, фотоаппаратура, дневники и записи, но главные экспонаты – фотографии. Художник начал создавать их разъезжая по аулам с 1905 года. Именно тогда начался его исторический фотоотчёт длиною в жизнь.

По фотографиям краеведа, фотографа Дмитрия Багаева изучают историю казахов начала XX века. Через эти документальные снимки, современники познают не столь давнюю, но уже минув-

шую эпоху. Культура и быт, характеры и лица мастерски запечатлены художником и уже больше ста лет удивляют зрителя своей исторической правдивостью. Сегодня Дмитрия Багаева с уверенностью называют классиком казахстанского фотоискусства. Всю жизнь он посвятил делу создания документальной хроники Павлодарского Прииртышья.

Сегодня фотографии Д.П. Багаева печатаются в школьных учебниках. Историки, палеонтологи, этнографы, журналисты не раз обращаются к его снимкам для написания книг и статей. По фотографиям Багаева «старого города» реставрируются здания. Его именем названа улица в Павлодаре. Он же был основателем и первым директором краеведческого музея, сейчас это Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина.

Создание Дома-музея Д.П. Багаева – свидетельство того, что богатое духовое, творческое и документальное наследие Дмитрия Багаева составляет историческую память, значение которой для нынешнего и грядущего поколения трудно переоценить, особенно в деле воспитания у детей и юношества чувства патриотизма, любви к своему родному краю. Ведь как писал Максим Горький, обращаясь к молодым людям, «знание прошлого указывает, что и как надо делать в настоящем, знание позволяет предвидеть будущее».

Вместе с тем, появление на карте культурной жизни Павлодарской области этого музея – дань памяти подвижнику, замечательному человеку, запечатлевшему на фотопластинках ушедшую эпоху правдивой, такой, какой она была, оставившему потомкам бесценное наследство – зримую историю.

Дом-музей Багаева удалось сохранить благодаря энтузиазму павлодарских фотографов. Поэтому рядом с экспонатами мэтра здесь располагаются фотовыставки местных фотохудожников.

Сегодня фотографии Д.П. Багаева печатаются в школьных учебниках. Историки, палеонтологи, этнографы, журналисты не раз обращаются к его снимкам для написания книг и статей. По фотографиям Багаева «старого города» реставрируются здания. Его именем названа улица в Павлодаре. Он же был основателем и первым директором краеведческого музея, сейчас это Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г.Н. Потанина. Дом-музей Д.П. Багаева стал не только мемориальным музеем одной легендарной личности, но и своеобразным центром, где поддерживаются творческие связи фотографов Павлодарского региона, Казахстана и зарубежья, где организуются фотовыставки, встречи, экскурсии, лекции, мастер-классы.

Нашли, Багаев, снимки все твои
И сохранили, хорошо ли, плохо.
В них вся давно ушедшая эпоха,
И знаем мы, как жил ты и творил.
И домик твой красивый сберегли,
Там твой музей, и там твой дух кружится.
Ты смог и с нашим временем ужиться...
Поклон тебе, Багаев до земли!

В. Семерьянов

1. Кассиль Л.А. Зрительная память истории/Советское фото.1940. №1.С.8.
2. ПОИКМ. Документальный фонд.Личный фонд Д.П.Багаева.Оп.1 Д2.Л17об.
3. ПОИКМ. Документальный фонд.Личный фонд Д.П.Багаева.Оп.1 Д2.Л36об.
4. ПОИКМ. Документальный фонд.Личный фонд Д.П.Багаева.Оп.1 Д.94Л.2об.
5. ПОИКМ. Документальный фонд.Личный фонд Д.П.Багаева.Оп.1 Д2.Л54об.

Источники и литература:

1. В памяти поколений/Соколкин Э.Д. – Павлодар: «Типография Сытина», 2014. – 264 с.
2. Дмитрий Багаев: Летописец Павлодарского Прииртышья / Авт.-сост.: В.Д. Болтина, Т.Е. Покидаева, Л.В. Шевелёва. – Павлодар: Типография Сытина, 2017. – 740 с.
3. Русская художественная фотография / С. Морозов. – Москва: «Искусство», 1961. – 151 с.
4. Книга – альбом /Уақытты кестелген суреттер.Запечатленное время/Авт.-сост.: В.Д. Болтина, Т.Е. Покидаева, Л.В. Шевелёва. – Павлодар:ЭКО, 2018. – 504 с.

«ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ РОЛИ И ЗНАЧИМОСТИ К. И. САТПАЕВА, КАК ГЕОЛОГА, ЧЕРЕЗ МУЗЕЙНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ»

ШОМИНА Н. В.

Руководитель отдела палеонтологии музея «Ertis», г. Павлодар

В этом году отмечается юбилей человека, который достиг огромных высот в науке и промышленности Казахстана – 125 лет со дня рождения Каныша Имантаевича Сатпаева.

Каныш Имантаевич является выдающимся учёным и геологом, а также крупным общественным и государственным деятелем. Человек высокой эрудиции, обладавший энциклопедическими знаниями во многих областях науки. К. И. Сатпаев задал стране интеллектуальный, научный тренд развития, в результате которого казахстанское общество из просвещённого превратилось в интеллектуально-научное и профессиональное. Именно благодаря заслугам великого учёного был заложен фундамент сегодняшнего инновационного и научного потенциала, которым обладает наш народ, наша молодежь и наша страна.

Имя учёного всегда ассоциируется со словом первый. Так, К.И. Сатпаев был назначен первым в Баянауле председателем Казкультпросвета в 1920 году. В 1924 году составил первый школьный учебник по алгебре на казахском языке. Он является первым профессиональным инженером-геологом среди казахов, первым казахским доктором наук, первым академиком АН СССР в области науки и техники среди учёных стран Востока, первым лауреатом Государственной премии СССР и Ленинской премии в Казахстане.[1]

Биография учёного богата примерами достойными для подражания. Такие черты характера, как гражданская нравственность и научная честность, непреклонность и настойчивость в достижении намеченных целей, оригинальность в научных исследованиях, доброе отношение к окружающим – могут служить прекрасным примером для молодежи, вступающей в большую жизнь.[2]

По инициативе Главы государства к 100-летию К.И. Сатпаева были проведены мероприятия по увековечиванию памяти учёного, государственного и общественного деятеля. Решением ЮНЕСКО 1999 год был объявлен годом Каныша Имантаевича Сатпаева. Учреждена премия НАН РК его имени за выдающиеся достижения в области естественных наук. Ежегодно 12 апреля, в день его рождения, во многих городах Казахстана (Астана, Алматы, Жезказган, Караганда, Павлодар, Сатпаев и др.) проводятся различные научные форумы, научно-практические конференции, Сатпаевские чтения.[3]

Основной задачей музеев является просветительская и популяризаторская деятельность, а также сохранение культурного наследия. Культурное наследие заключается в сохранении материальных и духовных ценностей, созданных в прошлом и значимых сейчас. Музей - это память. Память не только по средствам экспонирования различных экспонатов и материалов, но и память о личностях, которые внесли огромный вклад в развитие науки, искусства, культуры, политики.

В работу музея входит не только проведение экскурсий, но и научно-исследовательская и массово-просветительская деятельность, через организацию различного рода мероприятий. Поэтому ежегодно сотрудниками музея включаются в план круглые столы, форумы, конференции, краеведческие уроки, выездные экскурсии, кинолектории и лекции, направленные на популяризацию знаний жителей города и области о родном крае, истории и людях.

История в лицах максимально показывает развитие страны по всем направлениям, помогает на конкретных примерах сформировать свои взгляды и убеждения, а возможно и даёт мотивацию молодому поколению.

С особой гордостью и уважением относятся к имени К. И. Сатпаева в Павлодарской области. Уроженец Баянаульского района, академик с мировым именем, великий учёный-геолог – так начинают рассказ об этом человеке в стенах музея.

21 декабря 2019 года распахнул свои двери мультимедийный музей «Ertis», являющийся подразделением Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г. Н. Потанина. Первым залом музея является зал «Великие люди – великой степи». В этом зале представлена обширная информация о знаменитых личностях Павлодарской области, включающая в себя как витрины с

экспонируемым материалом, так и мультимедийное оборудование, позволяющее подробно ознакомиться с именами и биографиями. Здесь же, на планшетах и в видеофильме можно увидеть и К. И. Сатпаева.

На втором этаже здания расположен зал геологии, где как не здесь, имеется прекрасная возможность подробно рассказать о жизни, деятельности и научном вкладе К. И. Сатпаева.

Переходя от общей геологии Земли к Казахстану и Павлодарской области, посетители могут познакомиться уникальной коллекцией, которая наиболее полно раскрывает богатство нашей страны – личная коллекция минералов, горных пород и полезных ископаемых Каныша Имантаевича Сатпаева, состоящая более чем из 150 экспонатов. Также в зале гости могут увидеть и личные вещи геолога: чернильницу, пресс-папье.

Когда посетители видят личные вещи или труды долгой работы той или иной личности, восприятие информации происходит по-другому. Они больше вникают в рассказ экскурсовода и заинтересованность становится выше. Значимость имени увеличивается и откладывается в памяти гораздо лучше. Упор идет не только на слух, но и на зрение. Поэтому у людей, которые посетили музей, в памяти отложится имя видного учёного и геолога – Каныша Имантаевича Сатпаева.

Наличие в городе Павлодар улицы, названной в честь Сатпаева, а также памятник, установленный ему еще в 2010 году, при активном участии краеведческого музея, позволяет сотрудникам музея проводить как лекции, так и пешие экскурсии. В этих формах деятельности присутствует наглядность и смена обстановки, которые также плодотворно влияют на восприятие информации.

Одной из главных достопримечательностей небольшого города Баянаул, является мемориальный музей академика К.И.Сатпаева. Жители города гордятся своим великим земляком и чтят его память. Музей является популярным местом среди горожан, а экскурсии туда обязательно рекомендуют всем гостям города. Также стоит отметить, что туристы, приезжая в Баянаульский национальный парк, чтобы насладиться природной красотой и уникальностью гор, могут узнать и о истории становления геологической науки Казахстана через посещение музея.

Популяризация и распространение знаний об исторических личностях Павлодарского Приртышья через музейную деятельность даёт подрастающему поколению возможность узнать и пережить прошлое. Увидеть, как формировался и развивался тот Казахстан, который мы знаем сегодня. Какими трудами было создано процветающее государство и как много сделано для того, чтобы сейчас мы жили в мире, согласии и достатке.

Список использованной литературы:

1. <https://satbayev.university/ru/news/vydayushchayasya-rol-velikogo-uchenogo-v-razviti-kazakhstana>
2. Академик К.И. Сатпаев: Из писем и заметок. – Алматы: Атамұра, 1998. – С. 143
3. <https://iie.kz/?p=25712&lang=ru>

«ЕКІБАСТҰЗ ӨҢІРІНІҢ АТАҚТЫ КӨЛӨНЕР ШЕБЕРІ САКЕН ҚҰСПЕКОВАНЫҢ МОЛ МҰРАСЫ»

ҚАТБЕНОВА Г.К.

Екібастұз тарихи-өлкетану музейінің маманы, Екібастұз қ.

Қазақ ұлттық мәдениетінің ең байырғы, аса құнды салаларының бірі – қолөнері, оның ішінде ою өрнек болып табылады. Ою өрнектер әсемдікпен, сәнділіктің белгісі ғана емес, сонымен бірге халықтың арман-ойының, тілек мүддесінің нышаны, осы тұрғыдан алып қарағанда ою өрнектің мазмұндылық ерекшеліктері сан алуан. Бүгінгі ұрпақ өзінің ұлттық сезімдерін, өнерін жоғалтпауы қажет (Асанова, 2008, б.56). Өнер адамға жақсы әсер ететін және оны тәрбиелейтін нәзік дүние. Оның құндылығы орасан зор. Сонау жазу-сызу шыға қоймаған ерте заманда адам өз ойын тасқа, сүйекке, ағашқа ойып, қашап түсіріп отырған. Қазіргі қолөнер саласындағы «сүйек ою өнері», «ағаш ою өнері» деген сөздер сол ерте заманда қалыптасқан ұғымдар. Қолөнердің сала-саласында кең қолданылып келген, өнердің өте көне әрі күрделі түрі-ою-өрнек өнері. Қазақтың қол тума

сәндік өнерінің барлық түрлеріне де оюлар мен өрнектер алғашқы элемент ретінде қолданылады. Ою мен өрнек қолөнер бұйымдарының тұтынушылық және эстетикалық мәнін аша түседі. Сондықтан да қолөнер заттарының әр қайсысындағы оюлау мен өрнектеуге, әшекейлеуге жіті зер сала білу керек. Бір кезде тасқа, ағашқа, сүйекке түсірілген ою-таңбалар келе-келе киізге, алаша, кілем тағы басқа заттарға салынатын болған. Ол белгі таңбалар арқылы халық белгілі бір ұғым түсініктерді аңғартып, біліп отырған. Бұдан ою-өрнек белгі таңбалары өмір қажетінен туғанын байқауға болады. Мысалы, қазақ халқының ерте кезден бергі әдет-ғұрп салты бойынша, бөтен жерге, алыс ауылға күйеуге ұзатылған қыз баланың белгілі бір уақыттан кейін төркін жағына сәлемдеме жіберуі тиіс екен. Сәлемдемеде жас келіншек өзінің күйеуге шыққаннан кейінгі тұрмыс жағдайын ою-өрнекпен бейнелеп жіберуі шарт болған. Қазақтың ұлттық ою-өрнектері мен оның атаулары көп. Ою-өрнек тарихына ой жіберсек, көп мағлұмат аламыз, даму кезеңдерін байқаймыз, уақыт өткен сайын жетіле бергенін көреміз (<https://kk.wikipedia.org/wiki>). Сонымен, ою-өрнек дегеніміз геометриялық және бейнелеу элементтерінің жүйелі ырғақпен қайталанып, үйлесімді құрылуы. Ою-өрнек -тұрмыста бір бұйымның бетін әшекейлеу үшін қолданылатын нақыш, өрнек. Заттың бетін өрнектеу үшін ісмерлер әртүрлі тәсілді қолданады. Олар: оймыштау, бедерлеу, шеку, қа шау, тісеу, құрау тәрізді әрекеттер арқылы жүзеге асады. Әр өрнек белгілі бір бөлшектен (элемент) құралады. Ғалымдар ою-өрнектердің 200-дей түрін анықтады. Халық арасында көп тараған мүйіз тектес ою өрнек. Ою-өрнектің бұл тобын қазақ халқының ою-өрнектерінің төркіні десекте болады. Өйткені, барлық жаңа буындар осының негізінде жасалып, тек атаулары өзгеріп отырған. Мысалы: қошқар мүйіз, арқар мүйіз, бұғы мүйіз, қырық мүйіз, қос мүйіз, сыңар мүйіз, төрт құлақ, түйе табан, сыңар өкше, қос алқа, құс қанаты, қаз табан, т.б. ою-өрнектердің негізгі арқауы. Осы элементтерден ою-өрнек композициясы жасалады. Қазақ оюларының мазмұны мал өсірумен аңшылықты, жер-су, көшіп-қону көріністерін, күнделікті өмірде кездесетін әр түрлі заттардың сыртқы бейнесін аңғартады және бәрінде де мүйіз оюы үнемі араласып отырады. Әрбір оюшы ою-өрнек жасап, оған ат беріп, оны тұрмыста қолданған. Сондықтан қазақтың ұлттық ою-өрнектерінің ең басты мәнері, ең көп түрі және әр түрлі мәндер жасауда жиі қолданылатын мүйіз тектес оюлар. Ғалымдардың анықтауынша, ол ежелгі өрнек, сондықтан онда көбінесе мал шаруашылығы мен көшпелі өмір салты бейнеленген. Мүйіз тектес ою-өрнектер кейде өте ұсақ, кейде өте ірі болып келеді. Ұсақ зергерлік, кесте тігу, ағаш, сүйек, мүйіз ұқсату сияқты нәзік істерге қолданылса, ірісі кілем, алаша, терме алаша, текемет, сырмақ, ши орау, қоржын, киім-кешек, құрылысқа қолданылады. Халық шеберлері мүйіз өрнегінен сан қилы мәнерлермен құбылта, бір элементке екінші, үшінші элементтерді қосып, толықтырады да құлпырған әдемі де мазмұнды композиция жасайды. Қазақ ою - өрнек өнерінде ақ түс көбірек қолданылады. «Ақ» түс-шындық, қуаныш, бақыттың нышаны. Сол сияқты қазақтардың ұғымында басқа бояу түстерінің де орны айрықша (Әбдуалиева, 1992, б. 11). Мысалы, «көк»- аспанның, аспанға табынудың, «қызыл»-оттың, «сары»-айырылысудың, «қара»- жердің, жасыл - көктемнің, жастықтың, символы. Бұдан, түр-түс ою -өрнек өнерінде күрделі рол атқаратын, ондағы ойды бейнелеу арқылы болмыс пен шындықты көрсетуде өзіндік шешім табатынын байқаймыз. Халқымыздың ғысырлар бойы мұра болып келе жатқан мәліметтерге сүйенсек, шеберлер өздерінің қолөнер туындыларына табиғаттан алынған бейнені дәлме-дәл түсіруге ұмтылған. Әрбір халықтың өзіне тән салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, халық ауыз әдебиеті, мәдениеті, тәрбиелік ұстанымдары бар. Міне, осы асыл қазынамыз бізге ұрпақтан ұрпаққа сан ғасырлар бойы аманат ретінде ұласып, ұлттық болмысты жоғалтпай, өзгелерден ерекшелеп тұратын айна секілді. Бізде өз кезегімізде бұл құндылықтарды қастерлеп, келер ұрпаққа осы күйінде жеткізуіміз керек. «Атадан бала тусайшы, ата жолын қусайшы» деп, халық атадан балаға мұра болып келе жатқан жақсы қасиеттерді келесі ұрпақтың бойына сіңіріп, ізгілікке тәрбиелейді. Қазақ халқының қолөнері-өшпес мұра, қолөнер атадан балаға мирас болған ұлттық өнеріміз бен мәдениетіміз қай кезеңде болсын қазақтың ұлттық өнері өз құндылығын жойған жоқ. Қай халықты аласақ та өзіне тән ұлттық өнері болады. Қазақ халқының да барша жұрт сүйіспеншілігіне бөленген, жүрек тереңінен орын тепкен, ғасырлар бойы біртіндеп дамып қалыптасқан ұлттық өнері бар. Өнер-шындық көркем бинелер арқылы танып, білу болып табылады. Қазақ халқы ерте кезден қолөнерге бейім болған. Әсіресе әжелеріміз, аналарымыз, қыз-келіншектер, сол өнермен түрлі бұйымдар жасап, өзге ұлт өкілдерін таңқалдырса керек. Алайда, заман ағымына қарай бүгінде қолөнермен айналы-

сатын әйел заты саяқ.Қазақтың ең әдемі сырмақтары, тұскиіздері, бітпестері және т.б. жасауының бастауында қандай даңқты да аттары аңызға айналған әйелдер тұрды. Солардың бірі еңбекші, дарынды тігінші - Сәкен Құспекова болатын. Өз дәуіріндегі көптеген қазақ әйелімен тағдырлас болғанымен, бойындағы өрлік пен намыс, ерлерге тән қайсарлық пен табандылық қасиеттері оны ерекшелендіріп тұратын. Еңбексүйгіштігі мен өнерге құштарлығы арта түсетін. «Өнерді үйрен де жирен», «өнерлі өрге жүзеді», «Өнерлінің өрісі ұзақ», «Өнеріне қарай өрнегі» деген мақалдар кейіпкеріміз Сәкен Құспековаға дәл айтылғандай. Өмірден өткен ақ жүректі, алтын қолды Сәкен Құспекова қолөнердің хас шебері, ісімер, өңірімізде сәндік-қолданбалы өнерін және халық өнерін табысты әрі кең дамып келген қолөнер иесі, өрімдей қыз оқып жүріп-ақ ісімерлікпен бала жастатүрлі ою-өрнектен кілем тоқып, ұлттық киімдер тігіп, түрлі жасаулар жасады. Ісімердің ісіне таң қаламаған адам болмаған шығар сірә қолынан шыққан бұйымдарын көрген әрбір жан ерекше әсерде болатын (Құспекова). Бұл өнерге келуіне түрткі әкесі болыпты. Әкесі өте іскер, қарапайым еңбек құралдарын пайдалана отырып балташы, ағаш шебері болған екен.

Сәкен Құспекова 1924 жылы 10 қаңтарда Павлодар облысы, Краснокутск ауданы, 30 жылдық атындағы калхозда (қазіргі Екібастұз қаласы Ақкөл ауылдық округіне қарасты «Зеленая роща» ауылында) дүниеге келген. Әкесі Құспек Жәшібекұлы калхозда балташы, ағаш шебері, анасы Қайныш Ақтамбайқызы сауыншы болып еңбек жасаған. Сәкен Құспекованың өмірін оңай деп атауға болмайды. Алайда, отбасының басынан ауыр да, қиын кезеңдер өтті. Әкесі қайтыс болғанда кішкентай қыз небәрі 11 жаста еді. Өз жасынан ерте есейген өрімдей қыз анасына қамқор болып артынан ерген іні-сіңілдерін бағып, өсіру үшін еңбекке араласады. Ол егін жинауда да сонымен қатар мектеп-интернатында да кітапханашы, нормашы болып тынымсыз еңбек етті, үй-ішіндегілердің жағдайларын жақсартуда қолынан келгенін бәрін жасады, оқуға да үлгерді. Сүйтіп жүріп жетінші сыныпты бітіріп, Павлодар педагогикалық колледжіне оқуға өз қаблетімен түсті. Білім ордасында бір жыл ғана оқыды себебі - соғыс келді... Ауыртпалы ауыр күндерге мойын сұнбаған бойжеткен қыз Коминтерн МТС-інде бір айлық комбайнер курсы бітірді. Ауылдастарымен бірге жылқы мен өгіздің тарту күшін пайдаланып техникасыз егін егіп, өсіруге, кейде адамдар мен қатар соқаға еруге де мәжбүр болды. Белсенді де адал еңбегі үшін Сәкен апа 1943 жылы желтоқсан айында Ші-дерті ауылындағы ауылдық кеңестің төрағасы болып тағайындалды. Ал 1945 жылы қаңтар айында Кеңес Одағы Коммунистік партиясының мүшелігіне қабылданды. Сол жылы бойжеткен өзінің өмірлік махаббаты Қапан Сейфиденовпен танысып, тұрмыс құрды. 1948 жылы жолдасы Екібастұз қаласындағы мектепке директор болып қызмет атқарды Сәкен Құспекова да бірге ұстаздық етті. Өкінішке орай, бақыт өткінші болып 1953 жылы жолдасы Қапан аға қайтыс болып қайғы жұтты. Өмір жолы қиын да қайғылы болды. Тағдырдың талқымына түскен Сәкен Құспекованың осы жерден өмірінің бүкіл ел тарихынан ажырағысыз екенін көруге болады. Бірақ қанша қайғы-қасіретке ұшыраса да, Сәкен Құспекова бойына сыр бермей замандастарымен қатар бұл өмірді жақсартуға, түрлендіруге ұмтылды. Еңбекқорлығы жылылық пен сүйіспеншілікті қамтыйтын ұзақ уақыт бойы қолөнерге деген құмарлығы оның сұр күндерін ажарландырды. «Өзім тігіп үйреніп меңгерсем, сосын қыз-келіншектерге үйретуге ден қоятын боламын. Осы жасаған құрақ көрпеше, тоқылған алашалар, бітпестер, қоржындар, ұлттық киімдер әр үйдің төрінде тұрса ғажап болар еді» деген арман ойы орындалып ұлттық қолөнердің қайта жандануына көп еңбегі сінді. Сәкен Құспекова әр бос уақытын қалтықсыз жібермей жақындарына қажетті, пайдалы өте әдемі ұсақ заттар тігуден бастады. Мысалы, әр түрлі үлгідегі сырмақ, тұскиіз, әйел камзолға арналған, шапан, қыздарға арналған сәукеле, тақия, төркөрпелер, тұс қалта, жас нәрестенің тақиясы, қамзолы, шапаны, пальтосы, қоржындар, ыдысап, кесеқап, киіз үйдің бауларын, басқұрлар, кәде сыйлықтар жасау күнделікті ермегіне айналған. Кейінен ою өрнектер екінші рет қайталанбайтын ауқымды сырмақ сырып, бітпестер тігіп, құрақ-құраумен қатар ұлттық киімдер тігіп көрмелерге шықты. Еліміз егемендік алған соң, біздің елге қыдырып, болмаса қызмет бабымен келгендер қазақтың ұлттық мәдениетімен танысуға асықты (Мейрамова, 2023, б.7.). Сондықтан да болар жақсыны көрмек үшін келгендер әр бұйымды зерттей қарап өнерпазға деген ыстық ықыластарын білдіріп жататын. Өнерге деген құрмет жалғыз бұл емес. Он саусағынан өнер тамған оған талай рет облыс орталығының, Алматының тұрғындары да ерекше ілтипат көрсеткен сол еңбектерін тамашалаған қаламызға алыс-жақыннан тіпті арнайы іздеп келген қонақтар шетелдіктер де хас шебердің ғажайып туындыларына деген таңданыстарын

жасыра алмаған солардың бірі әлемге танымал «Аксесс Индастриз» компаниясы инвесторларының бірі - Пол Родзянко мырза да Сәкен Құспековамен кездесіп, оның қолынан шыққан дүниелерімен танысқан соң соғысқа дейінгі және одан кейінгі қазақтың тұрмысы жайлы әсерлі әңгімесін естіп, оның өз қолымен тіккен дүниелерін көргенде, біраз бұйымдарын Америка Құрама Штатына сатып алып, таңданысын жасырмай, «Маған да тігіп беріңізші» - деп өтініш білдірген екен. Қонағын құдайындай күткен қазақ үшін бұл жай өтініш емес екені түсінікті. Шебер мәртебелі мейманың отбасына лайықтап, балаларына қазақтың ұлттық киімдерін арнап тігіп, оған қоса төркөрге, жержастықтар сыйға тартқан. Ең қызығы, 2022 жылы бауры Болат Құспеков пен келіні Ботакөз, немере сіңілісі Зәуреш Грузияға демалысқа барғанда ойда-жоқта Пол Родзянко мен кездесіп қалады. Сәкен апаның туыстарын көрген ол қонақа шақырған. «Полдың Тбилисидегі зәулім үйінің төрінде Сәкен тәтем тіккен көрпе мен жастықшаларды көргенде, таңғалдық. Америкалықтың достықты, қазақтың колөнерін бағалауына тәнті болдық», - дейді Болта Қайыржанұлы. Осыдан-ақ өнерпаз жанының деңгейі көрінгендей. Сәкен Құспекова Мәскеу қаласында өткен Халық Шаруашылығы Жетістіктері көрмесіне республикалық, облыстық көрмелерге белсене қатысып отырды. Сонымен қатар өзінің өнері мен қабілетін ізбасарларымен бөлісе білді. Өкінішке орай, көбісі қазір арамызда жоқ, бірақ ісімер-шеберлеріміздің қолдарынан шыққан туындылары бүгінгі күні келер ұрпаққа ескерткіш ретінде қалып отыр. Олардың қатарында: Злиха Төлегенова, Қымбат Сартымбекова, Қайныл Омарбекова, Мария Өміржанова, бөлесі Нестай Ахметовалар болды. Павлодар облысындағы Потанин атындағы тарихи-өлкетану музейінің этнография залының құрылуына қомақты үлес қосқан шебер. Алматыдағы оқушылар сарайы үшін ұлттық ою-өрнектер салып жасалған бұйымдарын тапсырды. Екібастұз қаласындағы тарихи-өлкетану музейінің этнография залын, 1993 жылы «Атамұра» ұлттық орталығын көркемдеуге атсалысты. Қолөнерден жеткен жетістіктері бір төбе атап айтсақ: КСРО - медальдарымен, ХШЖК I және II дәрежелі дипломымен, облыс және қала әкімдерінің облыстық комитет пен аудандық комитеттерінің құрмет грамоталарымен және алыс хаттарымен марапатталған. Сәкен Құспекованың жеткен жетістіктері өз еңбегінің нәтижесі деп білемін. Әдемі де қайталанбас бұйымдарын ғана емес сонымен қатар қарапайымдылығын, еңбекқорлығын, талантын, мейірімділігін ел есінде мәңгі сақтайды. Сәкен Құспекова жай ғана өз жұмысын жақсы көріп, қазақтың ерекше, ежелгі ою-өрнек өнерімен барлығын баурына баса білген құрметті де, аяулы ортаға сыйлы жан болды. Қолөнер халықтікі, оны тудыратын да бағалайтын да оның өзі. Сондықтан табиғи таза өнімдердің құны мен сәні артып, Қолөнер жарқын болашаққа жол сілтейтін жан серігің, ертеңгі күні жейтін тамағың мен рухани байлығың деп ізбасарларына ұлағат сөзбен еңбекке үйретуден жалыққан еместін. «Тетігін тапқан адамға қиындық бөгет болмайды» деген ұстанымды ұстанған ісмердің сөзі болатын. «Шебердің қолы алтын», дейді атам қазақ. Сөзге шебер, іске де халқымыздың мәдениетін паш ететін құндылықтарының бірі - оның колөнері. Қазақ ұлттық киімдерінің етек-жеңіне оқа тігіп, кимешектің өңіріне, жақтауына кесте жүргізіп, бітпес қоржын, төркөрге құрап, сырмақ сырып, ою ойған ісімер апамыздың бүгінгі күні көз тартар бұйымдары мақтауға тұрарлық өнер туындысына айналып отыр.

Қорта айтқанда қазақ ұлттық мәдениетінің ең байырғы, аса құнды салаларының бірі - колөнері, оның ішінде ою өрнек болып табылады. Ою өрнектер әсемдікпен, сәнділіктің белгісі ғана емес, сонымен бірге халықтың арман- ойының, тілек мүддесінің нышаны, осы тұрғыдан алып қарағанда ою өрнектің мазмұндылық ерекшеліктері сан алуан. Бүгінгі ұрпақ өзінің ұлттық сезімдерін, өнерін жоғалтпауы қажет. Ісмер дегеніміз – он саусағынан бал тамған, иненің көзінен өткендей шебер адамдар. Тігінші, мүсінші, тігінші, тоқымашы т.б. секілді қол өнермен айналысатын адамдарды ісмер деп жатады. Халық «Ісмердің қолы ортақ» деп бекер айтпаса керек, себебі шебердің қолынан шыққан бұйымдары барша ұлт мақтанышы мен көзайымына айналатыны белгілі. Ісмер болу үшін туа біткен дарын ғана жеткіліксіз, шебер болу үшін сонымен қатар үлкен жауапкершілік, табандылық керек деп есептеймін. Себебі бастаған істі аяқсыз қалдырмай, аяғына дейін жеткізу керек. Кейбір өнер туындыларын аяқтау үшін асқан шыдамдылық тағы қажет, себебі кейбір туындылар бірнеше апта мен айларға созылуы мүмкін. Ісмер адамдар ұшқыр қиялының арқасында түрлі өнер туындыларын ойлап тауып, олар сан қилы көрмелерден өз орнын табады.

Тігінші болу дегеніміз - дәлдік, есеп, тендік, тендеу, үйлесім, жарасым, сәндік, көркемдік, парасаттылық, жылылық, сұлулық, ойлылық, ақылдылық, зеректік, көңілге шабыт, шаттық

ұялатады, ептілікке, іскерлікке, шеберлікке, икемділікке, дәлдікке баулиды, тәрбиелейді. Ұлттық қолөнердің танымдық мәнін аша отырып төмендегіше қорытындыға келдім.

1. Ежелгі ата-бабамыздың күнделікті тұрмыс тіршілігі табиғат пен мал шаруашылығымен байланысты болғандықтан өздерінің ою-өрнектерінде көбінесе жан-жануар, құстарға табиғат құбылыстарына байланысты элементтерін көбірек пайдаланған.

2. Ежелгі ою-өрнектер ақпарат құралдарының ролін атқарған.

3. Ою-өрнектердің танымдық мәні жағымды эмоцияға негізделген. Мұндай ою-өрнектердің тәрбиелік мәні өтте зор.

4. Ою-өрнектер рухани эстетикалық қызмет атқарады.

Тігін тігу өнеріне деген махаббат, сұлулыққа деген құштарлық жиынтығы. Ою ойған адамның жүрегі жылы, нәзік болады. Сәкен Құспекованың өзіндік қол-өнерімен, әдеп-ғұрпының жас ұрпаққа берер тәрбиесі шексіз.

Әдебиеттер:

1. Асанова Б.Е., Асанова Б.Е., Әбдіғапбарова Ұ.М., Птицина А.П. Қазақтың ұлттық ою-өрнектерінің тарихы және теориясы, Астана, Фолиант, 2008, б.207.
2. Әбдуалиева Ш. Халық қолөнері, Алматы, Рауан, 1992, б. 116.
3. Құспекова С. колжазбасынан
4. Мейрамова А. «Отарқа» № 52, 2023, б.7.
5. <https://kk.wikipedia.org/wiki>

«УЧАСТИЕ Д. БАГАЕВА В НАУЧНО- ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ ЭКСПЕДИЦИЯХ ПО ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ»

ЖОМАРТОВА А.З.

*Главный хранитель фондов Павлодарского областного историко-краеведческого музея
им. Г.Н. Потанина, г. Павлодар*

Фотохудожник и краевед Д.П. Багаев был очень увлекающейся и целеустремленной личностью.

Навсегда связав свою жизнь с Павлодаром, он увлекся историей, этнографией и культурой народа, который издревле здесь жил.

В 1929 году Д. Багаев самостоятельно отправился в экспедицию в Баянаул, где сделал до 500 снимков в ауле Аккелин. В своем дневнике он записал «уникальный кочевой образ жизни казахов на наших глазах канул в вечность», видимо понимая всю важность исторического момента в 1928, 1929, 1930, 1931 годах Д. Багаев предпринимает поездки в Баянаул и снимает жизнь и быт народа своей фотокамерой. В теплые месяцы года Дмитрий Багаев добирался на перекладных, где жил среди местного населения. Фотографирует процесс изготовления национальных украшений и убранств юрты. Своей фотокамерой Багаев запечатлевает тончайшие ювелирные узоры, резьбу на шкафчиках и дверях юрты, утварь. Краевед, именно так позиционирует себя Дмитрий Багаев, встречается со старожилками, подолгу беседует на казахском языке со стариками, записывает древние народные легенды и сказания. Краеведа интересуют народные легенды, этимология озер, гор. В своих дневниках Дмитрий Багаев записал легенду о происхождении го Баянаул, Ақбет, озер Жасыбай и Торайгыр а также названий природных памятников «Булка», «Конская голова». Сведения он получал так сказать из первых уст. «Сведения эти записаны со слов потомка Улжабая батыра в 14 колене Шаукенева, который бережно хранит чистоту этого родового предания». Речь идет о битве казахов с джунгарами и о смерти Жасыбай батыра. Багаев записал легенду о Баян-сулу и Қозы-корпеш и отмечает? Что это произведение юбыло напечатано в журнале «Нива» за 1899 год автор Баранов, а также изложено в стихотворной форме Г.Тверитиным в издании Наркомпроса Казахстана в 1927 году «...нельзя не восхищаться переводу этого сказания изложенного Тверитиным с большой любовью, занятно описавшего самый роман, природу Казахстана и быт того времени».

В 1928 году Д. Багаев предпринимает поездку в Ямышево, к старой церкви. Отсюда Багаев привез документы Ямышевской церкви. Он хотел перевезти в Павлодар и старый церковный колокол, но ему не выдали подводу. В 1928 году Д. Багаев вступает в ряды ОСОАВИАХИМа в качестве фотографа. Из дневника Багаева: «Имея достаточное помещение, лучшее оборудование, библиотеку по живописи и фотографии, хорошую теоретическую и практическую подготовку..., я предложил правлению ОСОАВИАХИМа открыть (учебную фотографию) с надеждой, что она превратится в школу, были набраны ученики и получены некоторые положительные результаты. Но скоро правление ОСОАВИАХИМа усмотрело, что при такой постановке я мало даю денежного дохода, а посему было приказано прекратить учебное дело... Прибыль от фотографий уходила на покрытие убытков по другим цехам (сапожному, столярному и др.)».

В 1930-31 гг. ОСОАВИАХИМ организовал большую научно-исследовательскую, просветительскую экспедицию вглубь степей Баянаульского района. Одним из организаторов и непосредственным участником экспедиции был фотограф и краевед Д. Багаев. Из дневников Багаева: «В течении 45 дней экспедиции мы побывали на Экибастузе и проехали по степным речкам «Чедерта» и «Улента», посетили самые глухие уголки области... С нами была кинопередвижка (безусловно первая в глубокую степь)... На нашу долю выпала честь первыми показать электролампочку Ильича и кинокартину (счастливый червонец)... Я привез до 700 негативов, сделал снимки еще не подвергавшегося культуре кочевого быта...

В одной из названных экспедиций принимал участие известный художник - архитектор, специалист по орнаменту национальностей Евгений Клодт. После чего в издательстве «Искусство» вышел большой многокрасочный альбом «Казахский народный орнамент», куда главным образом вошли рисунки с кочевой утвари и вышивок, собранных в Баянаульском районе».

Историко-биографическая справка:

Клодт Евгений Александрович (1867г. Эстония - 1938г. Сергеев Посад Московской обл.) - художник-архитектор, этнограф. С 20-х гг. работал в Омском художественно-промышленном училище. В 1927 году Клодтом собраны национальные орнаменты казахского народа. В 1930 г. в Павлодарском и Баянаульском районах собирал вместе с фотографом Д. Багаевым образцы казахского национального орнамента, делал зарисовки и фотографии орнаментов. Собранные и обработанные им образцы национальных узоров вошли в альбом «Казахский народный орнамент» в 1939г.

Названный альбом хранится в фондах историко-краеведческого музея.

В составе экспедиции по Баянаульскому району кроме Багаева и Клодта также были киномеханик, инструктор Исенбаев, ботаник Гришин В.И., который собрал большой гербарий из образцов растительности района. Д.П. Багаев запечатлел кочевой образ жизни казахов. Его фотографии не постановочные, на них словно замерло на мгновение жизнь. Снимки объективно без прикрас показывают обычную жизнь людей. Тем ценнее сейчас, по прошествии времени эти остановленные моменты жизни.

Кроме снимков Д. Багаев привез из экспедиций материалы по этнографии (Тюбетейки, несколько образцов кошм, предметы быта). Все эти экспонаты он хранил дома, в маленькой кладовке. Из дневников Д. Багаева:

«В период организации колхозов и совхозов, начиная с 1929 года, мною зафиксирован весь ход их возникновения начиная с первых собраний, смотра, выезда на пашню, пахоту, молотьбу, первые тракторы и т.д.

Для их популяризации за время с 1927 по 1935 годов организовано больше 15 световых газет, которые демонстрировались зимой в кино, а летом при огромном стечении народа на уличных экранах. Объем некоторых газет достигал до 150-ти диапозитивов».

Кости древних животных, которые в большом количестве находили на «Гусином перелете» привлекли внимание палеонтологов. В 1929 году Палеонтологическим институтом города Москвы под руководством профессора Орлова Ю.А производились раскопки на «Гусином перелете».

Д.Багаев принимал участие в этих раскопках, оказывал помощь местного краеведа. Прикосновение к древней истории взволновало Багаева, он увлекся археологией и палеонтологией. Экспедиция Орлова была успешной, и в Москву было вывезено 2 вагона с уникальными экспонатами.

Палеонтологическом музее была создана целая комната, посвященная павлодарским раскопкам. В 1929 году в окружной газете «Советская деревня» Багаев напечатал статью о раскопках на Гусинке. В 1948 году Академия наук Каз. ССР снаряжает экспедицию на «Гусиный перелет» во главе с ученым Бажановым В. Багаев и здесь не остается в стороне. Он принимает активное участие в раскопках, делает снимки. Позднее в 1949 году в газете «Больше витский путь» выйдет большая статья о раскопках «Из глубины времен» авторами которой будут Бажанов В. и Багаев Д.П.

В 1959 г. Д.Багаев был направлен в Москву на курсы повышения квалификации, здесь он проводил много времени в Палеонтологическом музее, посещал лекции профессора Орлова. Познакомился с автором монографии «Гиппарионы» В.Громовой, которая подарила свой двухтомный труд Павлодарскому музею. Большой заслугой Багаева является то, что областной музей обогатился экспонатами по древней истории (скелеты гиппарионовой лошади, череп безрогого носорога и т.д.). Д.Багаев все больше увлекается историей, краеведением. Снова и снова Багаев собирается в путь и уезжает в экспедиции по краю. Из дневников Багаева: «в 1931г. побывал в Баянауле, Семизбугу и Караганде... В 1932г. через Караганду проехал до Балхаша. Во время этих путешествий отразил кочевой быт и возникновение нашей промышленности... Кроме того, за этот период было сфотографировано все правое побережье Иртыша, как природа, так и совхозы и колхозы». Как фотохудожника Д.Багаева привлекает красота природы Баянаула. В этот период он делает много художественных снимков. На них запечатлены голова Бабы-Яги, озера Жасыбай и Сабындыколь, горы и лес. Д.Багаев выезжает вместе с пастухами на пастбища и снимает степь, лошадей. Эти фотографии очень интересны и сегодня. Построение композиции, правильный выбор ракурса позволили фотомастеру передать красоту природы Баянаула.

Занимаясь исследованиями, Д.Багаев понимает, что нужна научная организация работы. Поэтому в 1936 году он принимает активное участие в организации областного отделения Общества изучения Казахстана. Из дневников Багаева: «Задавшись целью дать что-либо полезное городу Павлодару мы с товарищем Семянк (директором педучилища) обратились в райком и при его помощи добились организации Павлодарского отделения Общества изучения Казахстана. С этого времени фотография стала давать средства на научно-исследовательскую работу нашего края». Работа по изучению края уже велась целенаправленно. В 1939 году Багаев принимал участие на краевой конференции Общества изучения Казахстана. Летом 1941 года Д. Багаев выезжает в Омск. Его цель: сбор материалов по истории Павлодарского края в музеях города Омск, работа в архивах. 28 июля 1941 года Д. Багаев начинает работу в Омском областном архивном управлении. Здесь он делает конспекты из архивов Ямышевской комендантской канцелярии 1740г., из книги указов. Багаев изучает и конспектирует географо-статистические словари. Позднее Дмитрий Поликарпович совершает поездки в города Свердловск, Новосибирск, Тобольск, где также работает в библиотеках, музеях, архивах. Он собирает по крупицам ценные сведения по истории края, делает выписки из трудов Палласа, Федора Усова, Семенова Тянь - Шаньского, Потанина, Тарыкина, Словцова и др., изучал печатные издания, газеты XIX- XX вв. Из дневника Багаева: «За период 1940-45 гг. мною собраны материалы к истории Павлодарского края, каковые подобраны в хронологическом порядке, освещая все этапы с глубокой древности до Октябрьской революции. Эти материалы составляют солидную рукопись...»

В 1942 году Общество изучения Казахстана было ликвидировано. Д. Багаев продолжает заниматься краеведением. У него появилась мечта: открыть в Павлодаре музей. Из дневника Багаева: В 1942 г. Областной Совет Депутатов трудящихся вынес решение об организации областного музея, меня временно назначили директором музея (до приискания подходящей кандидатуры), а фотографию, которой я руководил прикрепили к музею, как подсобное предприятие. До 1946 г. музей не был включен в госбюджет, а потому все расходы по подготовке и организации музея велись за счет фотографии». Д. Багаев с головой окунается в работу по созданию музея. В тяжелые годы войны он не останавливает работу, продолжает собирать экспонаты и строить экспозицию. В 1946г. горсовет выделил музею помещение. 7 ноября 1947г. музей с имевшимися тогда двумя комнатами был открыт для посетителей. Экспозиция музея состояла из снимков Багаева, экспонатов, собранных им. Один из залов был посвящен ВОВ, здесь были представлены снимки «Тыл -фронту», письма с фронта, экспонаты военного времени. В 1949г. Багаев принимает участие в V-й выездной сессии

Академии наук Казахстана в Караганде, посвященной изучению и освоению производственных сил центрального Казахстана. С 1949г. появляются первые статьи о жизни и деятельности Багаева в местной печати, по республиканскому радио звучат передачи о Прииртышском краеведе.

В 1952г. Багаевым был организован краеведческий поход по обоим берегам Иртыша от Павлодара до Урлютюба. Подробный отчет о походе находится в фондах музея. Из отчета: «Составляя план на 1952г., коллектив музея наметил краеведческий поход вниз по Иртышу до села Урлютюб по правой стороне, а обратно по левой. Цель похода: Выявить в обвалах Иртыша и нанести на карту все местонахождения костей ископаемых животных, произвести учет курганов Прииртышья, особенно обратить внимание на те места, где уже были обнаружены археологические находки и поискать места древних поселений. По заданию разведывательных и строительных организаций отметить наличие песков, гравия и глины. Имея материалы по возникновению и росту населенных трактов этого участка, состоящие из постановлений Сибирского тракта за 1720-45 гг., ученого путешественника Палласа (1770), историка и статистика Сибирского казачьего войска Федора Усова (1877) и Семенова Тянь-Шаньского (1897), участники похода ставят своей задачей: обобщив весь вышесказанный материал дать на его фоне современное состояние всех населенных пунктов. Показать культурный и промышленный рост, а также нанести на карту вновь возникшие населенные пункты...» Описание этого похода дается в подробном отчете. Начинается поход с г.Павлодара с «Гусиного перелета» Д. Багаев дает библиографию по Гусинке и описывает современное состояние месторождения. В этом походе экспедиция посетила более 25 населенных пунктов правобережья. Каждый населенный пункт подробно описывается, начиная с древности до современного состояния. Из отчета: «Село Урлютюп-это конечный пункт нашего похода, дальше идет Сибирский Край, а поэтому мы повернули обратно. Маленький паромщик со слабеньким моторчиком доставил нас на левый берег». Дальше идет описание левобережья Иртыша. По пути следования экспедиции музейщики исследовали и отмечали на карте месторасположения курганов.

«Курганы учтены, но в Прииртышской зоне их оказалось очень немного». В отчете Д. Багаев объясняет малочисленность тем, что «древние обитатели наших степей сооружали курганы на высоких местах, с таким расчетом чтобы их было видно со всех сторон, а сами жили около воды на низинах...Если принять во внимание, что племена, обитавшие в наших степях и оставившие нам эти курганы жили примерно 3500-2000 лет тому назад. А Иртыш делал обвалы по 1 метру в лето, то и тогда он сдвинулся на 2-3 км вправо...Таким образом, пространство где были древние поселения давно уничтожено Иртышем и занято современными поймами».В ходе похода участники экспедиции встречались и беседовали местными краеведами и со старожилками. Ценность этого похода в том, что:

- 1) Описание правобережья шло с позиции исторического описания. Участники обращались к источникам, изучена вся историческая литература по исследуемому объекту;
- 2) Левый берег подвергся исследованию и описанию впервые, так как в прошлом населенных пунктов на левобережье не было.

Летом 1954г. Дмитрий Поликарпович выехал в пос. Муялды. Совместно с доцентом кафедры географии при Казахском институте географии Муравьевым Г.Г. обследовал все побережье озера на предмет выявления родников. Уточнено, что каких-либо притоков в озеро не имеется, а растительность составляет главным образом солянки.

12 августа 1954г.Д.Багаев совершил поход на Ямыш - озеро, описал историографию и современное состояние. В походе принимала участие старший научный сотрудник сектора географии при Академии наук Казахской ССР Кузнецова З.В. В 1955г. совместно с доцентом Томского Университета Горбуновым М.Г. Багаев совершил экспедицию на речку Чедырты, Торайгыр, и на «Гусиный перелет» по обследованию ископаемых флоры и фауны, костей древних животных.

В 1955-56 гг. Д. Багаев посещает курсы повышения квалификации в Москве. Фотохудожник, летописец был лично знаком с археологами, этнографами А.Маргуланом, К.Акишевым, а также с К.Сатпаевым. В фондах музея сохранились письма ученых, а также статья А.Маргулана с автографом, подписанным Багаеву. Дмитрия Багева, кстати имевшего лишь четырехклассное образование были столь авторитетны, что Акишев предлагал ему печататься в институтских научных изданиях. На протяжении всей своей жизни фотограф занимался самообразованием. Не имея академическо-

го образования, как краевед он занимался научно-исследовательской работой, причем подходил к своим исследованиям тщательно подготовившись, изучив источники и литературу. Поэтому краеведческие, оставленные летописцем Дмитрием Багаевым представляют огромный интерес для современных исследователей края.

Список использованной литературы:

1. ПОИКМ.Документальный фонд.Личный фонд Д.П.Багаева Автобиография. 1939-1954 гг.
2. ПОИКМ.Документальный фонд.Личный фонд Д.П.Багаева.Краеведческие записки. 1941-1952 гг.
3. БагаевД.,БажановВ. «Из глубины веков»//Большевикский путь 16 октября 1949 г.
4. Павлодарское Прииртышье.Энциклопедия под ред.Арын Е.-Павлодар, 2003 г.
5. Клодт Е. Казахский народный орнамент-Москва,1939 г.

НАСЛЕДИЕ АБАЯ В МОДЕРНИЗАЦИОННО-ИДЕОЛОГИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

АЗЕРБАЕВ А.Д.

PhD, ассоциированный профессор Торайгыров университета, г. Павлодар

В последнее время среди гуманитариев широко обсуждается проблема постколониальности и деколонизации. Постколониальность обуславливает для нации, государства, этноса два вопроса. Как избавляться от остатков колониального? И в каком направлении развиваться, сохраняя общегосударственное единство? Еще на рубеже XIX-XXвв. Абай Кунанбаев изложил в словах назиданиях и поэзии собственный проект деколонизации. Академик Г. Есим писал: «Одним из первых, кто указал на эту реформаторскую природу изысканий Абая, был писатель Мухтар Омарханович Ауэзов. Ему принадлежит гениальное определение: «Путь к цивилизации для казахского народа – это Путь Абая»(2006, С. 3). Безоговорочно соглашаясь с академиком и создателем романа «Путь Абая», можно утверждать об идеях мыслителя в казахстанском модернизационно-идеологическом дискурсе. Деколонизация сознания казахстанского общества возможно посредством политики модернизации и идеологического курса, не отделяя друг от друга оба понятия.

Как отмечает исследователь Г.Г.Барлыбаева, «Абай обладал даром говорить поэтично и философски о том, что не может не волновать человека, что не может не трогать каждое новое поколение» (2011, С. 85). Этическое наследие Абая востребовано во все времена, поскольку затрагивает сущностные основы человеческого бытия.

С обретением Казахстаном государственной независимости начался первый этап модернизации в курсе реализации Стратегии становления и развития Казахстана как суверенного государства. Реализация программы развития «Казахстан 2030» является вторым этапом модернизации. Третий этап начинается со Стратегией развития «Казахстан-2050».

Н. Назарбаев в статье «Духовное завещание Абая», увидевшей свет в пандемийный год, писал: «Когда распался казавшийся нерушимым Советский Союз ина меня выпала трудная миссия строительства нового независимого государства, в те переменчивые и непредсказуемые времена сего «соқтықпалы, соқпақсыз» –«лихой годиной, тяжелым бездорожьем» я вновь обращался к заповедям мудрого Абая и сквозь призму их нового прочтения формировал в сознании образ будущего моей страны»(2020, С. 1).Н. Назарбаев также акцентировал, что межэтническое и межконфессиональное согласие, единство внутри страны, способствовавшее преодолению всех трудностей, берут духовное начало с тезиса Абая «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп».В марте 1995 года была создана Ассамблея народов Казахстана, в 2007 году переименованная в «Ассамблею народа Казахстана», что было вызвано концептуальной акцентуацией на незыблемой целостности единого казахстанского народа. Наша республика, добровольно отказавшаяся на заре независимости от оставшихся на территории государства ядерных боеголовок, является инициатором борьбы за безъядерный мир. В 2003 году в нашей столице прошел первый съезд лидеров мировых и традиционных религий, где рассматривались вопросы межконфессионального взаимодействия в мировом пространстве и каждые три года принимались соответствующие стратегические документы.

В программной статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» охарактеризована казахстанская модель модернизации. В статье сказано, что «лучшие традиции предпосылкой, важным условием успеха модернизации» (Назарбаев, 2017).

Глава государства К.-Ж.К. Токаев в статье «Абай и Казахстан в XXI веке» ясно резюмировал: «Модернизация не означает отказа от своего прошлого ради новых ценностей. В действительности это сохранение и обогащение национального наследия лучшими современными достижениями человечества. И тут нам не обойтись без идей Абая. Ведь еще более века назад великий мыслитель призывал нацию к модернизации, обновлению, говорил нам о необходимости адаптироваться к требованиям времени» (2020, С. 8).

Выявляя идеи Абая в концептуальном обосновании современной казахстанской модели модернизации, вполне можно сказать, что историческое первенство в разработке теоретических основ модернизации принадлежит великому казахскому мыслителю. Абай писал о пяти качествах, от которых следует категорически избавиться, и о пяти качествах, которые необходимы на пути преобразования и прогресса.

Бес нәрседен қашық бол,
Бес нәрсеге асық бол,
Адам болам десеңіз.
Тілеуің, өмірің алдында,
Оған қайғы жесеңіз,
Өсек, өтірік, мақтаншак,
Еріншек, бекер мал шашпақ –
Бес дұшпаның, білсеңіз.
Талап, еңбек, терең ой,
Қанағат, рақым, ойлап қой –
Бес асыл іс көнсеңіз.

(Құнанбаев, 1977, С. 65).

Сплетни, лживость, хвастовство, лень, расточительство разлагают индивида и общество. А усердие, трудолюбие, глубокое осмысление, благодарность за то, что имеешь, милосердие ведут к личностному и общественному благообращению.

К.-Ж. К. Токаев писал: «Пришло время, когда развиваться можно только благодаря интеллекту и образованию. Нам необходимо открытое и мобильное сознание, чтобы не отставать от лидеров. Нужно научиться сочетать передовые достижения цивилизации с национальными интересами. Мы должны отказаться от негативных стереотипов и привычек» (2020, С. 9).

Как продолжает в названной статье Н. Назарбаев, в Казахстане строится «меритократическое общество, где каждый должен оцениваться по личному вкладу и по личным профессиональным качествам» (2017). Согласно меритократии, руководящие должности предназначены только для наиболее талантливых, интеллектуальных, добросовестных, эффективность работы которых приносят пользу коллективу и обществу. Н. Назарбаев продолжает: «Такая система не терпит кумовства. Это форма развития карьеры в отсталых обществах» (2017). Использование родственных связей с целью достижения успеха, положения в обществе, подхалимство, пресмыкательство, угодничество как принципиально неуместные явления развитого государства должны кануть в пучину прошлого.

Великий Абай презрительно писало низости: «... немало у нас людей, которые стараются добиться милости сильных и знающих, раболепствуя и пресмыкаясь перед ними. Эти невежды способны продать отца и мать, родных и близких, веру и честь, лишь бы их благосклонно похлопали по плечу. Ради того, чтобы вызвать одобрительный смех майора, любой из них готов оголить свой з... Такова природа невежды» (2006, с. 49).

Развитие конкурентоспособности как направление модернизации прослеживается в словах назидания. В 69 Слове Абай пишет о ремесле. В связи с этим Абай писал: «Чтобы жить в достатке, надо учиться ремеслу» (2006, с. 69). Кочевникам к концу XIX века надлежало осваивать новые формы

жизнедеятельности. И ремесло понимается как первая ступень производства в целом. Государство, этническая общность может зарекомендовать себя, помимо культурных отличительных черт, собственным производством. Производство создает национальную экономику, отечественный товар укрепляет внутренний рынок и экспортируется на внешний. Как писал Абай, «Ремесленника, который живет на заработанное своим честным трудом, можно бы почитать как святого» (2006, с. 69).

К.-Ж. К. Токаев писал: «Я считаю, что эти мысли великого поэта актуальны и для общества современного Казахстана. Поэтому сегодня в качестве одного из основных наших приоритетов обозначено избавление от психологии сырьевой зависимости. Нам необходимо создавать условия для максимального развития малого и среднего бизнеса» (2020, С. 13).

Производство должно совершенствоваться перманентно, перенимать опыт у знающих – необходимость, что и подтверждает такое направление модернизации, как открытость сознания. На рубеже XIX-XX вв. казахам следовало перенимать европейский опыт, а путь был один только посредством светского образования на русском языке. Абай в 25 Слове отмечал: «Знание чужого языка и культуры делает человека равноправным с этим народом, он чувствует себя вольно, и если заботы и борьба ему по сердцу, то он никогда не сможет остаться в стороне» (2006, с. 49). На тот период Абай имел ввиду русский язык, на данный момент же следует подразумевать знание английского языка, имеющего международный статус. Перенимать самый передовой опыт возможно посредством английского языка.

Как сформулировал Глава государства К.-Ж.К. Токаев, «В новых исторических условиях мы все должны уделить внимание развитию и популяризации родного языка, следует повысить его статус. Одновременно с этим необходимо отдать приоритет изучению английского языка» (2020, С. 9).

Но при этом такое направление модернизации, как «сохранение национальной идентичности» никак не остается в стороне. В том же 25 Слове Абай акцентировал: «Обучать детей хорошо, но, чтобы они служили своему народу, надо учить их родному языку. На нашей земле это становится почти невозможным. Сейчас люди стараются сперва разбогатеть, а потом дать образование детям непременно на арабском и персидском языках» (2006, с. 48).

Знание же в наследии Абая и вовсе представляет этическую категорию.

«Лишь знаньем жив человек,

Лишь знаньем движется век!

Лишь знанье – светоч сердец!» (Абай, 1966, С. 71).

Прагматизм также отчетливо проявляется в творчестве Абая. Поэт не приемлет расточительство и призывал народ думать о будущем. Рациональное осмысление действительности побуждало к получению образования и обучению ремеслу. Вновь процитируем Абая: «Не торопись женить и выделить сына в отдельную семью, а обучи его сперва в русской школе» (2006, с. 51).

В творчестве Абая просвещение – единственный путь к прогрессу. Тюрко-мусульманское понимание просвещения как осмысление ценности человека носителя интеллекта и нравственности предполагает постепенный, безболезненный подход к изменению общества. Тем самым проявляется «эволюционное, а не революционное развитие».

В наследии Абая вычерчивается модель целостного справедливого общества. Из этого и выводится К.-Ж. К. Токаевым концепт «слушающего государства», в котором власть устанавливает справедливый диалог с народом.

Ввиду того, что Абай является первым теоретиком казахстанской модернизации видится полезным следующее:

- разработка методического пособия, используемого преподавателями гуманитарных дисциплин для разъяснения отечественной модернизационной модели;
- проведение в вузах круглых столов на тему «Абай и казахстанская модернизация»;
- проведение в государственных учреждениях лекций по этическому наследию Абая.

Литература:

1. Абай. Стихотворения и поэмы. – Москва-Ленинград: «Советский писатель», 1966. – 292 с.
2. Абай. Слова назидания. – Алматы: «Өнер», 2006. – 136 с.

3. Барлыбаева Г.Г. Эволюция этических идей в казахской философии. – Алматы: К-ИЦ ИФП КН МОН РК, 2011. – 216 с.
4. Есим Г. Философский трактат об Абае. – Алматы: «Қазақ университеті». – 76 с.
5. Құнанбаев А. Шығарламаларының екі томдық толық жинағы. I том. – Алматы: Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1977. – 454 б.
6. Назарбаев Н. Духовное завещание Абая // Кызылординские вести. – 8 октября. – № 151 (19.026). – 2020. – С. 1-2.
7. Назарбаев Н. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания // https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya
8. Токаев К.-Ж. Абай и Казахстан в XXI веке // Казахстан-Спектр. – № 1(93). – 2020. – С. 7-18.

«ҚОҢЫР» ФИЛОСОФСКО-ХУДОЖЕСТВЕННАЯ КАТЕГОРИЯ ПРЕКРАСНОГО В КАЗАХССКОЙ ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЕ И СОВРЕМЕННОЙ ЖИВОПИСИ

АУБАКИРОВА АНАРА ДАУЛЕТБЕКОВНА

*Старший преподаватель по предмету «Живопись»,
Колледж Казахского Национального университета искусств,
магистр искусствоведения, г. Астана*

Картина Г.Каржасова «Қоңыр» написана художником в возрасте пятидесяти лет, когда у художников вполне формируется художественное индивидуальное видение мира и манера письма. Сюжет картины предельно прост – двое пожилых мужчин сидят на скамейке, название внешне тоже простое «Қоңыр».

В данной статье мы постараемся раскрыть истинное значение картины и слова «қоңыр». Мурат Ауэзов в устной беседе говорил: «Қоңыр» – из числа сокровенных слов казахского языка». Обратимся к контексту данного слова. Понятие «қоңыр» у казахов широко – от простых физических явлений до неуловимых состояний жизни и их психологического переживания. Семантика его обширна и казалось бы неуловима. В быту: «қоңыр» означает цвет коричневый, ассоциируется с цветом земли и шерсти. «Қызыл қоңыр» красно-коричневый, «қоңыр ала» светлый т.е. переходит основного тона к белому. Маркер темного тона күрең и қошқыл: «қоңыр күрең» темно-коричневый, «қоңыр қошқыл түсті» сгустились сумерки (Малбақов М., Оңғарбаева Н., Үдербаев А., 2009, С.48).

В живописи коричневый получают смешением красного и черного, и если цвет жизни красный а черный смерти то коричневый это цвет «пограничье» или еще теплющая истаевающая жизнь, что подтверждают слова Мурата Ауэзова, ...«қоңыр это жизнь, уходящая в небытие». Словосочетание «қоңыр дала» значит степь «исцеляющая, благодатная, дарующая жизнь», «қоңыр күз» теплая осень, «қоңыр салқын» приятная погода, когда не жарко и не холодно, «қоңыр жел», «самал жел» освежающий степной ветер наполненный ароматом разнотравия (Малбақов М., Оңғарбаева Н., Үдербаев А., 2009, С.50). «Қоңыр аң» в народе называют священных животных-покровителей диких копытных хархаров, сайгаков и всех степных травоядных. Они же гайып ер-ныневидимые духи-войны, чаще встречаются в образе горного козла. Защищают и регулируют количество диких зверей, помогают охотникам и наказывают их за бессмысленное убийство животных (Қондыбай С. 2008, С. 170). «Қоңыр көмір» уголь, дающий не сильный жар. «Қоңыр ат» темно серая масть. «Бей қоңыр уақыт» «пограничье» между днём и ночью. «Домбыраның қоңыр сазы» звуки священной домбры, от которых тает сердце (Малбақов М., Оңғарбаева Н., Үдербаев А., 2009, С.51)., поэтому күй называют «қоңыр күй». «Қоңыр дауыс» спокойный, густой голос, богатый обертонами, а сами обертоны «қоңырау». Также «қоңырау» это колокольчики и другие самозвучащие металлические подвески, которые могли нашиваться на костюм шамана, крепиться к верхней части кобыза и несли охранительную функцию (Аманов Б., Мухамбетова А. 2002, С.118). «Қоңыр қозым» ласкательное обращение к ребенку (Малбақов М., Оңғарбаева Н., Үдербаев А., 2009, С.50). «Қоңыр қабақ» взгляд выражающий неудовольствие (Малбақов М., Оңғарбаева Н., Үдербаев А., 2009, С.50). «Қоңыр мінезді адам» не постижимый характер человека

с таинственным внутренним миром; «ағайынды қоңыр қаз» «равные» по достоинствам друзья «не разлей вода» (Малбақов М., Оңғарбаева Н., Үдербаев А., 2009, С.48). «Қоңыр тіршілік» размеренная жизнь философское определение бесконечности бытия. В картине мира кочевников «қоңыр үң» перевозчик, предшествовавший сотворению мира (Нәжімеденов Ж., 2011, С.23). В широком семантическом поле слова «қоңыр» Мурат Ауэзов выделяет его сокровенный смысл. «Слова, ведомые «қоңыр», охотно называют идеальное для взора, слуха, души и разума человека. Это могут быть благостные состояния природы, великолепие красавиц и скакунов, покоряющие тембры певческих голосов и музыкальных инструментов, эпическая одаренность настоящих мудрецов, но всё это созерцаемое и воспринимаемое человеком есть одновременно истаивающее Идеальное. Ему можно поклоняться, но оно не создано человеком, человеку не дано его удержать. Отсюда светлая элегия, сообщаемая «Қоңыр» шествующим за ним словам...». Настроение «қоңыр» ...«элегичное, но и содержащее в себе волю и устремленность к преодолению лихолетия. Творцами таких настроений были, поэты, мыслители, общественные деятели». И не удивительно что в картине «Қоңыр» Г. Каржасова все погружено в спокойствие и тихую созерцательность, она и зрителя погружает в медитативное состояние. Этому способствует её сложное художественное решение. В структуре картины мы ощущаем гармонию, образуемую тонко выверенным взаимодействием элементов художественного языка. Сюжет, композиция, колорит (цветовое и тоновое решение), ритмическое взаимодействие всех элементов «работает» на создание медитативного состояния. Проанализируем их: Картина изображает двух пожилых мужчин аульчан в национальной зимней одежде, в головных уборах бөрік и тымақ. Все в картине материально определено: фигуры людей, скамейка, стены, выемки и выступы бетонного здания, у которого они сидят; всем предметам характерна четкость формы и граней; живопись по пластическому решению тяготеет к скульптуре. Подобный «сюжет» мы сотни раз видели на фотографиях наших аташек и апашек, которые висят на стенах каждого казахского дома. Мужчины спокойно и даже статично сидят на скамейке, строго фронтально; силуэты их повторяют друг друга, отличаясь лишь некоторыми элементами поз и одежды. Однако сходство со стандартными композициями семейных фотографий сугубо внешнее. В отличие от застывших героев фотографий, неподвижность мужчин естественна, это состояние сосредоточенности, тихого ухода в себя. Глаз мужчин мы не можем разглядеть из-за падающей от головных уборов тени, но при этом ощущаем пристальный взгляд одного и спокойный другого. Фигура мужчины слева слегка напряжена, он словно пытается лучше разглядеть что-то возможно, своего зрителя чуть поддавшись вперед, он сдвинул брови. Мужчина, что слева, смотрится моложе, энергичнее. Падающая тень от ножки скамейки что слева, словно вонзается в его ногу, как бы грозя уже близкой немощью. Но сейчас он силен и бодр, ноги его в высоких теплых и толстых валенках уверенно стоят на земле. Фигура мужчины справа более собрана, спокойна, предположительно он старше первого, поскольку в руках у него трость (у казахов говорят «владеет тремя», трость как третья нога), которая направлена на непонятное отверстие в «земле». Молодой отдаленно напоминает «наблюдающего», старший «помнящего» мифологических воронов Бога Одина, олицетворяя носителей и хранителей традиции. Подобная парность характерна культуре казахов и следовательно тюркской мифологии, где обычны легенды о близнецах братьях туркмене и казахе, Сабияне и Майқы би (Қондыбай С. 2008, С. 223), в названиях рек Еділ мен Жайық (Қондыбай С. 2008, С.119) и т.д., мотивы парности традиционны в кюяхи песнях: «Қос қарағай», «Қос алқа» и др. в названиях ювелирных украшений «қос білезік», в тамговой символике среднего жуза аргынов, и даже в структуре имени Коркут ата, состоящей из двух слов «қор» смерти «құт» счастье, жизненная энергия (Аязбекова С.Ш. 1999, С.111). Продолжая анализировать скрытый образ в контексте мифологии казахов, можно найти сходство с двумя тостаған – чашами, олицетворяющими солнце или его всевидящие очи (две чаши), либо опрокинутые чаши – две горы.

В сложной структуре композиции выделены три вертикальных зоны, в изображениях мужчин: верх (головные уборы традиционно имеющие форму горы Ұлы тау), середина (мужчины подпоясаны, освещенные руки сложены на уровне поясов) и низ (ноги, валенки, калоши, трость). Усиливает ассоциации с традиционной трёхчастной картиной мира и то, что над их головами стена цвета неба көк (верхний мир), под ними глубокая тень (нижний мир), срединная часть состоит из чередова-

нияосвещенных линий спинки скамьи на темном фоне «көк ала»(единство добра и зла). Таким образом трехчастное деление прослеживается в семантическом, композиционно-ритмической организации пространства картины.

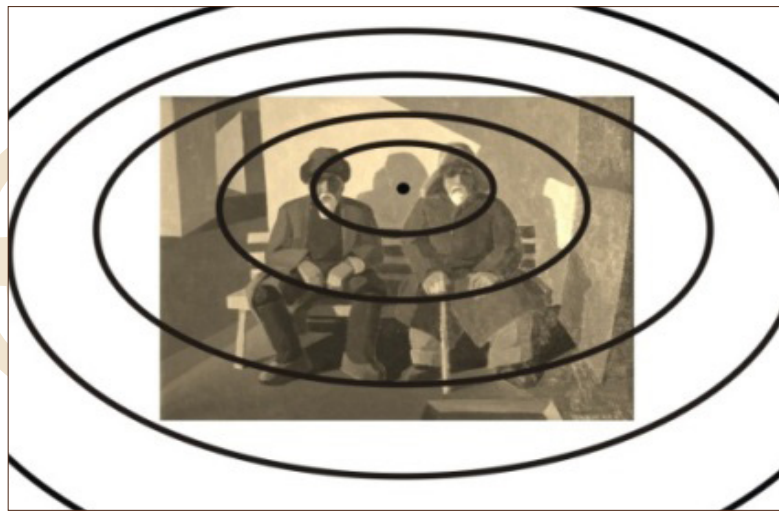
Несмотря на полное спокойствие фигур в них ощущается тихое, но напряжённое биение глубокой внутренней жизни. Внешне схожие образы диссоциируют. Образ мужчины с лева, построен на тоновом и цветовом контрасте насыщенных цветов и четко выделяется на освещенной части лавочки чем фигура более пожилого и спокойного мужчины справа. Его силуэт цельный, мягкий который решен в более сдержанной гамме теплыхоттенковкоңыр. Любопытно, что тень от мужчины слева находится в самом центре картины и таким образом становится композиционным центром, созерцая картину, мы того не осознавая,вглядываемся в силуэт некоего третьего персонажа. Тем временем тень от правого мужчины, теряя антропоморфные черты, сливается с падающей тенью помещения, образует собой некий знак, указующий куда-то вверх-направо, туда же стремятся основные диагонали всей картины, преодолевающие статичностькартины.

Пространство картиныабстрактно, это фрагмент замкнутого бетонного помещения. Безликость предметов и расчерченнаяуровными диагональными линиямипадающих теней «земля»имитируют перспективуи движение в пространстве.

После рассмотрения значений слова «коңыр» ясно, что перед зрителем будет представлен сложный и изысканный колорит больше тонального богатства чем цветового. Кратина построенная на родственно-сине-бордовых, и родственно-контрастных коричнево-зеленых оттенках, со сложной разработкой их оттенков. Интересный момент, что одинаково серые штаны мужчины справа и стены слева смотрятсякоричневыми за счет влияния окружающих цветов.Холодная гамма абстрактногопространства диссоциирует с реалистически изображенными фигурами,мягкостьюконтуров, реалистичностьюодежды, с их «живыми» теплыми цветами.Особенно красив цвет тымака, его открытый чистый цвет травы противопоставлен сложному цвету фона, словно жизнь с ее краскамицветенияна фоне мира безжизненного. Достаточно большое пятно коңыр-коричневого полушубка ассоциируется с плодородной землей.Тональное решение картины очень богатое, это также определяет ее живописность. В тоне также прослеживается семантика верха и низа: боковые и нижняя части картины темные по тону, верхняя часть светлая.

Композиция картины как бы ориентируется на законы, свойственные орнаментальному искусству казахов. Взаиморавновесиефона и переднего плана позволяет долго созерцать картину. Подобный прием характерен казахскому ою, в котором всегда соблюдается абсолютная симметрия орнамента и фона. В картине художник изобразил проявленный и не проявленный мир, а скорее неуловимую грань их соприкосновения. Таким образом мы видим мирпредметный и чувствуемтаинственный- параллельный, в который мы погружаемся. Движение взгляда зрителя при рассмотрении картины круговое. Центр таинственная тень: 1 круг: ограничивается лицами мужчин; 2 круг:руки и головные уборы; 3 круг: освещенная часть скамейки, стена позади мужчин, трость в руке правого; и далее за пределы картины.

Основной цветовой контраст сконцентрирован на мужчине слева, он задает движение взгляду. И как-бы далеко ни расходились круги в бесконечность, взгляд снова и снова притягивается к центральной точкetaинственному третьемуперсонажу. Молчаливые фигуры мужчин в таинственном безвременье, параллельны друг другу, словно две струны домбры, которые могут зазвучать в любой момент. Их окружает безликая бетонная современность, внутри них мудрость веков, переднимимы, их потомки. В целом картина светла, наполнена умиротворением, созерцательна и монументальна. Нет ничего лишнего, только главноежизнь и погружение в её течение. Нет суеты дня, это вечерние спокойствие «бей қоңыр уақыт», все погружено в «жанға жайлы»-«приятные для души»состояния. Художнику удалось передать тот самый миг «истаивающей Красоты», миг настоящей жизни, миг на стыке прошлого и будущего – называемый казахами «Қоңыр». Это не застывший словно на фотографии вырванный миг, это тихое, живое и полнокровное дыхание жизни. Здесь изображен «қоңыр кеш», а любимые герои художника «ағайынды қоңыр қаз»-спутники по жизни, которые могут общаться молча, они влекут к себе своим «қоңыр мінезімен». Таинственная тень в центре, падающие блики на стены создают нереальные объекты-образы, живущие своей тихой жизнью в некоем параллельном мире. «Молчаливая» картина таит неведомую силу, «тихо» втягивает зрителя в свой мир, погружая в медитацию, от нее трудно оторваться. Параллельно с круговым движением в картине проходит тема диагоналей, которые подразумевают свое продолжение за пределы картины – свою «отвлеченную жизнь» и другие точки схода. Художник отказался от повествовательности, использовал только средства изобразительного языка. Очень четко вылепил объемы, выровненная поверхность холста напоминает фактуру плюша, картина словно собрана из лоскутков напоминая құрақ. Название картины наиболее полно передает неуловимые и многослойные состояния заключенному и в картине и в слове «қоңыр»...

Г. Каржасов называя картину «Қоңыр», исходил не только из ее эмоционально-образного содержания. Художник вырос в традиционной культуре и глубина его картины по настоящему может раскрыться только в ее контексте. «Қоңыр» – это созерцаемая и истаевающая словно музыка таинство жизни, художник передал ее средствами композиции, вибрациями многих цветовых и тоновых оттенков и другими средствами изобразительного языка, которое было создано художником одновременно в процессе импровизации и явилось на холсте в целостном виде, в том возвышенно-медитативном состоянии, когда его сердце и разум художника сливались воедино с загадочной красотой мира. Категория прекрасного «қоңыр» наиболее полное выражение нашла в музыке. В фольклоре распространены мелодии и напевы «қоңыр әуен» или «қоңыр ән». Традиционные профессионалы певцы: салы, сері любили погружаться в состояние «қоңыр» – «Қоңыр» Жаяу Мусы, «Майда қоңыр» Ахана сері, «Назқоңыр» Мухита; күйшы – «Майда қоңыр», «Тел қоңыр» Сугура, «Қоңыр» Абикена Хасенова, «Майда қоңыр» Казангапа, «Қоңырала» Аликея. и т.д. Картина Г. Каржасова созвучна этому музыкальному ряду своей глубокой передачей одного из наивысших духовных состояний, ценимых традиционной культурой. Отсюда проистекает художественное решение картины, содержательность которой на тонкой организацией «абстрактных, неизобрази-

тельных» элементов художественного языка (композиция, ритм, свет и т.д.), гармоническое взаимодействие которых отражает музыкальность мышления художника, передавшего в созерцательной картине неуловимую тайну бытия, его «ускользающую красоту».

Список использованной литературы:

1. Аманов Б., Мухамбетова А. Казахская традиционная музыка и XX век. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 544с.
2. Аязбекова С.Ш. Картина мира этноса: Қорқут-ага и философия музыки казахов. Алматы: Компьютерно-издательский центр Института философии и политологии МОиН РК, 1999.– 285 с.
3. Қондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь. Эстетика ландшафтов Мангистау. Перспективы для развития туризма (монография). Алматы: издательство «Арыс», 2008. – 472 с.
4. Малбақов М., Оңғарбаева Н., Үдербәев А. Қазақ әдебиетінің сөздігі. Т. 10. Алматы: издательство «Арыс», 2009. 711 с.
5. Нәжімеденов Ж. Журнал «Мәдениет» №8 (59) тамыз, 2011ж.

СТОЛЫПИН АГРАРЛЫҚ РЕФОРМАНЫҢ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ШАРУАШЫЛЫҚ САЛТЫМЕН ЖӘНЕ МАТЕРИАЛДЫҚ МӘДЕНИЕТІНЕ ӘСЕРІ ТУРАЛЫ ХАЛЕЛ АРҒЫНБАЕВТЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

АЛИЕВА Г.М.

Г. Н. Потанин атындағы Павлодар облыстық тарихи-өлкетану музейінің өлке тарихын ғылыми зерттеуін қамтамасыз ету бөлімінің басшысы, Павлодар қ.

Халел Аргынбаев (1924-1998) – уроженец Баянаульского района Павлодарской области, ученый-этнограф, историк, внесший огромный вклад в развитие этнографической науки в Казахстане. В своей работе «Историко-культурные связи русского и казахского народов и их влияние на материальную культуру казахов в середине XIX и начале XX веков» раскрыл последствия инноваций, произошедших в казахском обществе в этот исторический период.

В конце XIX и в начале XX вв. капитализм в России вступил в стадию империализма. Первая русская революция 1905-1907 гг. показала царизму, что старые полукрепостнические порядки в деревне сохранить невозможно, что нельзя одним грубым насилием защищать интересы помещиков. Столыпинская аграрная реформа (1906г.) отвечала интересам меньшинства, т.е. кулаков, и еще более способствовала интенсивному классовому расслоению крестьянства. С одной стороны, в деревне росли и крепили кулацкие хозяйства, а с другой – быстро увеличивалось количество обнищавших крестьянских хозяйств, превращающихся в сельских полупролетариев.

Царизм стремился иметь в лице русских кулаков сильную опору на национальных окраинах, какой являлась тогда и территория Казахстана. Вот почему переселенческая политика царизма в начале XIX в. являлась составной частью столыпинской аграрной политики. Под влиянием земельной нужды и усиленной правительственной агитации движение переселенцев в Семипалатинскую область с 1906 г. приняло небывалые размеры. Об этом свидетельствуют следующие цифры: если в 1906 г. количество крестьян-переселенцев в Семипалатинской области было 2400 душ мужского пола, то в 1907 г. оно почти удвоилось, т.е. достигло 4392 души, а в 1910 г. равнялось уже 11494 душам.

Перед местными властями встала задача – обеспечить переселенцев пригодной для земледелия землей, для чего понадобились дополнительные изъятия у казахов. Для повторного обследования степного края, с 1907 г. начала свою работу экспедиция Переселенческого управления под руководством Кузнецова. В результате, нормы земельных наделов у казахов, установленные экспедицией Щербины, были еще более урезаны. Причем, в общее число пригодных под пастбища земель были включены и громадные непригодные для этой цели участки. У казахов изымались самые лучшие, отведенные для хлебопашества угодья. Им оставались уже обрабатываемые площади, а также земли, занятые жилищами, хозяйственными постройками, водными сооружениями.

Такая политика царизма разорила сотни казахских маломощных хозяйств, что имело целью, как и на других колониальных окраинах, разжечь национальную рознь между казахским и русским населением, подавить классовое самосознание трудящихся масс.

С 1906 по 1916 гг. в Семипалатинской области было выделено 909 земельных участков с 3126884 дес. земли, что и составляло переселенческий фонд в Семипалатинской области. К 1917 г. из этого фонда было передано в пользование крестьянам 3126 тыс. дес. земли. За последнее десятилетие (1906-1916) в Семипалатинскую область переселилось 27859 семей или 82789 душ мужского пола – 15% от общего количества переселенцев всего Степного края за этот период [Аргынбаев, 2007:43].

По данным Переселенческого управления, к 1912 г. из общего числа переселенцев Семипалатинской области 37,7% относилось к восьми южно-российским губерниям: Полтавской, Черниговской, Киевской, Воронежской, Харьковской, Херсонской, Саратовской и Волынской, а 62,3% – ко всем остальным губерниям России. По национальности переселенцы Восточного Казахстана в основном состояли из украинцев и русских.

К 1917 г. по трем уездам Семипалатинской области насчитывалось 49 казачьих поселков, 202 крестьянских поселения, 77 хуторов и 114 переселенческих участков с 31 тыс. казачьими и 72 тыс. душ (обоего пола) крестьянским поселением.

С первой четверти XVIII и до середины XIX в. в этих уездах проводилась военная колонизация, в результате которой, по Иртышу и Бухтарме были основаны казачьи станицы, которые отчасти были отделены от казахского населения полноводными реками и, особенно, городского типа искусственной преградой, т.н. десятиверстной полосой. Крестьяне, самовольно переселявшиеся в указанные районы, занимали западный и южные склоны Алтайских гор и Бухтарминского ущелья и были совершенно отделены не только от казахского, но и от казачьего населения. Это объясняется не только труднодоступностью местности, но и ревностным отношением старообрядцев к старине и презрением ко всяким новшествам в жизни.

В конце XIX и начале XX вв. в результате массового переселения крестьян из Европейской части России в Семипалатинскую область, последние были размещены среди гущи казахского населения. Этим до некоторой степени была уничтожена обособленность русского населения от основной массы казахов, что способствовало их сближению и взаимовлиянию в ведении хозяйства и в культуре.

На территории края до 1917 г. насчитывалось всего 5 городов, некоторые из них по населению представляли собой лишь крупные населенные пункты городского типа. Первоначально эти города были основаны в виде военных укреплений для охраны российских владений от набегов джунгар, затем китайцев и казахов. С течением времени эти укрепленные пункты, приобретая новое значение, постепенно превратились в административные центры и города. Самым крупным промышленным и административным в области являлся г. Семипалатинск, который в 1782 г. получил право уездного города и в 1854 г. в связи с учреждением Семипалатинской области, стал областным центром.

В 1804г. в уездный город был преобразован Усть-Каменогорск. В 1893 г. городом стал и поселок Зайсан. С 30-40-х годов XIX столетия, в связи с учреждением внешних округов, окружными городами стали крупные населенные пункты городского типа Аягуз и Кокпекты [Аргынбаев, 2007:47].

Во всех этих городах часть жителей занималась земледелием и скотоводством, обеспечивая свои потребности в сельскохозяйственных продуктах. В Семипалатинске и Усть-Каменогорске было много русских и татарских купцов, которые способствовали развитию торговых связей казахов с русскими. В этих городах впервые были открыты русскими предпринимателями промышленные предприятия, которые сыграли большую роль в развитии обрабатывающей промышленности в Семипалатинской области.

Благодаря удобному географическому положению г. Семипалатинск давно уже был крупным торговым центром. Бурному развитию городов Семипалатинска, Усть-Каменогорска, и Зайсана способствовало также открытие в 80-х годах XIX века Иртышского пароходства и, особенно, постройка в начале XX в. Сибирской и Алтайской железных дорог. Население этих городов в течение трех десятилетий (с 1883 по 1916 г.) выросло более чем в два с половиной раза. Постепенно эти города превращались в центры экономической и культурной жизни края. Так, например, в 1909 г. в одном только Семипалатинске имелось 53 различных, обрабатывающих предприятия, в Усть-Ка-

меногорске – 22, в Зайсане – 3 различных завода, занятых данным образом обработкой животного-водческого сырья.

В Семипалатинске в 1909 г. было 28 учебных заведений, областная библиотека и богатый краеведческий музей, здесь же находился и Семипалатинский подотдел Западно-Сибирского отдела Русского географического общества со своей типографией. Он сыграл большую роль в изучении истории, культуры и быта Северо-Восточного Казахстана.

Омск оказал значительное влияние на развитие торговли, экономики и культуры не только Акмолинской, но и Семипалатинской области. Указанные выше города сыграли важную роль в жизни, как окрестного русского, так и коренного казахского населения, влияя на его хозяйство, промыслы и материальную культуру.

Русский царизм принес казахскому народу новое тяжелое бремя – колониальное угнетение, не сделав ни малейшей попытки ограничить эксплуатацию местных баев-феодалов. Начиная со второй половины XVIII в. царское правительство все больше прибирает к рукам богатства Казахстана, превращая его в сырьевую базу метрополии.

Включение Казахстана в состав русского государства объективно имело огромное прогрессивное значение для дальнейших судеб коренного населения, определило весь дальнейший ход развития казахского народа.

Подъем производительных сил нашел свое отражение в развитии сельского хозяйства, промыслов и ремесел, в росте оседлости, в развитии торговли в казахской степи.

В Казахстане постепенно была ликвидирована феодальная раздробленность. Начиная процесс разложения патриархально-феодальных отношений и переход к более прогрессивным, капиталистическим отношениям. Это повлекло за собой дальнейшее имущественное расслоение казахского населения. Лишенные скота и имущества бедняки не находили работы в своих аулах. Многие обедневшие казахи были вынуждены уйти на заработки в русские села или заняться различными промыслами. Обедневшие казахи превращаются в жатаков (оседлых бедняков) и ведут оседлый образ жизни.

В середине XVIII в. отдельные родоплеменные группы, представлявшие общины, имели свои определенные территории с местами зимовок.

Мелкие родовые группы, связанные общностью владения пастбищами и зимними стойбищами, составляли первичную казахскую общину, которая впоследствии стала именоваться хозяйственным аулом. Места для весеннего и осеннего выпасов стога (көктеу и күзеу) обычно использовались несколькими кочевыми общинами. В общем пользовании крепкого родоплеменного объединения остались лишь летовки (жәйлау) с определенными путями кочевания, местами стоянок, колодцами и водопоями.

Более удобные участки кочевых территорий захватывались более сильными группами. Лучшие пастбища на зимовках и сенокосно-луговые угодья, известные под названием «қорық» (охраняемый), стали закреплять за отдельными семьями феодально-байской верхушки. В конце XIX и начале XX вв. в области значительно сократились прежние обширные территории казахского землевладения. Появляются пределы покосов – акты, совершенно неизвестные старой казахской общине. Появляется и подворно-наследственное владение как пахотными, так и сенокосными угодьями [Аргынбаев, 2007: 52].

Эволюция форм землепользования у казахов к середине XIX в. и далее приводит к обособлению земельной собственности и переходу определенной части казахского населения к оседлости. В конце XIX в. это привело к значительному сокращению кочевых путей, по длине которых казахи исследуемой области в начале XX в. делились на четыре категории. Подобный распад кочевого быта казахов тесно связан с развитием производительных сил в результате присоединения к России. У казахов кочевое скотоводство являлось главным занятием и средством к существованию. Основными видам скота в начале XIX в. являлись наиболее приспособленные к круглогодичному выпасу лошади и овцы: значительно меньше было верблюдов, крупного рогатого скота.

Сенокосение начало широко практиковаться среди казахов. Первыми сенокосению научились казахи, жившие ближе к русским селениям. Исследователь культуры и быта казахской степи Л. Левшин писал, что «некоторые киргизы особенно из кочующих при границе русской, осенью

заготавливают сено...». Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Образ жизни // https://drevlit.ru/docs/central_asia/XIX/1820-1840/Levschin/text15.php (дата обращения 05.12.2023)

Заготовка сена в некоторой степени помогла облегчить тяжелое положение с кормами, особенно во время гололедицы (жүт). Недаром после страшной гололедицы 1841 г. многие казахи Кокпетинского, Аягузского и Каркаралинского округов занялись заготовлением сена на зиму. Вначале появилась коса-горбуша, а позднее «литовка». До этого казахи пользовались «шалғы-орак» (коса-серп) или «шот-орак», которым невозможно было заготовить нужное количество сена. Во второй половине XIX столетия количество хозяйств, занимавшихся сенокосением, росло с каждым годом, особенно среди оседлого и полуседлого казахского населения, проживавшего неподалеку от русских сел. Больше всего заготавливали сено жатаких.

В суровые зимы, во время бескормицы, казахи обращались к русским соседям – станичным казакам и крестьянам, у которых выменивали сено и солому на скот или отдавали русским табуны лошадей и крупнорогатого скота на прокорм до весны.

Поставщиками сена являлись и казахские жатаки, поселившиеся на казахских участках и платившие за это значительную арендную плату. Особенно интенсивно развивается сенокосение в конце XIX и начале XX вв. В этом немалую роль сыграли крестьяне-переселенцы из Европейской России, которые расселялись в глубине казахской степи и оказывали непосредственное культурное влияние на казахское население, прежде мало знакомое с русским бытом.

В начале XX в. в некоторых местах стали распространяться сенокосилки и конные грабли. Научившись обращаться с такими машинами, казахи охотно приобретали их у переселенцев и на сельскохозяйственных складах Переселенческого управления. Так, например, в 1911 г. только у казахов Усть-Каменогорского уезда насчитывалось 95 сенокосилок и 92 конных граблей. Сенокосилки и конные грабли приобретались обычно крупными казахскими баями, но, были случаи, когда подобные машины покупали совместно и несколько середняцких хозяйств. Живущие по соседству русские переселенцы и казахи нередко оказывали друг другу взаимопомощь.

Некоторые оседлые казахи (жатаки) разводили русские породы овец и других видов скота. Отдельные богатые казахи приобретали лошадей у русского населения специально для того, чтобы запрягать их в тарантасы. Очень немногие покупали хороших жеребцов-производителей с целью улучшения породы своих табунов.

Таким образом, под влиянием хозяйства русских переселенцев из Европейской части России в скотоводческом хозяйстве казахов произошли определенные изменения. Кочевое, натуральное скотоводство постепенно уступило место более развитому, оседлому и полуседлому, сочетающемуся с земледелием товарному скотоводству. Однако среди основной массы казахского населения вплоть до 1917 г. господствовала форма экстенсивного скотоводства.

В конце XIX и начале XX вв. некоторая часть казахского населения научилась приспособивать для скашивания зерновых обыкновенные косы-литовки, прикрепляя к ним деревянные грабельки (тарак), состоявшие из трех палочек от 30 до 60 см. Эти грабельки позволяли при скашивании легко укладывать хлеб в аккуратные валки (итарка) и намного повышали производительность труда.

С конца XIX в. через крестьян переселенцев казахи познакомились с жнейками, и научились обращаться с ними. Однако приобретать их могли только богатые казахи, занимавшиеся товарным сельскохозяйственным хозяйством. Так, в 1911 г. у казахов Усть-Каменогорского и Зайсанского уездов насчитывалось всего 17 жнеек.

Рыболовство у казахов Восточного Казахстана до прихода русского населения было развито очень слабо. Лучшие рыболовные угодья на Иртыше, озерах Зайсан и Маркакуль до возвращения сюда казахов оставались во власти джунгар, затем были заняты русскими и китайцами. Рыболовством как одним из промыслов в основном занимались казахи-бедняки, отколовшиеся от своих более состоятельных сородичей в силу происходившей классовой дифференциации в казахском ауле и разорения части родовых общинников.

Изменения в материальной культуре казахов под влиянием культуры русского народа происходили в жилище, поселении, бытовом устройстве, одежде, пище и утвари.

Труды Халела Аргынбаева известны широкой общественности и нашли широкое применение в практике, явились весомым вкладом в изучение истории, экономики, хозяйства и культуры кочевого казахского общества на рубеже XIX- XX веков.

Список литературы:

1. Аргынбаев Х. Историко-культурные связи русского и казахского народов. Астана. 2007. С....
2. Алдабергенов К.М. О колониальной политике царской России в Казахстане на страницах русских печатных изданий. Краеведение. 2002. № 3
3. Кабульдинов З.Е. О колониальной политике царской России в Казахстане на страницах российских печатных изданий. Краеведение. 2002.
4. Таштемханова Р.М. Из истории переселенческого движения в Павлодарский уезд во второй половине XIX-XX века // Сборник материалов научно-практической конференции. Павлодар, 1996. С. ...
5. Торайгыров Е.М. Иртышская десятиверстная полоса: историография проблемы. Краеведение. 2005., № 1.

ПРИРОДА ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ В ПЕЙЗАЖНОЙ ЛИРИКЕ П. ВАСИЛЬЕВА.

3. С. МЕРЦ

Руководитель дом-музея П. Васильева, г. Павлодар

Детские и школьные годы Павла Васильева прошли в Павлодаре, и здесь же он сформировался как поэт. Эти места с их дикой прелестью, «*купецкий*» Павлодар с пыльными улицами, по которым он бегал, вошли в его поэзию. «От размаха степного, неоглядного, идет его буйство красок... Есть такая, уловимая, может быть, только поэтическим глазом, красота в некрасивой, на первый взгляд, степи прииртышской. Она – в шири, в необозримости, в простых милых красках весеннего цветения, в пенности иртышской волны, в крике гусей над хлебным полем» - писал С.А. Музалевский, поэт, журналист, открывший имя П. Васильева для павлодарцев.

Огромное влияние на развитие таланта П. Васильева оказали семья и учителя. Благодаря бабушке Марии Федоровне и деду Корниле Ильичу, Павел Васильев очень хорошо знал русский и казачий фольклор. Учитель литературы Д. В. Костенко всячески поощрял первые поэтические опыты своего ученика и привлекал его и к участию в школьной редколлегии и к публичным выступлениям на литературных вечерах. Уроки учителя рисования, профессионального художника-пейзажиста В. П. Батурина, с именем которого связано становление духовной жизни Павлодара (Дубовая, 1999), часто повторявшего, что «живопись и поэзия есть одно и то же», также сыграли огромную роль в становлении Павла Васильева-поэта.

Самые первые пейзажные зарисовки П. Васильева, дошедшие до нас, были сделаны им в личном дневнике, во время летнего путешествия 1923 г. с одноклассниками на пароходе по Иртышу до озера Зайсан. Во время поездки В. П. Батурин рисовал этюды, а буря, разыгравшаяся на Иртыше, вдохновила учителя на создание картины, а ученика - на стихотворение. Окружающий мир для Павла Васильева – это мир чувств, ощущений, мир фантазии. Чутко вглядываясь в него, он замечает и «узкую, как бы сжатую высокими живописными сопками, речушку», и «огненных змеек, прорезавших грозные сумерки», и «радужный пояс неба». «Проза, когда она достигает совершенства, является по существу, подлинной поэзией» - писал Паустовский. Поэтичность прозе придает ритм, а ритм достигается звучанием точно подобранных слов. «Ночь была чудная, легкий ветерок едва-едва рябил воду, и эта рябь красиво поблескивала под светом луны, которая, как лебедь, плавно скользила по безбрежному, неизмеримому озеру неба». Путевые заметки П. Васильева представляют для нас ценность как первые шаги будущего поэта на пути к совершенству.

В пейзажной лирике П. Васильев достиг блистательных художественных высот и подлинной реалистической глубины. «Чувство природы», тонкость изображения, любовное внимание к мельчайшим подробностям жизни родной природы, яркая образность, буйство красок – отличают его поэзию и отражают такую же буйную натуру, которой суждено было «неумной песней прозве-

неть». В совершенстве, владея многоцветной «кистью» живописца, он рисует великолепные картины родной природы:

Месяц чайкой острокрылой кружит,
И река, зажатая песком,
Все темнее, медленней и уже
Отливает старым серебром.

(Письмо)

Лохматые тучи
Клубились над нами,
Березы кружились
И падали, и,
Сбежав с косогора,
Текли табунами,
И шли, словно волны,
Курганы в степи.

(Дорога)

П. Васильев наделяет образы природы чертами, присущими человеку и животному, причем поэтизирует не столько духовную, сколько физическую сторону жизни человека: *«горький ветер трясет полынь, И в полоне Долонь у дынь – Их оранжевые тела Накаляются добела», «И изранено спелое сердце арбуза Беспощадным и острым казацким ножом», «...январь, как горностаи, морозен, А лето жарче и красней лисиц», «Шла береза льда напиться, Гнула белое плечо».* Для природы Павлодарского Прииртышья характерны ветры, бури, метели. Поэт говорит о родине: *Край мой ветрен и светел. И чувствует себя в этой стихии спокойно и уверенно: В степях немятый снег дымится, Но мне в метелях не пропасть...*

В основе создания системы образных средств языка П. Васильева – метафор, эпитетов, сравнений и т.д. лежит динамика, движение: *рыжим ветром шумят костры, золотая пурга овса, в черном небе волчья проседь и пошел буран в бега.* Состояние покоя практически отсутствует. Даже тишина в его стихах - не остановившееся действие, а безмолвное движение, а безмолвное движение:

...Да, тихо так, что даже тень косая
От коршуна скользящего слышна.

Природа родного края - неизменный источник его вдохновения. «Он писал и писал о впечатлениях, которые дал ему далекий в ту пору от больших событий городок Павлодар на пустынной реке Иртыш» (С. Залыгин. Стихотворения и поэмы).

Павлодар на рубеже веков был совсем неказистым – пыльные улицы, лишённые зелени, высокие заборы вокруг домов зажиточных горожан и низкие лачуги бедноты, жизнь текла вяло, скучно и оживлялась лишь, когда собирались шумные базары. «Главной примечательностью города оставались ветряные мельницы: их крылья высоко вздымались в небо и были видны издали. Промышленность в городе была развита слабо, а сам он представлял собой «обменный пункт» степного сырья на европейские товары» (Тереник, 2000, с. 27 - 32). Общественной жизни, как таковой, выражающейся в наличии различных общественных учреждений – просветительных, благотворительных, ученых обществ, по свидетельству некоего путешественника, проезжавшего через Павлодар в 1901 г., практически не было. Свой досуг каждое сословие проводило в меру своих духовных потребностей и возможностей. «Отцы города» - в Общественном дворянском собрании, мещанское сословие посещало «Народный дом», у приказчиков был свой клуб. Местом для развлечения простых горожан были кинотеатры «Заря» и «Фурор», а также цирк. Образование детей павлодарцев могли получить в начальных школах, прогимназии, сельскохозяйственной

школе. Позднее были открыты: женская 4-х классная прогимназия, двухклассное русско-киргизское училище с интернатом (в 1911 – 1913 гг), мужская прогимназия (в 1914 г.). Образ маленького провинциального городка звучит в поэмах «Лето», «Христоробовские ситцы», «Соляной бунт», в стихотворениях «Сестра», «Павлодар», «Глафира», «Провинция-периферия»:

Багровою сиренью набухал
Купецкий город, город ястребиный,
Курганный ветер шел по Иртышу,
Он выветрил амбары и лабазы,
Он гнал гусей теченью вопреки
От Урлютюпа к Усть-Каменогору...
Припомни же рябиновый закат,
Туман в ночи и шелест тополиный,
И старый дом, в котором ты звалась
Купеческою дочерью – Глафирой.

(Глафира).

Сердечный мой,
Мне говор твой знаком.
Я о тебе припомнил, как о брате,
Вспоенный полносочным молоком
Твоих коров, мычащих на закате.
Я вижу их, - они идут, пыля,
Склонив рога, раскачивая вымя.
И кланяются низко тополя,
Калитки открывая перед ними.
И улицы!
Все в листьях, все в пыли.

(Павлодар).

Тема Иртыша – одна из главных в творчестве П. Васильева. Образ любимой реки, «князя рыб и птиц» неразрывно связан с миром детства:

Играло детство с легкою волной,
Вперясь в нее пытливыми глазами.

Поэт любит реку и создает поистине живописные картины:

Маши турецкой кистью камыша,
Теки, Иртыш! Любуюсь, не дыша,
Одним тобой, красавец остроскулый.
Оставив целым меду полковша,
Роскошествуя, лето потонуло.

(Иртыш)

В лирике П. Васильева отразились верования языческих народов древности в то, что реки и озера населены разными существами. Такие вымышленные существа населяют и Иртыш.

И в глубине раскрытые глаза
У плавуна, как звезды, порыжели.
И в погребках песчаных в глубине,
С косою до пят, румяными устами,

У сундуков незапертых на дне
Лежат красавки с щучьими хвостами.

Русалок П. Васильев изображает в образе «красавок». В просторечно-грубом названии воплощена отличительная черта этого образа – красота. Народное поверье изображает русалок молодыми красавицами в белом одеянии, с длинными волосами. Коса до пят, румяные уста, нежная кожа – традиционный образ русской красавицы совпадает с образом русалки. В языческом мире русалка – речная богиня, владельница сокровищ. Поэт нарисовал сказочное богатство подводного царства

В иртышском пейзаже, как отмечают критики, проявилась склонность П. Васильева изображать дикую природу:

Камыш высок, осока высока,
Тоской набух тугой сосок волчицы
Слетает птица с дикого песка,
Крылами бьет и на волну садиться.

«Родительница степь» - так обращается П. Васильев к родной земле. Это стихотворение, фактически перевод с казахского И. Джансугурова (Ст. Черных), многие исследователи называют программным в творчестве П. Васильева и ставят его эпиграфом ко всему творчеству П. Васильева (Михайлов, Выходцев):

Родительница степь, прими мою,
Окрашенную сердца жаркой кровью,
Степную песнь! Склонившись к изголовью
Всех трав твоих, одну тебя пою!
К певучему я обращаюсь звуку,
Его не потускнеет серебро,
Так вкладывай, о степь, в сыновью руку
Кривое ястребиное перо.

Степная земля в произведениях П. Васильева безгранична «как время» (Казтуган-жырау):

Ветер скачет по стране, и пыль
Вылетает из-под копыт.
Ветер скачет по степи, и никому
За быстроногим не уследить.
Но, как шибко он не скакал бы,
Все равно ему ни за что
Степь до края не перескакать,
Всю пустыню не пересечь.

(Охота с беркутами).

Степь живая, она может «приподняться на цыпочки и понюхать закат», она населена образами прошлого:

От низовий до гор расстиляется гул,
Пляшет ханский бунчук
над полынями гордо.
Обдирая бурьяны с обветренных скал,
Возле наших костров собираются орды.
(Турксиб)

Она помнит те времена, когда становилась полем сражений:

Все в ней мерещились:
Гнутый лук,
Тонкие петли арканов, пики,
Шашки
И пальцы скрюченных рук.

(Соляной бунт)

Если степь для П. Васильева как мать, то и люди, населявшие ее для него родные:

Хоть волос русый у меня,
Но мы с тобой во многом схожи:
Во весь опор пустив коня,
Схватить земли смогу я тоже.

(Азиат)

Поэт с детства знаком с бытом казахского народа, в гостеприимном доме Васильевых часто бывают тамыры деда Корнилы, а сам он, наведываясь к ним в аулы, берет с собой внука. Знание казахского языка дает возможность лучше понять жизнь степняков, приобщиться к казахской культуре, постичь суть национального казахского мышления:

На домбре спокойно лежит рука,
Костра задыхается пламя.
Над тихой юртой плывут облака
Пушистыми лебедями.
...По чашкам, урча, бушует кумыс.

(Товарищ Джурбай).

«Прикосновение к художественному наследию П. Васильева, - как совершенно справедливо утверждает критик М. Каратаев, - который рано ушел из жизни и был лишен возможности полного проявления своего огромного творческого потенциала, убеждает в исключительности его самобытного дарования, прочно связанного с отчей казахстанской землей».

Литература:

1. Васильев П. Стихотворения и поэмы. Л.О.: Советский писатель, 1968.
2. Выходцев П. Павел Васильев. Очерк жизни и творчества. М.: Сов. Россия, 1971.
3. Михайлов А. Степная песнь. Поэзия Павла Васильева. М.: Сов. Писатель, 1971.
4. Дубовая Е. В. Биография В. П. Батурина.// Материалы научно-практической конференции «История, археология и этнография Павлодарского Прииртышья». Павлодар: 1999.
5. Шаймарданова С. К. Специфика мироощущения и миропонимания П. Васильева.// Немеркнувшее имя: Материалы международной конференции, посвященной 90-летию со дня рождения П. Васильева – Павлодар: ПГУ, 2000.
6. Темиргазина З. К. Концепт движения в поэзии П. Васильева.// Немеркнувшее имя...
7. Тереник М. С. Павлодар: это нашей истории строки. Ч.1 (1720 – 1945). 1-е изд. – НПФ «ЭКО», Павлодар, 2000.
8. Русский народ. Его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. Собр. М. Забылиным. – М.: АВТОР, 1992.

ОБЗОР НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АКАДЕМИКА А.Х. МАРГУЛАНА

КУЗЕМБАЕВ Н.Е.

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор Павлодарского педагогического университета имени Э. Марғұлан, г. Павлодар

ДИННЕР М.Н.

Студент Павлодарского педагогического университета имени Э. Марғұлан, г. Павлодар.

Алкей Хаканович Маргулан - выдающийся казахский ученый, родился 11 мая 1904 года в селе Акбеттау Баянаульского района Павлодарской области. А.Х. Маргулан проявил свои таланты в разных областях человеческой деятельности и внес значительный вклад в науку и искусство. Академик был гениальным ученым, глубоко изучавшим и ценившим этническую историю, материальную и духовную культуру казахского народа [1]. Начавшиеся на него гонения подорвали его здоровье и заставили сменить сферу научных интересов и полностью «уйти» в археологию. Несомненно, что, работая в Академии наук Казахской ССР, он в течение нескольких лет возглавлял отдел этнографии, что в целом способствовало развитию этнографической науки Казахстана, готовило исследователей в этой отрасли исторической науки. Под его научным руководством была издана коллективная монография о быте и культуре колхозного крестьянства. В целом научная библиография ученого насчитывает 400 работ, среди которых статьи, монографии, очерки, брошюры, альбомы по археологии и этнографии, эпическим сказаниям казахского народа, наследия выдающихся людей. Академик по праву может считаться основоположником археологии и этнографии Казахстана.

Согласно исследованиям А. Манапова, А.Х. Маргулан - ученый, который затронул практически все вопросы археологической науки и дал своим последующим исследователям теоретический ориентир для развития археологической науки [2].

Под руководством Алкея Маргулана защищено более 50 кандидатских и докторских диссертаций. Среди его учеников можно назвать несколько поколений известных ученых, археологов, историков, этнографов, антропологов, филологов, востоковедов, искусствоведов. В 1946 г. ученый был избран членом-корреспондентом, а в 1958 г. - действительным членом, академиком Академии наук Казахстана. Его научная деятельность была высоко оценена в научной среде, что подтверждает фундаментальность открывшихся широкой публике новых страниц истории и культуры казахского народа. Так, будучи разносторонним ученым, он также написал лично и в соавторстве ряд книг «Шокан и Манас», «Мир казаха» и «Казахское народное прикладное искусство» в трех томах. Археолог открыл бегазы-дандыбаевскую культуру эпохи поздней бронзы - крупнейшую часть цивилизации Центрального Казахстана. Профессор был редактором и составителем собрания сочинений Ч. Валиханова, а также автором многочисленных монографий о нем. Научную и преподавательскую деятельность корифей исторической науки совмещал с организационной работой, возглавляя в течение многих лет Координационный совет по этногенезу казахского народа, Ученый совет Института истории, археологии и этнографии АН Казахской ССР, а также специализированный Совет по защите докторских диссертаций. За годы работы исследователь опубликовал более 300 научных и популярных работ. Его фундаментальные труды по истории, архитектуре, эпическим сказаниям и прикладному казахскому искусству, публикации о Коркыте, Манасе, Чокане Валиханове, Абае, Мухтаре Ауэзове, Каныше Сатпаеве являются важнейшими сокровищами мирового научного знания. Огромная эрудиция, постоянный поиск ответов, пронизательный ум и любовь к народу позволили профессору изложить историю кочевников в энциклопедическом виде. Как отмечал Д.А. Алимбаев, «А.Х. Маргулан всегда был многопланов в своих научных изысканиях, параллельно разрабатывал сразу несколько проблем, каждой из которых хватило бы для многолетнего изучения не одному десятку ученых» [3].

В своей монографии «Древняя культура Центрального Казахстана» ученый рассматривает три основных аргумента. Опираясь на работы С.П. Толстова, А.Ю. Якубовского и А.Н. Бернштама, он подверг резкой критике приверженность П.П. Семенова арийской теории происхождения городов

Центральной Азии. По мнению А.Х. Маргулана, П.П. Семенов отрицал существование городской культуры и монументальной архитектуры у тюрков-кочевников, т.е. казахов, которых П.П. Семенов в 1940 г. назвал «степными хищниками». А.Х. Маргулан, напротив, доказал существование высокой городской культуры на территории Казахской ССР не только в южных районах, но и севернее, в Центральном Казахстане, где он выявил наличие ирригационной системы и множества поселений. Обсуждая предшествующую историографию, ученый указал на политическую значимость темы, поскольку анализировал казахскую культуру как «национальную по форме и социалистическую по содержанию», рассчитывая, очевидно, на идеологическую безопасность.

Историк А.Х. Маргулан пересмотрел концепцию П.П. Семенова, заменив иранскую версию происхождения на казахскую национальную концепцию. Примечательно, что этот поворот совпал с написанием первых национальных исторических нарративов (редакции истории Казахской ССР). Однако А.Н. Бернштам не поддержал стремление А.Х. Маргулана распространить городскую культуру Южного Казахстана на север. После войны А.Н. Бернштам вместе со своими учениками, которых он обучал в своей экспедиции, продолжил работу в регионе. А.Н. Бернштам отверг основной аргумент А.Х. Маргулана о том, что археологические памятники Центрального Казахстана являются свидетельствами казахской городской и земледельческой цивилизации. Так, проанализировав выводы А.Х. Маргулана, А.Н. Бернштам пришел к выводу, что Таласская область и частично северные склоны Каратау являются северной границей земледелия в этом пограничном со Степью регионе. Это противоречило А.Х. Маргулану и его последователям, которые, наоборот, подчеркивали катастрофические последствия монгольского нашествия. В своих исследованиях он изучал стоянку эпохи неолита, поселения и могильники бегазы-дандыбаевской и андроновской культур, археологические памятники ранних кочевников и памятники времен великого переселения народов, каменные скульптуры и наскальные рисунки, ирригационное строительство и древние караванные пути, памятники каменной архитектуры VIII–X веков и средневековые города, мавзолеи XIII–XIV веков, казахские кумбезы XIV века [4].

Ученый оказал значительное влияние на формирование современных образовательных практик и научных тенденций. Его идеи и концепции в области образования и науки продолжают влиять на современное общество. В области образования ученый придавал большое значение практической применимости знаний и развитию мышления у студентов. Он активно пропагандировал активное участие студентов в учебном процессе, поощрял их самостоятельные исследования и археологические проекты. С первых дней работы в Академии наук, будущий академик старался быть полезным как молодой ученый, распространяя среди населения республики знания о достижениях отечественной науки, делая публикации по культуре, фольклору казахского народа. В 1941 г. ученый в соавторстве с К. Жумалиевым написал учебник «Казахская литература» для 8-го класса средней школы, а в 1942 г. ученый возглавил научную экспедицию по изучению жизни и революционной деятельности Амангельды Иманова. Стоит отметить, что наряду с археологической деятельностью исследователь интересовался духовной культурой казахского народа. Он организовывал этнографические экспедиции в различные регионы Казахстана, в ходе которых изучал фольклор, устное и письменное наследие выдающихся деятелей культуры. Кроме того, исследователем изучались литературные источники и архивные материалы по древнему горному делу и металлургии, труды геологов и, в частности, труды К.И. Сатпаева. Благодаря этим источникам, результатам полевых работ, советам К.И. Сатпаева появилась монография А.Х. Маргулана «Сарыарка. Горное дело и металлургия в эпоху бронзы» [5].

Историк работал в различных архивах и библиотеках СССР, писал письма во многие научные и учебные заведения с просьбой прислать архивные, рукописные дневники, зарисовки, заметки, которые легли в основу первого пятитомного собрания сочинений Ч.Ч. Валиханова. В процессе работы он обнаружил 300 произведений, написанных Ч.Ч. Валихановым, которые необходимо было систематизировать, отредактировать, установить подлинность автора, год написания. В поле зрения Алькея Хакановича всегда находились вопросы истории культуры и искусства Казахстана [6]. Коллектив исследователей под руководством А.Х. Маргулана проделал титаническую работу в течение более чем десяти лет, о чем свидетельствуют отчеты исполнителей. Во многом благодаря своеобразной методологии научной школы академика коллективу ученых удалось выполнить

сложнейшую задачу по поиску неизвестных произведений соотечественника, уточнению их содержания, подлинности происхождения, составлению комментариев и указателей и изданию в пяти томах.

До революционных событий 1917 года и в послереволюционный период, когда казахская территория вошла в состав Советского Союза, в жизни А.Х. Маргулана произошли важные изменения. Он всегда стремился получить качественное образование. До 1917 г. в Казахстане не было высших учебных заведений, и ему пришлось учиться в начальных и средних учебных заведениях Павлодара и Семипалатинска. В 1919 г., окончив учительские курсы в Павлодаре, молодой человек вернулся в родное село, где работал учителем. В 1921 г. он поступил в Семипалатинский педагогический техникум, где познакомился с будущим казахским писателем Мухтаром Ауэзовым, который посоветовал ему учиться в Ленинграде. Следует отметить, что А.Х. Маргулан был активным, творческим человеком, и неудивительно, что во время учебы в Семипалатинске он сотрудничал с редакциями журнала «Тан» и газеты «Қазақтілі».

Помимо этих двух университетов, он посещал лекции в Институте истории искусств, так, он одновременно учился в трех лучших учебных заведениях Ленинграда (ныне Санкт-Петербурга). В своей автобиографии ученый подробно пишет, что в 1925-1930 гг. он посещал лекции выдающихся ученых того времени: академика В.В. Бартольда по истории и археологии Средней Азии, академика Ю.И. Крачковского по арабскому языку. На лекциях А.Х. Маргулан проявил себя как археолог, фольклорист, литературовед, искусствовед, востоковед, этнограф, историк, лингвист, культуролог. Еще будучи студентом в 1926-1930 гг. он принимал участие в Казахстанской и Алтайской экспедициях Академии наук СССР под руководством академика А.Е. Ферсмана. В этой комплексной экспедиции исследователь работал в антропологическом и археологическом отряде под руководством профессора С.И. Руденко. Так в 1933 году он стал действительным членом Всесоюзного географического общества.

Интенсивный учебный процесс и творческая работа не могли не сказаться на его здоровье, и во время первой болезни ему пришлось около года лечиться в больнице и санаториях. В 1937-1938 гг. после улучшения состояния здоровья А.Х. Маргулан был прикреплен к Институту истории материальной культуры и управления подготовкой научных кадров АН СССР для завершения работы над диссертацией. Такое решение было принято в связи с укреплением научных кадров вновь открывшегося филиала Академии наук в одной из республик Средней Азии СССР [7]. С этого года и до конца жизни А.Х. Маргулан непрерывно работал в Казахском филиале АН СССР и АН Казахской ССР, где были исследованы археологические комплексы Бегазы (в горах Кызыл-Арай), Сангыр (в верховьях Атасу), Бугулы, Аксу-Аюлы, Ортау, Беласар (Бетпак-Дала) Центрального Казахстана. Как отметил академик, изучение этих комплексов создает новое представление о бронзовой культуре Центрального Казахстана, свидетельствует о своеобразии и отличительных чертах строительного искусства из огромных гранитных плит.

Официальную археологическую экспедицию в Сарайшык возглавил А.Х. Маргулан [8]. Будучи заведующим сектором археологии, археолог составил комплексный научно-исследовательский план Академии наук на 1940-1950 гг. в области изучения древностей Казахстана. Это было связано с тем, что в дореволюционном Казахстане археологические памятники Казахстана практически не изучались, а разовые раскопки отдельных энтузиастов носили самодеятельный характер. Только в советское время археологические раскопки попали в поле зрения научного мира, и связано это было прежде всего с созданием Казахстанской базы, затем филиала Академии наук СССР и, наконец, с открытием в 1946 г. Республиканской Академии наук Казахской ССР. Так перспективный план археологического изучения Казахстана, предложенный ученым, ставил задачу выявления чередования оседлого, кочевого скотоводства в древнем Казахстане и поэтому предполагал решить две проблемы:

- изучение городской культуры древних племен на фоне кочевого скотоводства;
- изучение памятников культуры более раннего времени.

Академик Алкей Хақанович Маргулан выдающийся исследователь и ученый-историк Казахстана, который посвятил свою жизнь изучению историко-культурных памятников страны, а также сохранению нашего национального наследия, переданного нам от предков. Заслуги ученого в про-

движении и сохранении богатого наследия казахского народа до настоящего времени можно определить благодаря исследовательским работам в области этноархеологии и этнографии, изучению архитектурных памятников, этнографическим материалам, народных промыслов, устной литературы и истории казахской письменности.

Академик прямо или косвенно оказал большое влияние на пополнение музейных коллекций, его активная научно-исследовательская деятельность в области археологии и этнографии, проведенная в 40-80-е годы XX века в республике, привела к заполнению Казахстанского государственного центрального музея музейными экспонатами [9, с. 56-73].

Большинство этих экспонатов исследовались и пополнялись именитыми представителями национальной интеллигенции, включая академика А.Х. Маргулана, профессоров К. Акишева, Х.Аргынбаева и М. Муканова.

В заключении отметим, что значимость академика А.Х. Маргулана для казахстанского общества еще не оценена в полной мере. Его научные исследования вдохновляют молодое поколение и способствуют развитию исторической науки в Казахстане и далеко за его пределами. Алкей-Хаканович Маргулан – яркий пример того, как один человек может оказать огромное влияние на развитие общества через свои научные достижения. Его талант, усердие и стремление к новым открытиям и исследованиям делают его одним из самых выдающихся ученых своего времени.

Научная школа академика насчитывает десятки талантливых ученых археологов, историков и этнографов, которые продолжали научные изыскания ученого и создавали собственные научные школы и развивали новые научные направления в исторической науке Казахстана.

Одной из центральных концепций, заложенных в основу научно-педагогической деятельности А.Х. Маргулана, является междисциплинарность в исследованиях. Ученый верил, что решение сложных проблем требует научного сотрудничества между разными научными дисциплинами. Например, в своих трудах академик часто соединял принципы математики и археологии, чтобы разработать новые методы и модели в археологической науке. Еще одной ключевой чертой научного творчества ученого является практическая значимость результатов научных исследований. А.Х. Маргулан стремился распространять результаты своих исследований среди широкой общественности посредством публикаций и интервью в республиканской печати.

Список использованной литературы:

1. Шакиева А.С. Вклад казахского ученого Алькея Маргулана в историческую науку Казахстана // Историческая этнология. - 2022. - № 1. - С. 174-183.
2. Манапова А. Академик ӘлкейХаканұлыМарғұланмұрасы // Археология Казахстана. - 2018. - № 1-2. - С. 48-58 б.
3. Маргулан Д.А. Жизнь и научная деятельность А.Х. Маргулана. Образ ученого и человека // Археология Казахстана. - 2018. - № 1-2. - С. 37-47.
4. Манапова А. Ә.Х. Марғұлан еңбектеріндегі керуен жолдары // Археология Казахстана. - 2021. - №4. - С. 50-63б.
5. Маргулан Д.А. К.И. Сатпаев и А.Х. Маргулан - история сотрудничества // Археология Казахстана. - 2019. - №3. - С. 7-23.
6. Калиева А.А. Алькей Маргулан – богатство нации // Академик Ә.Х. Марғұлан еңбектеріндегі қазақ халқының мәдени-тарихи мұрасын зерттеудің өзекті мәселері: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары = Актуальные вопросы изучения историко-культурного наследия казахского народа в исследованиях академика А.Х. Маргулана: материалы международной научно-практической конференции. – Павлодар: ППУ, 2022. – 540 б. - С. 20-25.
7. Құрмантай Д.С. ӘлкейХаканұлыМарғұланның өмірі мен қызметі // Академик Ә.Х. Марғұлан еңбектеріндегі қазақ халқының мәдени-тарихи мұрасын зерттеудің өзекті мәселері: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары = Актуальные вопросы изучения историко-культурного наследия казахского народа в исследованиях академика А.Х. Маргулана: материалы международной научно-практической конференции. – Павлодар: ППУ, 2022. – 540 б. - С. 11-14.
8. Жумабаев А.Ж., Тұрарұлы А. Ортағасырлық Сарайшықтағы 2021 жылғы археологиялық жұмыстар // Вестник Атырауского университета имени Х. Досмухамедова. – 3(62). – 2021. – URL: <https://www.vestnik-asu.kz/jour/article/download/514/229>
9. Хамитова М.А. Академик Ә.Х. Марғұланның ғылыми мұрасының Қазақстан музей ісіндегі маңызы. – Алматы, 2010. - 223 с.

ҚАЗАҚСТАНДА ҮЗДІК АТАНҒАН ШАХТАЛЫ ШАҒАРДЫҢ ҰЛЫ ТҰЛҒАСЫ СЕРІК ИМАНТАЙҰЛЫ ЖАҚСЫБАЕВ

АЛГОЖИНА С. А.

Екібастұз тарихи-өлкетану музейінің қор сақтаушысы, Екібастұз қ.

Екібастұз тарихи-өлкетану музейінің қор бөлімі мәдени-тарихи және ғылыми құндылықтарды сақтап, зерттеп-зерделеп, өңірдің дамуына үлес қоса білген тарихи тұлғалар жайлы мәліметтерді жинақтаумен айналысатын қызмет. Аудан тарихын жасауға, дамытуға, өзгерістер енгізуінде, өңір экономикасын жетілдіруге қызмет еткен асыл тұлғалары баршылық. Міне соның қатарына өз ісінің майталман маманы, ел сыйлаған Алаштың ардақты ұлы, білім жолында қажырлы қайрат танытып, еңбек еткен Серік Имантайұлы Жақсыбаев жайлы материалдық құжат жинақталған. Материалдық құжат бұл өңір тарихын тануға арналған ұсыныс нұсқаулық деп айтсақ қателік болмас. Мұнда С.И.Жақсыбаев өмір жолын ғылымға ғана емес, сонымен қатар өлкетану материалдарын жинақтап зерттеумен айналысқан. Зерттеушілік жұмыстарын ақ қағаз беттеріне басып шығару арқылы насихаттаған. Жыл сайынғы кезекті демалысында Мәскеу, Киев, Санкт-Петербург сынды т.б. қалаларының кітапханаларын аралап, өңірге қатысты ақпаратты жинақтаумен өткен. Музей қорындағы материалдық құжатта өлкетанушының өмірбаяны, жеке құжаттары, зертеушілік көзқарастары, ғылыми еңбектері, еңбегіне баға берілген марапаттары жинақталған.

Қалалық үлгідегі жұмысшы поселкесін облыстық бағыныстағы Екібастұз қаласы етіп қайта атау туралы Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесінің Жарлығы шыққан күннен бастап, 1957 жылы 12 маусымда Екібастұз қала мәртебесіне ие болды. Көмір шаһарының гүлдену шағында өңірге 1958 жылы өлкетанушы, экономика ғылымдарының кандидаты, тау-кен инженері, профессор Қазақстан журналистер одағының мүшесі, Қазақстан Республикасының Минералды ресурстар академиясының корреспондент мүшесі, Екібастұз қаласының құрметті азаматы Серік Имантайұлы Жақсыбаев аяқ басты. Өңірге есімі белгілі қаламгер 1934 жылы 21 сәуір айында Новосібір облысы Довольное ауылында қарапайым жұмыскерлер отбасында дүниеге келген. Әкесі Жақсыбаев Имантай Шонтыбайұлы, ҰОС майданда қаза тапты. Әкесінің есімі Павлодар қаласының Первомай алаңында орналасқан еске алу аллеясында мәрмәр тақтаға жазылған. Анасы Жақсыбаева Үміт Дуржанқызы (1907 ж.-1981 ж) асыл тұқымды қожа әулетінен шыққан. Серік Имантайұлы сауатын Павлодардағы Абай Құнанбаев атындағы №10 қазақ орта мектебінен ашқан. 1952 жылы Қазақ тау-кен металлургия институтына оқуға түсті. 1957 жылы Алматы қаласындағы Қазақ тау металлургия институтын (қазіргі Қаныш Сәтбаев атындағы ҚазҰТУ) қазбалы пайдаларды пайдалану мамандығы бойынша толық курсты тәмамдай отыра тау-кен инженері біліктілігі берілді. Міне мамандығына сәйкес 1957-1958 жж. №31 Қарағанды көмір бассейнінің шахтасында тау-кен шебері қызметінен еңбек жолы басталды.

Отбасылық жағдаймен шаһарға көшіп келген Серік Имантайұлы 1959 жылдан бастап «Ертіскөмір» («Иртышуголь») тресінде, 1970-1994 жылдары «Богатырь» разрезінде басшылық лауазымдарда еңбек етті. Өңірге еңбегі сіңген өлкетанушының қызмет жолына толығырақ тоқтала өтсек. Ауданға келген шағынан бастап бар өмірі Екібастұз таскөмір бассейнімен тығыз байланыста болды. Бастапқыда «Северный» кенішінде тау-кен шебері, кейін «Иртышуголь» тресінің еңбек және еңбекақы төлеу бөлімінің басшылығының орынбасары лауазымында, еңбекті ғылыми ұйымдастыру зертханасының басшылығын және «Иртышуголь» тресінің нормативтік-зерттеу зертханасының басшылығын атқарған. 1970 жылы «Екібастұзкөмір» өндірістік бірлестігінің жүйесіне мамандығы бойынша жұмысқа ауысты. 1970-1994 ж. тамыз айында көмір кенін өндіру кәсіпорын «Богатырь» кенішінде келісідей лауазымға тағайындалды: еңбек және еңбекақы төлеу бөлімінің бастығы, бас экономист, директордың экономикалық мәселелер жөніндегі орынбасары.

Серік Имантайұлының «Екібастұз көмір» өндірістік бірлестікте қызмет барысындағы естелігін былай деп жазады: «Конечно, у меня много воспоминаний, касающихся моей работы в ПО «Экибастууголь». Напомню только об одной важном вопросе из области организации труда. в октябре 1977 года на разрезе «Богатырь» был введен в эксплуатацию роторный экскаватор ЭРШРД-5000 с первым заводским номером, теоретической производительностью 5000 т/ч. Он стал считаться самым мощным угледобывающим агрегатом в мире» (Кузнецова, 2014, Б. 164).

Жастық шағында алған білімімен шектелмей Харьков инженерлік-экономикалық институтында өнеркәсіптік өндірісті ұйымдастырушысы дипломның игері болды. Экономика ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу мақсатында Қазақ КСР Ғылым Академиясының институтында диссертация қорғады. 1948 жылдан бастап Ленин комсомолы қатарында болды. 1962 жылы Кеңес Одағы Коммунистік партиясының мүшесі, Қазақстан КП Екібастұз қалалық комитетінің мүшесі аттанды. Қызметімен қатар 4 жыл шамасындай «Угольный Экибастуз» көп тиражды газетінің редактор қызметін атқарып келді. 1967-1985 жылдар аралығында Қазақ КСР Жоғарғы сотының халық отырысы болып сайланды. КСРО Ғылым академиясының жаратылыстану және техника тарихы институты жанындағы тау кен ғылымы және техника тарихы секциясы бойынша жаратылыстану және техника тарихшыларының кеңестік ұлттық бірлестігінің мүшесі болды.

Зейнеткерлікке шыққан кезінде-ақ тыным таппай Қ.И.Сатбаев атындағы Екібастұз инженерлік-техникалық институтының ғылыми жұмыстар жөніндегі проекторы (1994-1996 жж.) және «Экономика және менеджмент» кафедрасының меңгерушісі (1996-1998 жж.), Павлодар университетінің профессоры (2001 ж.) болып жұмыс істеген. Мұның бәрі дерек көзі ретінде музейге тарту еткен құжаттар куә. Қорда Серік Имантайұлының жеке материалдық құжатта Алматы қаласы 1957 жылы №3670 тіркелген қазбалы пайдаларды пайдалану мамандығының дипломы, 1975 жылы Харьков инженерлік-экономикалық институтының өнеркәсіптік өндірісті ұйымдастырушыларды даярлау факультетін бітіргені туралы А №003060 дипломы, 1980 жылы 5 қарашада Мәскеуде ЭК №009357 номерлі ҚазКСР ҒА Экономика институты жанындағы Кеңестің шешімімен экономика ғылымдарының кандидаты атты ғылыми дәрежелі диплом, 1997 ж. Қазақстан Республикасы минералдық ресурстар академиясының корреспондент-мүшесі № 000082 диплом, Қазақстан Республикасы білім және ғылыми министрлігі Академик Қ.Сәтбаев атындағы Екібастұз инженерлік-техникалық институтының Ғылыми Кеңесінің 2000 жылғы 3 қаңтардағы шешімімен ПА №004 профессор академиялық аттестациясы.

Алпыстан астам ғылыми еңбектің, оның ішінде монографиялардың авторы. Облыстық «Қызыл Ту» («Сарыарқа самалы») газетінің белсенді авторы еді.

Өмір жолына үңіле қарағанда тарихта өз ізін қалдыра білген Серік Имантайұлын алдымен Қазақстан Журналистер одағының мүшесі, көмір өнеркәсібінің құрметті қызметкері, 1984 жылдан Қазақ КСР мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамының мүшесі, Екібастұз қаласының Құрметті азаматы, Қазақстан Республикасы минералдық ресурстар академиясының корреспондент-мүшесі тұрғысында танимыз.

Ерең еңбегі бағаланып «Ерен еңбегі үшін» («За доблестный труд»), «Еңбек ардагері» (Ветеран труда) және «Кеншілер даңқы» 3 дәрежелі медалімен, кеңестік бейбітшілік қоры басқармасының құрмет медалімен, еңбекшілер депутаттарының Тың өлкелік кеңесінің және Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Төралқасының грамоталарымен, «Облыс алдында сіңірген еңбегі үшін» (2001 ж.) белгісімен, «Павлодар облысының 75 жылдығы» медалімен марапатталған (Сулейменов, 2013, Б. 211).

1995 жылы Қазақстан Компартиясы Екібастұз қалалық комитеті бюросы мен қалалық еңбекшілер депутаттары кеңесі атқару комитетінің қаулысымен көмір өндірісі экономикасының проблемалары мен Ертістің Павлодар өңірінің тарихын зерттеуде Екібастұз қаласының құрметті азаматы атағы берілді (Набитовский, 2007, Б. 176). Өлкенің шаруашылығын, сол жердегі кәсіптік ерекшеліктерімен қатар, пайдалы қазбалары мен табиғи минералдардың өзгеруі мен сипаттама-сы мәселелерін көтерген.

Екібастұз қаласының тағдырына бейжай қарамай қаланың өткен, қазіргі уақытты қамтыған тарихын өскелең ұрпаққа насихаттау қажеттілігін түсінген қоғам қайраткері өлкетану музейдің қажет екенін 1962 жылы наурыз айында «Воссоздадим историю Экибастуза» атты мақаласы жария еткен. Мақаласында: «А перспективы Экибастуза еще грандиознее. К концу 1965 года угольные разрезы будут добывать 20-22 миллион тонн в год, а к 1970 году добыча топлива составит 40 миллионов тонн. Около города пройдет канал Иртыш-Караганда и изменит климат города. На улицах зазеленеют сады. Мне кажется, что давно назрела необходимость создать в городе Краеведческий музей, где в фотографиях, картинах, экспонатах, макетах отразилось бы прошлое, настоящее и будущее Экибастуза. Нашему городу нужен свой музей».

Екібастұз қаласының құрметті азаматы өз ғұмырын жұмысқа арнаған. Алайда онымен шектелмей бос уақытын өңірдің тарихын, халқын, шаруашылығын, мәдениетін зерттеп өлкетану

мәдениет саласымен шұғылданған. Бұл ғылыми ізденісі 1960 жылдан бастау алды. Бірегей мұрағатты жинақтауда әртүрлі ақпарат көздерін, сонның ішінде Кеңес Одағы мен шетелдік кітапханалардың мұрағаттық материалдарын пайдаланды.

Өлкетану зерттеу қызметіне тоқталатын болсақ. Алдымен Сарыарқаның төсінде сән түзеген Екібастұз қаласының атауына қатысты өз нұсқасынан бастау алғанымыз жөн болар. Өз нұсқасында зерттеуші, өлкетанушы Серік Жақсыбаев былай дейді: «Екібастұз көлі атауының шығу тарихын зерттеу мені мына қорытындыға әкелді. Егер сызбадағы Екібастұз көлінің нақты конфигурациясына қарайтын болсаңыз, оның оңтүстік-батыс пен солтүстік-батыс жағында самай сүйегінің екі емізігі тәрізді жанама өсіндіге ұқсас екі шығанағы бар. Соларға қарап көлдің бұрын жайылма кезінде суға толатын екі көзі болғанын жорамалдауға болады. Ал басқа жағынан алсақ, бұл жорамал қазақтың «бас» сөзі орыс тіліндегі «исток» (қайнар көзі) мағынасында қолданылатынымен де растайды. Сондықтан бұл көл алғашқыда «екі басты тұзды көл» аталған болуы керек, орыс тіліне аударғанда «соленое озера с двумя истоками». Уақыт өте келе бұл атау бірігіп кеткен. Сөйтіп, көлдің қазіргіше – Екібастұз болып кеткен». Атап өтетін жайт өлкетанушының еңбектерінде этимологиялық мәселелер көптеп кездеседі.

Музей қоры тұлғаға қатысты ақпаратты жинастыру кезінде С.И.Жақсыбаевтың өз кітапханасы болғанын атап өткеніміз жөн болар. Екібастұз қаласының тыныс тіршілігі баяндалған жеке қолданыстағы кітапханада баспаға шыққан жариялымдар, кітаптар молынан. Мәселен «Звезда Прииртышье», «Неделя», «Экономическая газета», «Комсомольская правда», «Коммунизм Туы», «Қызыл Ту» газет басылымда, «Уголь» журналында жарияланған мақала қиындыларын музейге тапсырған. Одан бөлек құнды материалға толы кітаптары баршылық. 600-ден астам өлкетану және публицистикалық мақалалардың, кітаптардың авторы. Солардың бірі «Наш богатырь» (1982 ж.), «Экибастузский каменноугольный бассейн» (2001 ж.), «Екібастұз қадамдары (Шаги Экибастуза)» (2002 ж.), «Минеральное сырьё Павлодарской области» (2002 ж.), «Экибастуз прежде всего – каменный уголь» (2014 ж.), «Қазақ жайлы сөз» (2013 ж.), «Қаржас ұрпақтары» (2018 ж.) және т.б. «Екібастұз» (2003 ж.) және «Павлодарское Прииртышье» (2003 ж.) энциклопедияларын жазуға және редакциялауға қатысты. Музейге сыйға тартқан әр кітабының бірінші парағында қолтаңбасының ізі қалған. Одан бөлік музейге ғылыми еңбектерін, мақалаларын жазған 1985 жылғы Герман Демократиялық Республикасында шығарылған «Егіка» портативті жазу машинасын, Иван Тургеневтің шығармаларын (XI том, 7-басылым, Петроград 1915 ж.) тапсырған.

Өлкетанушы Екібастұз тағдырына ерекше деммен қараған асыл тұлға. Шаһарға қатысты деректерді жинақтап бір кітапқа жария еткен музейдегі құнды жәдігерлердің бірі 2003 жылы «Жюль де Кателен. Исследование частных шахт господина А.И.Дерова (Южная Сибирь) кітабі. Кітап XIX ғасырдың аяғында бұрынғы Павлодар және Балқаш уездерінің тау-кен ошақтарының геологиялық зерттеу сипаттамасы болып табылады. Кітаптың «Северная группа» бөлімінде қаламгер Екібастұз өңірінің көмір кенін игеру үрдісінің тарихын деректерді қолдана отырып дәлдікпен жазған.

Соңғы елу жылдық ізденудің жемісі «Қаржас ұрпақтары» атты еңбегі түзетіліп, толықтырылып екінші рет 2018 жылы басылып шықты. Бұл кітапта XVIII ғасырдың 20-шы жылдарынан бері Баянаула өңірі мекендеп келе жатқан Арғын бабамыздың бесінші ұрпағы Қаржастың XXI ғасырдың басына дейінгі үрім-бұтақтарының таралымы және оның белгілі ұрпақтарының өміріне байланысты танымдық құнды деректер берілген.

Ақтық деміне дейін қаламын қолына тастамай тау-кен ісіне байланысты үздіксіз шығармашылық ізденіс, жаңа ашылулар мен ғылыми жаналықтар, әзірмелер дайындаған. Есімі өңірге белгілі Серік Имантайұлы Жақсыбаев Екібастұздық асыл адамдардың даңқты, абыройлы қатарында. Шахталы шаһарда атқарған ерең қызметі, оның тарихын жазудан еш мойылмаған азаматтың бейнесі мен ісі мәңгі ел есінде.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Кузнецова А.Т., Ветеранам посвящается, Экибастуз, «PrimaLux», 2014 ж., 285 б.
2. Набитовский В.Д., Дычко Н.В., Құрманова А.А., Қаламбаева К.Е., Мухамедиярова З., Сәдуақас Ж., Сейтенов Ж., Еңсесі биік қала, Екібастұз, 2007 ж., 507 б.
3. Сулейменов А.И., Дәстүр мен төзімділік мұрасы, Екібастұз, «PrimaLux», 2013 ж., 399 б.

«ДАЛА КЕЗГЕН ДАНЫШПАН»

ҚҰДАБАЕВ А.Ж.

*«Торайғыров университет» КеАҚ профессоры,
философия ғылымдарының кандидаты,
Павлодар қ.*

Ықылым заманнан бері қай елдің елдігін, халықтың халықтығын танытатын белгілерінің бірі – маңдайына біткен талантты перзенттерін қадірлей, қастерлей білуі. Тарихи дамуда, ұлттық аядан шығып, әлемдік өркениетте өз орнын тапқан ғұламалармыз қаншама. Біздің мақсатымыз осы ата-бабаларымыз қалыптастырған мәдени құндылықтарды өркениетке сай одан әрі дамытып, олар қалдырған жәдігерлерді жас ұрпақтың санасына сіңдіру үшін, оны ұлттық мәдениет пен әлемдік мәдениеттің гуманистік үрдістерімен үнемі толықтырып, жаңартып отыруымыз керек. Өнердің қандай түрі болмасын, ол қашан да әлеуметтік ізгілікке қызмет ету арқылы өседі, марқаяды, ұлы мұрағаттарға жетелейді. Сондықтан біз келер ұрпағымызға өрелі азаматтық сана мен биік рухани мәдениет қалыптастырамыз десек осы рухани дүниелерімізді жан-жақты терең зерделеп, шын жүрегімізбен қабылдай білуіміз керек. Бұл тек бүгінгінің ғана емес, ертеңгінің де алдында жауап беретін терең азаматтық парыз.

Барыңды бағалай білу ата-бабалардан қалған рухани мұраларды қалдырмай жинап, асылындай ардақап, көзінің қарашығындай сақтап, ақыл-таразысына тартқанда ғана, өткеннің дұрысы – өнеге, бұрысы-бүгінгіге сабақ болмақ. Ал осыны жүзеге асыру, ол-елін сүйген, ұлтын сүйген ЖҮРЕКТІҢ, болашағым сәулесі болсын деген ТІЛЕКТІҢ бірлігін биік мақсат арнасына үсіре білгенде ғана жүзеге асатын салиқалы іс. Бұл келешек ұрпақтың ойына өріс беру мақсатында жасалатын кемелді шаралар. Қазіргі кездегі қоғамның рухани құндылықтарының және ұлттың қайта жаңғыру тұсында өткен рухани жәдігерлерімізді қазіргі әлемдік өркениет тұрғысынан қайта пайымдап, зерделеу келешек ұрпақтың тарихи санасын дұрыс қалыптастырып өзін-өзі тануына, өзін өзгеге танытуда, барын байыпты бағалауына себепкер болатыны анық. Өткендегіміз-бүгінгінің, бүгінгіміз ертеңгінің мұрасы, оның сыры мен сымбатына қанығу қай ұрпақтың болсын парызы. Тарих пен тағдырдың арасы үнемі байланыста. Өйткені, баршамыздың тағдырымыздан тарих құрылады, ал тарих баршамыздың тағдырымызды қалыптастырады.

Өз өлкесінің тарихын білмеген, өз мәдениетінің жәй-күйіне жаны ашымайтын адам, бүкіл ел тағдырына шын ниетімен қинала қояры неғайбыл?! Олай болса, тарихи-мәдени мұраға жаны ашу-жас ұрпақты әрбір саналы азаматты отаншылдыққа, шынайы патриотизм мен гуманизмге баулудың ең тиімді де, ең ықпалды жолы. Мұрагер бола білмей тұрып, өз отаны үшін күресшілдікке, жасампаздыққа қол жеткізу қиын. Осы рухани мұрамызды жан-жақты зерделеп, бізге жеткізген асыл перзенттеріміздің бірі Әлкей Хақанұлы Марғұлан.

Ол – қазақ халқының этникалық тарихын, заттық және рухани мәдениетін ғылыми тұрғыда өте терең және кең ауқымда зерттеген үлкен ғұлама. Оның осындай жан-жақты білімнің иесі болуына Ленинградта оқып жүрген кезіндегі ірі ғұламалардан алған білімі болып табылады. Соның ішінде әсіресе Орта Азия тарихы мен археологиясы жайында академик В.В. Бартольдтің, Индия фольклоры мен өнері туралы академик С.Ф. Ольденбургтің, араб тарихи әдебиеті туралы Н.Я. Маррдың, Орта Азиядағы түркі халықтарының әдебиеті жайында академик А.Н. Самойловичтің лекциялары, сонымен бірге академиктер В.В. Струве, Б.Я. Владимирцов, И.И. Мещаников, В.Л. Щербаның және Е.Э. Бертельс, С.Е. Малов, Б.М. Эйхенбаум сияқты белгілі ғалымдардың мазмұнды лекциялары Ә.Х. Марғұланның жан-жақты, терең білім алуына көмектесіп, ғылымға деген өлшеусіз құштарлығын оятты. Ол тек студент болып ұстаздарының дәрісін тыңдаумен ғана шектелмей, өзі де ғылыми-зерттеу жұмысына қызу кірісе бастады.

1. Тағдыр ғалымның маңдайына қазақ еліне мол рухани мұра қалдырған, небір елден ерекше, күрделі тұлғалы, тағдырлы адамдармен кездесуді жазған екен. Бала кезінде Мәшһүр Жүсіптің, Жаяу Мұсаның, Имантайдың алдында отырып, батасын алған. Әлкей Хақанұлы: «Менің ғалым болып қалыптасуыма өскен ортамадағы адамдар әсер етті, олар: Сұлтанмахмұт Торайғыров, Әбікей Сәтбаев, Қаныш Сәтбаев, Хәкім Иманбеков, Жағыпар Секербаев және Жаяу Мұса», - дейтін.

2. Ғалымның дүниелік ұғымы мен танымы, жан-жақтылығы ешкімге ұқсамайтынын байқаған Әбікей Сәтбаев Семейдегі педагогикалық техникумға жолдама береді. Семейде оқып жүрген кезінде Әлкей Марғұлан Мұхтар Әуезовпен танысып, онымен бірге Абай атамыздың туған жеріне барып, баласы Тұрғұлмен жүздеседі. Осы сапарында ол біраз этнографиялық мәліметтер жинайды.

3. 1926 жылы ұйымдастырылған Қазақстан мен Алтайға академик Ферменмен профессор Руденконың басшылығымен болған экспедицияға Әлихан Бөкейхановтың айтуымен қатысады. Академик Руденко лагерде жүріп техника ғылымдарының докторы атағын алған ірі ғалым.

4. Әлкей Хақанұлының Алаш Ордашыларға деген пейілі, ниеті өте дұрыс болған. Ол айдаудан келген Мағжан Жұмабаевтың үйіне барып, қолынан келгенше көмек көрсеткені осының айғағы. Сол кездегі КНБ-ның жазуларында Әлкей Хақанұлы туралы жазғанда Мағжан шығармаларын ынтыға оқитын адам деп баға берілген. Осы туралы жан-жақты айтқан Шото Рустовеллидің «жолбарыс терісін жамылған батыр» атты шығармасын қазақшаға аударған, ақын Хамза Абдуллин еді.

5. Сақтар мәдениеті Андрон мәдениетінің заңды жалғасы екенін дәлелдеп берді. Беғазы-Дәндібай мәдениеті осы екі мәдениеттің арасында дәнекерлік рөл атқарғандығы ғылыми тұрғыда дәлелденді.

6. 5 томдық Қазақ КСР тарихының авторларының бірі болды.

7. Шоқан қаламнан туған 300-дей шығармасын тауып, оларға ғылыми редакция жасап, соның нәтижесінде ғұлама Шоқан туралы 300 беттік өмірбаяндық кітап жазып шықты.

8. Қазақ халқының рухани мұрасында өшпестей із қалдырған. Біржан сал, Ақан сері, Мәди, Мұхит туралы жазған еңбектері әлі күнге дейін өз бағасын жоғалтқан жоқ.

9. Ә. Марғұлан «Шоқан мен Манас» атты монографияны жазуға қыруар еңбек сіңірді. Бұл жұмыста Әлкей Хақанұлы қырғыз эпосы «Манастың» әртүрлі нұсқаларын салыстыра отырып зерттеудің нәтижесінде оған ғылыми талдау жасап, Ш. Уәлихановтың «Манасты зертеуге» қосқан үлесін де анықтап, нақтылай түсті. Абай туралы жинаған мол мағлұматты, деректер мен мақалалар осы күнге дейін терең жан-жақты зерттелмей келеді. Олардың көпшілігі архивтен жиналған дүниелер, сондықтан ұлы Абай туралы Марғұлан деректерін жеке кітап қылып жариялау келер ұрпақтың мойнында.

Ғылымның қандай саласы болмасын жан-жақты зерттеп халқына мол мәдени мұра қалдырған ғалымның аты ешқашанда өшпейді. Парасатты ғұлама ғалым Әлкей Хақанұлының зерделеген рухани дүниелері бүгінде жас ұрпақтың саналы азаматтық тұлға ретінде қалыптасуына зор қызмет етіп отыр.

«ҚАЗАҚ ЭТНОГРАФИЯСЫНЫҢ ШЫРАҚШЫСЫ» ҚАДЫР ЖЕҢІСБЕК

*Г.Н.Потанин атындағы Павлодар облыстық тарихи-өлкетану музейі
көпшілік бөлімінің экскурсовод жетекшісі,
Павлодар қ.*

Баянауыл елінен талай атақты жерлестеріміз дүниеге келген. Солардың бірі – этнограф Халел Арғынбаев. Ол 1924 жылы қыркүйек айында бұрынғы Павлодар уезіне қатысты Баянауыл ауданының 19 ауылында дүниеге келген. (Яғни қазір Аймауытов ауылында)

1939 жылы Қоңыр жеті жылдық мектебін бітірген соң, қапалдағы педогогикалық училищеге түсіп, 1942 жылы бітіреді. Сол жылдың тамыз айында Қызыл Армия қатарына шақырылады. Әскерден 1947 наурыз айында оралады. Оны 1954 жылы Қазақ КСР Ғылым Академиясының тарих, археология және этнография мамандығы бойынша аспирантураға түседі. 1950 жылдардың соңында ғалым «Орыс және қазақ арасындағы тарихи-мәдени байланыс және олардың, қазақ халқының рухани мәдениетіне әсері» деген тақырыптағы өте күрделі кандидаттық диссертация жұмысын жазып шығарды. Қазақстанның шығыс облыстарында дала жұмыстарында болған кездегі жиналған мол этнографиялық деректердің негізінде дайындалған бұл еңбек 1960 жылы Москва қаласының этнография институтында сәтті қорғады.

1959–76 жылы Қазақстанның бірқатар облыстарына арнайы ұйымдастырылған этнографиялық экспедицияларды басқарды. Қазақстан және Орта Азия халықтарының тарихи-этнография атласын жасауға ат салысты.

Әрине, бұл қызмет оның дәстүрлі қазақ этнологиясына атқарған белсенді ғылыми зерттеу еңбегі үшін берілді. Оның көптеген жылдардағы әр облысқа, аудандарға Шығыс, Солтүстік, Орталық, Батыс, оңтүстік Қазақстан және Жетісу жерлеріне ғылымдағы аға әріптестерімен – академик Ә.Х. Марғұлан, тарих ғылымдарының кандидаты И.В.Захаров, жас ғалым М.С. Мұқанов, Р.Д. Ходжаева мен жасалған экспедицияларының нәтижесінде ел арасынан қыруар мәліметтер жинады.

Халел Арғынбаевтың негізгі ғылымдағы өнімділікке қол жеткізген кезі 1960-1980 жылдары болып саналады. Сол жылдары ғалым 30 шақтығылыми экспедицияның жетекшісі әрі мүшесі болып, Қазақстанның барлық территориясын зерттеп шыққан.

Соның нәтижесінде бірнеше ірі монографиялық зерттеулер жазуға қол жеткізді.

1969 жылы «Қазақтың мал шаруашылығы жайындағы этнографиялық очерк» атты монографиясы жарық көрді. Кітапта мал шаруашылығының басты салаларына өте жоғары кәсіпкерлік деңгейде назар аударылып, көшу-қону жүйесіндегі шабындық пен жыл мезгілеріне қатысты шарқашылықты жүргізу және малды емдеуге байланысты малдәрігерлік емдеу дәстүрлеріне жан-жақты талдау жасалған. Оның 1973 жылы жарық көрген 20 баспа табақ шамасындағы «қазақ халқындағы семья мен неке» монографиясы. Бұл еңбекке негізінен отбасы мен некенің түрлері, туыстық қарым-қатынастар, отбасының ішкі мәселелері, өмірде кездесетін түрлі жоралғылар, үйлену, дәстүрлі некенің өткені мен болашағы сияқты әлеуметтік жайлар қамтылған.

Ғалымның осындай зерттеу еңбектерінің нәтижесі болып оның докторлық диссертация қорғауы болып табылады. 1976 жылдан бастап ол Қазақстан этнографтарының заңды лидері атанып, тарих институтының осы аттас бөлімін басқаруға кіріседі.

Этнограф ғалым 1970-1980 жылдары түрлі құнды материалдарын бүкілодақтық ғылыми жинақтар мен журналдарда, шет ел басылымдарында жариялатып, антропологиялық және этнографиялық ғылымдар бойынша өткізілген халықаралық конгрестерде баяндаған.

1980 жылы Алматыдан көлемі 24 баспа табақ «Қазақтардың шаруашылығы» атты кітап жарық көрді. Кітаптың негізгі бөлігін этнографтар жазған.

Ғалымның үшінші бір ірі монографиясы «Қазақ халқының колөнері» деп аталады. Алматыдан 1987 жылы жарық көрген еңбектің көлемі 16 баспа табақ.

Х.Арғынбаевтың ғылыми ізденістерінің басты бағыты болып оның зерттеулерінің кітапқа айналуы болып табылады. Соның нәтижесі ретінде алты монографиясы жарық көрген. Осылар мен қатар көптеген мақалалар, ұжымдық еңбектердің бөлімдерін, рецензиялар, ғылыми анықтамалық және ғылыми материалдарының саны 250-ден астам.

Арғынбаев Қазақстандағы этнография ғылымының негізін салған.

Х.Арғынбаевтың көптеген еңбектері халыққа кеңінен танымал.

Ол өмірінің соңғы 20 жылдан астам уақытын ҚазПИ мен ҚазМУ-нің студенттеріне дәріс беруге арнады. Жалпы айтқанда, Халел Арғынбаевтың бүкіл өмірі, оның ұйымдастырушылық, ғылыми-педагогикалық қызметі, қазіргі және болашақ тарихшылар мен этнологтар үшін мысал бола алады. Ғалымның адамгершілік мінезі мен қарапайымдылығы, кеңпейілділігі, тектілігі, ақылдылығы мен данышпандылығы әріптестері және шәкірттерінің, жақындары әрі туыстарының есінде мәңгілік сақталады.

Музей қорымызда қолжазбалары, фото суреттері мен кітаптары және ат әбзелдеріне байланысты сызба нұсқалары сақталған.

Библиографиялық сілтемелер:

1. «Қазақ халқының көшпелі мал шаруашылығы» (1961).
2. «Мал ауруларын емдеудегі халықтық тәжірибе» (1969).
3. «Қазақотбасы» (1996).
4. «Традиционная культура жизнеобеспечения казахов: Очерки истории и теории» (1998, авторлармен бірге).
5. «Қазақ шежіресі хақында» (1998). Егемен Қазақстан 2023 ж.

«СӘБИТ ДӨНЕНТАЕВ – ҰЛЫ АДАМ!»

НҰРГАЗИНОВА П. Қ.

Ақсу тарихи-өлкетану музейі бөлімшесінің қор сақтаушысы

Қызмет көрсет халқыңа,
Игі ат қалсын артыңа.
Діндесінді бауыр тұт,
Қарамай қазақ сартына.
Аз нәрсеге мас болып,
«Мен пәлен» деп шалқыма.
Пайдалы басқа өнерден,
Ұлт керегі дегеннен.
Жан қиналып жолында,
Бас кетсе де тартынба

Қазақ әдебиетінің төрінен орын алған жерлесіміз, әйгілі жазушы, қазақ әдебиетінің даму тарихында аса бағалы әдеби мұра қалдырған ақын Сәбит Дөнентаев 1894 жылы Павлодар облысы Ақсу ауданында кедей шаруаның отбасында туған. Әкесі Дөнентай кедей еді. Руы Арғын ішінде Бәсентіін.

Октябрь Революциясына дейін қазақ ауылында жөнді мектеп болмағаны, орысша оқуға кедей балаларының қолы жетпегені айтпаса да белгілі. Соның бірі Сәбит еді. Бала кезінен оқу-білімге ұмтылған болашақ қаламгер алдымен ауыл молдасынан сауат ашып, хат таныған. 1907-1908 жылдары Маралдыдағы Нұрғали деген молдадан төте оқу әдісімен дәріс алған. Одан кейін Павлодар қаласындағы Қасым қожаның медресесіне (1911-1912) түсіп, білімін толықтырады. Бұл жылдары Сәбит өздігінен ізденудің арқасында татар әдебиетімен танысады, Абай шығармаларына ден қояды. «Айқап» журналын үзбей алып тұрады. Орыс әдебиетін, әсіресе Крылов мысалдарын қызыға оқиды. Сөйтіп оның ой-санасы есейіп, ақындық таланты қалыптаса бастайды. 1913 жылы «Айқап» журналында Сәбит Дөнентаевтың «Қиялым» деген өлеңі жарияланды. Бұл - ақынның баспа бетін көрген тұңғыш туындысы еді. Онда Сәбит халық жыршысы болуды армандайды. Өлеңдегі ақын ойы жұмбақтау, астарлап айту үлгісімен беріледі. Ол түрлі-түсті әдемі сандуғаш болып, «Зарымды жұртқа айтып», «Мұңымды шақсам» деп қиялдайды. Бірақ ол орманның жыртқыш құсы - қаршыға мен тұзақшыдан қорқады. Осы кезден бастап өз заманының маңызды мәселелерінің бәріне үн қосқан ақын өлеңді үзбей жазады. Оның өлеңдері мен публицистикалық мақалалары «Айқап» журналында жиі-жиі жариялана бастады.

1915 жылы Уфа қаласында ақынның «Уақ-түйек» деген атпен алғашқы өлеңдері жинағы басылып шықты. Бұл жинаққа кірген өлеңдерде ақын сол дәуірдегі қазақ халқы өмірінің әр алуан күйлерін, қоғамдық шындықты көркем бейнелеуге ұмтылған. Бұл кездегі әдебиет қазақ халқының қараңғылықта шырмалып отырғанын сынап, елді өнер-білімге үгіттеуді мақсат етті. Сәбит Дөнентаев та осы тақырыпқа белсенді үн қосты.

Оның поэзиясы терең мазмұнды, ойлы болумен бірге көркемдік қырларымен, өзіндік өзгешеліктерімен де ерекшеленеді. Ең алдымен ақынның көптеген өлеңдерінде нақтылық сипат, тұжырымдылық басым. Оның поэзиясының тілі таза, қарапайым және сонымен бірге бейнелі де көркем. Сәбит поэзиясында сырттай жарқылдақтық, асқақ лептілік жоқ. Ол өмір шындығын боямасыз қалпында, реалистік сарында суреттейді. Ақын ойға жомарт, сөзге сараң болуға көп көңіл бөледі...

Ол Абайдың реалистік дәстүрін берік ұстап, әдебиеттің халықтық мұраттарын ілгері дамытқан, өз дәуірінің мәселелеріне үн қосқан ақын болды. Сәбит кемеңгер Абайдан көп үйренген ақындардың бірі. «Абайға» деген өлеңінде былай деп жазады:

«Қараңғыда туып ең,
Қара бетті жуып ең.

Таба қылмай дұшпанға,
Қолға ұстаған туымыз,
Қанат-құйрық, бойымыз.
Қонғанда да ұшқанда.
Құрмет етіп затыңды,
Бетке ұстаймыз атыңды...»

Тұтастай алғанда бұл өлеңнен Сәбиттің Абай поэзиясының идеялық бағытын, әлеуметтік сырын дұрыс бағдарлағанын, сонымен бірге Сәбиттің Абайдан тікелей үйренгендігінің де айғағы.[1]

Сәбит ел басқарған адамдардың еңбегін халыққа жоғарыда өзі айтқан үлгіде қызмет істей алуымен өлшейді. Осы тұрғыдан ол қазақ ұлтшылдарының өтірік елім, жұртым деп жүгіріп, еңбекші бұқараның мүддесін қорғауға бармайтынын, өз бастарының қамын көбірек ойлайтынын сынайды. «Ұлтшылға», «Қайтіп қарғыс алмайсың» өлеңдерінің бұл тұрғыда ұлтшылдықты әшкерелеушілік күші басым. Алғашқы өлеңдерінде акын:

Қарның тоқ, жұмысың жоқ кезінде,
Миллеттің қызметіне ерінбейсің.
Басыңа қайғы келіп, сасса жұртың,
Неліктен маңайыңда көрінбейсің, –

десе, екінші өлеңінде ұлтшыл басшының әр қилы алаяқтық мінездерін суреттейді. Революция алдында және революция жылдары қазақ халқының ілгері дамуына кедергі жасауға тырысқан ұлтшылдық ағымды әшкерелеуде Сәбиттің бұл өлеңдерінің үлкен маңызы бар.[2]

1919-1922 жылдар арасында ол қазақ ауылдарында мұғалім, халық соты қызметтерін атқарды. 1928 жылдан бастап «Қазақ тілі» газетінің редакциясында жұмыс істеп, барлық күш-жігерін қазақ әдебиетін дамытуға жұмсайды. С.Дөнентаевтың ақындық қызметі екі кезеңге бөлінеді.

Бірінші кезеңі – 1912-1918 жылдар арасы, екінші кезеңі - кеңес дәуіріндегі шығармашылығы, яғни 1918-1928 жылдар арасы. Ақынның «Заман кімдікі», «Досқа», «Замандастарға», «Балалық» және т.б. өлеңдері халықтың азаттыққа ұмтылу арманын суреттейтін реалистік шығармалар болды. Ол өз дәуірінің қоғамдық шындығын кең жырлаған, қазақ әдебиетінің өткір сатиралық стильді қалыптастырған ірі суреткер акын ретінде танылды. С.Дөнентаевтың қуанышы да, реніші де жетерлік болды. Талай соқпақты жолдардан өтті. Байлардың сұрқия мінездерін әшкерелеп, халықтың қайғы-мұңымен бөлісті. Өзге елге тәуелді болып жүрген қазақ халқының Тәуелсіз ел болуын қалады. Сәбиттей халықтың мұңын жоқтаушы ұлт азаттық үшін күрескен қайраткер ақынды туғызған елі, халқы. Қала мен мәдениеттен алысырақ жерде дүниеге келсе де, оған өскен ауылы, қазақи салт-дәстүрі ерекше бір ақындық сезім сыйлаған ба дерсің. Оның сезгіштік, болашақты болжайтын қасиеті ел арасында өсіп, байлардың қорлығы мен зомбылығын көрген әкесі мен ауыл кедейлерінің аянышты өмірі бостандық үшін күресте сабақ болды. Адасып жүрген халықты ынтымаққа шақырып кедейшіліктен, жоқшылықтан арылудың жолы – бостандық үшін күрес деп түсіндірген, қазақ халқының бостандық үшін күресуіне жол ашып берген, халқының мұңын жоқтаған, халқының бағына туған перзентін Құркөл ауылы:

– Ортарлық күреске дем беріп, ұшқыр қаламының күшімен күрескен, өмірден ерте кеткен, халқымыздың аяулы ұлы С.Дөнентаев ауылы – міне осы, – деп тұрғандай. Ия, Сәбит ақынның аңсаған, армандаған күні де туды. Қазақ елінде мәңгілік тәуелсіздіктің жаршысы болып желбіреп тұрған көгілдір ту барша Қазақ елін Мәңгілік ел болуға, бірлікке, бауырластыққа шақырып тұр. Бұл Ту – Тәуелсіз азат еліміздің қасиетті белгісі. Осы бейбіт өмірге жете алмай кеткен арыстарымыздың бірі – Құркөлдік ақын Сәбит Дөнентайұлы. Ол айналасына күлімсіреп қарап: - Халқым менің, тәуелсіздіктің иісін алыстан сезгенмін. Халқымның бостандығы өмір бойы жүрегімде ақтық демім қалғанша көкейімді мазалап жүрген. Келешек ұрпақ еркін өмір сүретініне мен сенгенмін, - деп тұрғандай. Иә, жүрген жүрісі салмақты болса, айтар сөзі де байсалды, сөз таппай жерге қараған кезі жоқ. Мысыңды басып, әжуалап айтып салатын өзіндік мінезі бар. Құркөлдік ақын С.Дөнентайұлы бостандықты аңсаған аңыз адам болып, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп ел есінде мәңгілік сақталмақ. [3]

Өмірінің соңғы шағында Сәбит денсаулығының сыр беруіне байланысты ештеңе жаза алмайды. 1929 жылы Қазақстан Пролетариат жазушыларының ұйымына мүше болып кірген ол кеңес қаламгерлерінің қатарында белсенді қызмет істеуге құмарлығын айтады. Пролетариат жыршыларына деген өлең жазды. Бірақ ақынның денсаулығының нашарлығы оған мүмкіндік бермеді. Денсаулығына байланысты ол біраз жыл Павлодарға барып тұрады. Бесқарағай ауданында халық ағарту жүйесінде қызмет істейді. 1932 жылы қайтадан Семейге келіп, Социалистік Шығыс газеттерінің әдебиет бөлімін басқарады.

1932 жылы Алматыға келіп, шығармаларын баспаға тапсырады. Алматының әдеби өмірімен танысып, тың шабытпен жұмыс істеуді армандайды. «Енді ширайтын кез келді. Денсаулықты біраз түзеп алып, өндіріске жуық, сонымен қатысы бар жерде тұрып, белсене жұмыс істесем деген ойым бар. Жазушылар съезіне қатынасып, баяғы қатемді түзеп, жаңа күрделі шығармалар берсем деймін», - деген тілек білдіреді. Бірақ сол арманына жете алмайды. Өзінің қамшының сабындай ғана қысқа ғұмырында ақындығымен танылып, белді журналист бола білген Сәбит мәңгілік тұрағын да Семей жерінен тапты. Ол 1933 жылыұзақ аурудан қайтыс болып, Семей қаласынан Восход ауылына шыға берістегі мұсылман зиратына жерленді.

Сәбит Дөнентаев өмірден өткенімен, оның туындыларын бағалап, жинақ етіп шығару ісін жалғастырушылар табылды. 1935 жылы Р.Жаманқұловтың алғы сөзімен «Сәбит Дөнентаевтың өлеңдері» деген атпен 1950 жылы «Өлеңдер» деп аталатын шағын жинағы, профессор Е.Ысмайыловтың алғысөзімен; 1958 жылы орыс тіліндегі жинағы жарық көрген болатын. Осыдан кейін араға 30 жыл салып, 1989 жылы екі жинағы қатар жарық көреді. Біреуі «Бозторғай» деген атпен Құлбек Ергебековтың алғы сөзімен басылса, екіншісі «Ұрпағыма айтарым» деген атпен Сәбиттің қызы Сәулет Дөнентаеваның құрастыруымен, басылып шықты. Осы жинаққа ақынның өлеңдері ғана емес, әр жылдары әртүрлі басылымдарда жарияланған мақалалары қоса берілген.

Сәбит – өзіндік ерекшелігі мол ақындардың бірі. Ол – мазмұнды, қысқа өлеңдердің шебері. Өлеңге аз сөзбен көп мағына сыйғызуда, оның қарапайымдылығын сақтауда, тіл бейнелігін көтеруде ақынның табыстары аз емес. Ол сырттай жылтырлыққа құмартпайды, көтеріңкі лептілікке де бармайды, өлеңді боямасыз, реалист ақынға тән жұпыны күйде жазады.

Сәбит Дөнентаев өзі өмір сүрген дәуірдің үні болды. Халықты бостандыққа, еркіндікке шақырды. Ақын өлеңдерінде оқу-білімнің жетістігі, әйел теңсіздігі, байлардың қарау мінезі, еңбеккерлік пен жалқаулықтың айырмасы бірде поэтикалық мәнер танытқан ақын.

Сәбит – шебер сатирик ақын. Оның мысалдары да, сыншылдық өлеңдері де ақынның бұл саладағы үлкен табысына қосылады. Ол мысал жанрын қазақ әдебиетінде кеңінен дамытты. Ыбырай мен Абайдың, Спандиярдың мысалдары негізінен аударма арқылы туса, Сәбит жанрды өзінің төл шығармаларымен байытты.

Қызмет көрсет халқыңа,
Игі ат қалсын артыңа.
Діндесінді бауыр тұт,
Қарамай қазақ сартына.
Аз нәрсеге мас болып,
«Мен пәлен» деп шалқыма.
Пайдалы басқа өнерден,
Ұлт керегі дегеннен.
Жан қиналып жолында,
Бас кетсе де тартынба, –

деп жырлаған ақын өз дәуірінің қоғамдық шындығын кең жырлаған, ешкім қайталамайтын сатиралық стилін қалыптастырған ірі суреткер.[4]

«Өлі разы болмай тірі байымайды» демекші, ақынның өзінен кейінгі өшпес мұра қалдырған, атаның ғана баласы емес, адамның баласы бола білген азаматқа арнап бүгінгі таңда Сәбит Дөнентаев атындағы мәдениет сарайы және ескерткіші, қаланың көшелерінің біріне есімі берілді және 1991 жылы Құркөл ауылында С.Дөнентаевқа арнап ескерткіш орнатылып, мектепке есімі берілді.

Өзі дүниеден өтсе де ұрпағына өнегелі асыл сөздерін, өсиетін қалдырып кетті. Ақынның жүрек түкпірінен шымырлап шыққан әзіл-қалжыңдары, мысалдары мен сықақ өлеңдері халқына жетті. Сәбиттің ұлылығы оның әрбір сөзінде, жалынды жазған өлеңдерінде, қыр шумақтарында. Ақынның ұмытылмайтын өмір жолы, асыл сөздері, игі істері еш уақытта ұмытылмайды. Сәбиттің гибратты ғұмыры елінің есінде, халқының жүрегінде мәңгі сақталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. С.Дөнентаев «Ұрпағыма айтарым» Алматы, «Жазушы», 1989 жыл, 303-бет
2. Б.Бұланбаева «Сәбит Дөнентайұлы» Павлодар, «Сытина», 2014, 304-бет.
3. Е.М. Арын. «Заман кімдікі» таңдамалы «ЭКО», Павлодар, 2011 жыл, 87-бет
4. Ысқақов Б. Сәбит Дөнентаевтың ақындық жолы. Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1966. - 378 б.
5. Еленов Ж. Сәбит Дөнентаев. Алматы: Рауан, 1985. - 610 б.
6. Б.Жақып. Публицистикалық шығармашылық негіздері. Алматы: ҚазҰУ, 2007. - 324

ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙ ҚОРЫНДАҒЫ ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАННЫҢ ЖЕКЕ ЗАТТАРЫ

РАХИМОВ Е. К.

жетекші ғылыми қызметкер, PhD

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана қ.

XXI ғасырдың басында әлемде болып жатқан жаһандану, экономикалық дағдарыс және әлеуметтік қайта құрулар қоғамның ұлттық мұраға деген көзқарасын өзгертті. Мәдени мұра – ұлттық байлық, тұрақты дамудың кепілі ретінде қабылданады. Қазіргі жағдайда бұл ұғым қоғамның көптеген аспектілерінің өміршеңдігін айқындайтын іргелі түсінік болып қабылданды. Халықтық мұраның сақталуына, қамқорлық жасауға арналған негізгі әлеуметтік-мәдени мекеме – мұражай. Музейлер табиғат, тарих және мәдениет ескерткіштерін анықтау, зерттеу, сақтау және танымал ету орталықтарына айналған.

Соңғы онжылдықтарда Қазақстан Республикасында тарих пен мәдениетке, ұлттық салт-дәстүрге қоғамның қызығушылығы артты. Бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып келе жатқан «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы табиғи және мәдени мұра нысандарын анықтау, зерттеу, қалпына келтіру, консервациялау және реконструкциялаудағы музейлердің рөлін күшейтуге бағытталған (Болашаққа..., 2022).

Музейлер – еліміздің мәдени кеңістігінің бір бөлігі болып табылатын ерекше коммуникациялық жүйе, олар заманауи мәдениеттер «диалогында» делдал бола алады, бұл музей қорларында сақталған мәдени мұраны, оның ішінде тарихи тұлғалардың жекезаттары сақталған топтамаларды зерттеудің маңыздылығын көрсетеді (Маканова, 2012, Б. 13).

Еліміздің ең ірі музейі – Астана қаласындағы Ұлттық музей қорларына қазақтың тарихы, өнері мен мәдениетінде, білімі мен ғылымында өшпес із-қалдырған тұлғалардың жеке заттары түрлі жылдары түсіп, қазірдің өзінде көздің қарашығындай сақталып келеді. Сондай тарихи тұлғалардың бірі – ғұлама ғалым, қазақ археологиясы мен этнологиясы, өнертануы мен шоқантануына зор үлесін қосқан, біздің жерлесіміз академик Әлкей Хақанұлы Марғұлан (Рахимов, 2022, Б. 4).

Әлкей Марғұлан тумасымен, болмысымен, бітімімен, тұлғасымен, содан кейін барып білімімен даналық мәйегінен сусындаған ақылдың кені. Далада туған даналардың, нағыз энциклопедияшыл ғұламалардың ең соңғы тұяғының бірі – академик Әлкей Марғұлан деп білеміз. Оның ойлау жүйесі, пікір пайымдауы, тұжырымдары, жазу және әңгімелеу мәнері мүлдем өзгеше, тосын құбылыс еді. «Бір өзі – бір академия» атанған ұшан-теңіз білім иесінің ғылымға қосқан үлесі өлшеусіз. Қазіргі республикадағы тарау-тарау жолдарымен даралана дамыған ғылым салаларының баршасының бастау бұлақтарының бір көзі – осы Әлекең (Алдабергенов, 2003, Б. 68).

Әлкей Хақанұлы Баянауылдың Жасыбай көлі жағасында 1904 жылы сәуірдің нұрлы шуағымен бірге дүниеге келді. Биыл міне, ғалымның 120 жылдық мерейтойы. Осы баяндамада Ұлттық музей қорларында сақталынып келетін Ә.Х. Марғұланның жеке заттары туралы әңгіме болмақ.

2019 жылдың маусымында Ұлттық музейге сый тарту акциясы барысында ғалымның қызы Дәнел Әлкеевна әкесінің жеке қолданысында болған кейбір заттарды тапсырды. Бұлар Әлкей атамыздың тұрмыста қолданған ыдыс-аяқтары, кәдесыйы, техникалық құралдары, киген киімі, мұра етіп қалдырып кеткен қолжазбасы (Ұлттық., 2018). Енді, соларға жеке-жеке тоқталайын.

1) Кесе. Фарфордан Қытайда жасалған. Шамамен 1960-1970 жылдары. Кесенің сақталымы жақсы, тек түбі мен шеттері сырылған.

2) Тарелка. Мөлдір шыныдан жасалған. Шамамен 1960-1970 жылдары. Пішіні дөңгелек, жайпақ, астынан 5 мм-дей тұғыры бар. Шеттері әсемделіпөсімдік тәріздес оюларменнақышталған, түбінде геометриялық өрнек орналастырылған. Көлемді зақымдалуы жоқ.

3) Қасық. Ақ металдан жасалған. Материалы: тот баспайтын болат. Өндірісі анықталмады. Ғалым 1960-1970 жылдары пайдаланған. Ұзындығы 10 см.

4) Радиоқабылдағыш. Жапонияда «SONY» фирмасы 1968 жылы шығарған. Материалы: металл, пластмасса, желім, жасанды былғары (дермантин). Қорабысы бар, бірақ оның былғары тұтқасының бірі үзілген. Қазіргі күні іске қосылмайды. Әлкей Хақанұлы бұл радиоқабылдағышты өзімен бірге экспедицияларға алып жүрген сияқты, өйткені бұл портативті, тасуға қолайлы техникалық құрал. Ал жасалған елі мен фирмасына қарағанда, өте сапалы болуы тиіс.

5) Қол сағаты. Шамамен 1970-жылдары бұл сағат кәдесый ретінде жасалып ғалымға сыйланған. Бір жағынан сағат, екінші жағынан «оттық» (зажигалка) болған. Ә.Марғұлан бұл сағатты экспедицияларға және серуендеуге алып жүрген. Қолданыста болғандықтан сырылған. Қазіргі күні жүрмейді.

6) Кәдесый «Спасск мұнарасы». Ғалымның үстелінде тұрған бөлмедегі ауа температурасын өлшегіш. Шамамен 1950-1960 жылдары Ресейде жасалған. Материалы: металл, қызғылт шыны. Биіктігі 20 см.

7) Пальто. Қызының айтуы бойынша Ә.Марғұлан бұны 1970-1980-шы жылдары киіп жүрген. Материалы: жүн мата. Техникасы: іс машинасымен тігілген. Қара түсті матадан тігілген, қайырма жағалы, ұзын жеңді. Пальтоның артқы жақ етегінде ойығы бар. Қара түсті матамен астарланған. Өңірінде үш қара түсті түймесі және екі жеңінде үш түймесі бар. Екі жанында екі қалтасы және ішкі жағында екі қалтасы бар. Сол жақ ішкі қалтасында түймесі бар және қалтаның астында заттаңбасы (этикеткасы) бар. Заттаңбада өндірген фабрика атауы мен елі жазылған: «Marks & Spencer. Italian fabric». Осыдан пальтоның Италия елінде тігілгенін білдік, сондықтан бұл сыртқы киім жоғары сапалы. Сақталымы: өте жақсы.

8) Ғалым, археолог, этнограф, тарихшы Әлкей Марғұланның зерттеу жұмысын білдіретін қолжазба (2 парақ). А-4 форматында. Парақтың артқы бетіне қаламмен сызықтар жүргізілген. Қағаздың жиектері желінген, сарғайған, ортасынан бүктелген, сары дақ түскен, бірінші бетінің сол жақ төменгі бөлігі бүктелген. Қолжазба өте құнды. Қазақ тілінде, кириллицамен жазылған. Мазмұнында қазақ даласында хандармен бекітілген Жарғылар туралы, соның ішінде «Қасым ханның жарғысы» туралы айтылады. Шимақталған, түзетілген, мәтіннің мазмұнына автор өзгерістер енгізген. Бұл қолжазба қандай еңбек үшін даярланғаны әзірше белгісіз болып тұр.

Қорытынды. Ұлттық музейде сақтаулы тұрған Әлкей Хақанұлы Марғұланның жеке заттары ғұлама ғалымның тұрмысы мен шығармашылығын білдіретін материалдық және рухани мәдениеттің жәдігерлері. Бұлардың үлкен ғылыми-музейлік құндылығы бар. Өйткені, аты аңызға айналған тарихи тұлғалардың жеке қолданысында болған заттар киелі қасиетке ие болатыны анық, адамдар бұларды қастерлейді. Ғалымның жеке заттары уақытша көрмелерге шығарылып тұрады, сондай-ақ келешекте тұрақты экспозицияға қою мәселесі де тұр.

Биылғы 2024 жыл – Әлкей Марғұланның мерейтойлық жылы. Сондықтан, әйгілі жерлесіміздің мұрасы өшпесін, оның ғылыми ашылымдары мен еңбектері әрқашан зерттеу нысанында болсын, ал ғалымның ғибратты өмірі жас ұрпаққа өнеге-тәрбие болып қала берсін деп, баяндамамды аяқтаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Алдабергенов Қ. Ақылдың кен-мәйігі (Ә. Х. Марғұлан туралы) // Бір туар дара тұлғалар. – Павлодар: НПФ ЭКО, 2003. – 364 б.

2. Болашаққа бағдар: руханижаңғыру бағдарламасы. Интернет ресурсы: http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy?q=рухани%20жаңғыру (қатынасу күні 15.02.2024).

3. Мәканова Ж. О проблемах и перспективах музейного дела в РК // Музеи Казахстана. – 2012. – №1 (1). – С.13-16.

4. Рахимов Е.К. Әлкей Марғұлан – шоқантанудың негізін қалаушы //Сборник материалов межд. науч.-практ. конф. «Актуальные вопросы изучения историко-культурного наследия казахского народа в исследованиях академика А.Х. Марғулана». – Павлодар: Павлодарский педагогический университет, 2022. – Б. 4-10.

5. Ұлттық музей қорлары. Топопись. – Астана, 2018.

Сурет 1. Кесесі.

Сурет 2. Тарелкасы.

Сурет 3. Қасығы.

Сурет 4. Радиоқабылдағыш.

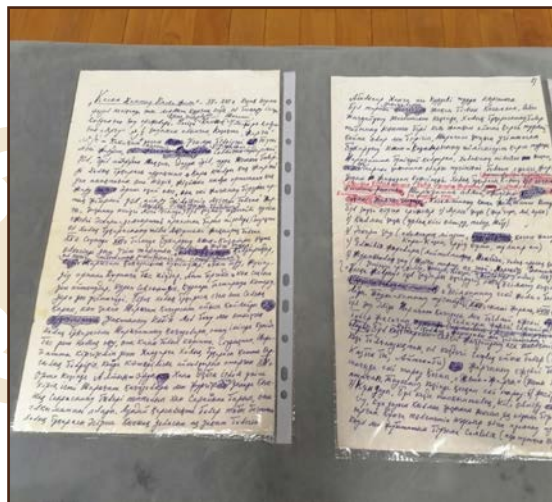
Сурет 5. Қол сағаты.

Сурет 6. Кәдесыйы.

Сурет 7. Пальтосы.

Сурет 8. Қолжазбасы

Сурет 9. Әлкей Марғұланға арналған көрмеден көрініс

«ӘСЕМ ДАУЫСТЫ ӘНШІ»

РАХИМОВ Е.О.

*Майра Шамсутдинова атындағы ән-өнер шығармашылығы музейінің басшысы,
Павлодар қ.*

Баянауыл баурайынан шыққан атақты әнші жерлесіміз, қазақ эстрада өнерінің жарқын жұлдызы болған сахна шебері, асқақ әнші, киноактер, композитор Суат Әуезбекұлы Әбусейітов 1929 жылы 4-ші қарашада Павлодар облысы Баянауыл ауданы Жаңажол, қазіргі Мәшһүр Жүсіп Көпеев атындағы ауылда дүние есігін ашты. Өзінің саналы ғұмырын ұлттық ән өнерінің өсіп-өркендеуіне арнады. Қазақ ұлтының өнерінің дамуына зор үлес қосқан Суат Әбусейітовтың есімін жерлестері қадір тұтады. 1997 жылы Алматы қаласында оның тұрған үйіне ескерткіш тақта орынатып, елеулі еңбегіне құрмет етті. Сондай-ақ Павлодар қаласындағы №4 өнер мектебіне әншінің аты берілді.

Баянауылдан небір дарын иелері шыққан киелі өлке болғандықтан да шығар, Суат өскен орта өнерге өте бейім болды. Өнер десе ішкен асын жерге қоятын елдің адамдарының ықпалы Суатқа зор әсер еткені сөзсіз. Ол әнді, жырды, жалпы өнердің қай түрін болса да ерекше қадір тұтты. Оған себеп әкесі Әуезбек өте сері адам болған екен. Ол ақсақал қолына домбыра мен сырнай алып ән салғанда кейбір профессионал әншілерден бір де бір кем түспеген екен. Күміспен әшекейлеген ер тұрман салып, жүйрік, әрі сұлу атпен серуендегенді, ойын-сауықты жаны сүйген, сұлулықа жаны құмар адам болған деседі. Балаларының биік шыңға жетуіне осы кісі ерекше көңіл бөліп,

олардың өнер-білімге жақын болуына тікелей өзі ықпал жасайды. Осы мақсатпен ол Павлодар қаласына көшіп келіп, қалада атақты Майра Уәлиқызының атқосшысы болып, әйгілі әншінің орындауындағы әндерді сүйсіне тыңдаған екен.

Суаттың туған ағасы, белгілі кинорежиссер, актер, әнші-музыкант, әрі ақын, ҚР еңбек сіңірген мәдениет қайраткері Қуат Әбусейітов ұлттық кино өнерінің өркендеуіне орасан зор үлес қосқан қоғам қайраткері. 500 фильмді бір өзі қазақ тіліне аударып, көркем және деректі картиналарды түсірді.

Сонымен қатар қазақтың сөз өнерінің шыңы ақындыққа да бейім болғандықтан «Сыр сандық» атты өлеңдер жинғын жарыққа шығарды. Өмірлік серігі, кинорежиссер, ҚР еңбек сіңірген қайраткері Майра Бекжұман қызы туралы кітапты қызы, ғылым докторы, Шығыстану институтының директоры Меруерт екеу бірлесе отырып шығарды.

Бірде Әуезбек ақсақалдың үйіне бас сұққан атақты Мәшһүр Жүсіп ата оның екі баласына қарап: «Бұл үйге құдай қуат берсін, сусағанда сусынындай суат берсін, егіздей Қуат, Суат болсын!» - деп ақ батасын беріп кетеді. Сол күннен бастап бұрынғы Рахметолла, Хайролла есімі ұмыт болып, Қуат, Суат атанады.

Суаттың ән өнеріндегі алғашқы ұстазы да әкесі Әуезбек боады. Павлодар қаласындағы 1-мамыр көшесінде тұрады, Суат 1936-1944 жылдары қаладағы №10 қазақ орта мектебінде білім алады. Ағайынды Қуат, Суат өнер әлемімен осы мектеп қабырғасында жүріп танысады. Олардың қатысуынсыз ойын-сауық өтпейтін болады.

Суат Әуезбекұлы он бір жасында әйгілі әнші, халық композиторы, ақын, ҚР-нің еңбек сіңірген өнер қайраткері Естай Беркімбайұлымен бірге ел аралап, өнер көрсетеді. Сол бір жастық шағы жайлы Қуат Әуезбекұлы: «Біз Суат екеуміз мектепте жүргенде қосылып ән салатынбыз. Ұлы Отан соғысы басталған жылы жазда бес адамнан тұратын концерттік топтың құрамында Баянауыл, Май, Ақтоғай секілді қазақ ауылдарын араладық. Жетекшіміз ҚР халық жазушысы, ақын Мұзафар Әлімбаев еді. Топта жетпіс жастағы халық композиторы, ақын Естай, қос бармақты Қосымбай ақын, 9-сыныпта оқитын мен, 7-сыныпта оқитын Суат болдық. Суат екеуміз Естай салған ғажап әндерді естіп, бір сусындап едік,»-деп еске алады. Сол жылдары әйгілі әншіден алған әсерлері Суаттың болашағына зор ықпал еткені анық еді. Кейін Суат Естайдың керемет әндерін тамылжыта шырқап, ұнтаспа мен күйтабаққа жаздырды.

«Мен өз халқым туралы жазылған әндерді сүйіп орындаймын» деген болатын Суат әнші. Шындығында да солай екені рас. Оның орындайтын шығармаларының ауқымы өте кең де күрделі, әрі мағыналы. Әнші өзі орындайтын кейінгі буын композиторлардың да әндерінің халық әуеніне, мақамына жақын болғанын қалайтын талғампаз өнер иесі. Ол халық және халық композиторларының әндері мен күйлерін тыңдағанды өте жақсы көрген. Домбыра мен қобыздың үнін естігенде әйгілі артист ықыласты тыңдарманға айналады.

Суаттың талғампаздығы соншалық, бағдарламасына жаңа әндерді енгізгенде оның қаншалықты маңызды екенін салмақтап, халықтың көңілінен шығады-ау дегендерін ғана орындаған. Осындай терең тандау арқылы бағдарламаға енген Т.Базарбаевты, «Ауылым» әні болатын. Бұл әнді тыңдағанда адам өзінің туған ауылын есіне түсіріп, ерекше бір сезімге берілері анық. Шығарманың сөзі мен музыкасы әнші дауысының ырғақты сазымен қосылғанда жүректі тебірентеді.

Балаларының өнерін әрі қарай дамыту мақсатымен Әуезбек ақсақал 1944 жылы Алматыға қоныс аударады. Жас әнші Суат Шәкен ағасынан көптеген халық әндерін үйренеді. Солардың ішінде халақ әндері «Екі жирен», «Жеңеше-ай» әндерін ол ерекше ықыласпен орындайды.

Ағайынды Қуат пен Суаттың бағына қарай соғыс жылдары Мәскеу мен Ленинград киностудиялары Алматыға көшіріліп Біріккен орталық студия болады. Осы студия жанынан актерлер дайындайтын киномектеп ашылады. Өнерге құштар ағайынды Әбусейітовтер де осы студияға оқуға түсіп, оны 1947 жылы бітіреді. Студияда олар киноөнерінің шеберлері Эйзенштейн, Пудовкин, Трауберг, Васильев және Рошальдан дәріс алады. Кино өнеріне деген алғашқы талпынысты қадамдары осыдан басталады. Өмір ағысы-тұлпар шабысы дегендей, Қуат кино асуына, Суат ән асуына қадам бастап, консерваторияға түседі де, ән көгінде қарлығаштай қалықтайды. Консерваторияны Суат 1952 жылы ән класы бойынша профессор А.М.Кургановтан бітіреді. Оқи жүріп ол 1949-55 жылдары «Қазақфильмде» актер болып еңбек етіп, көптеген фильмдердің дубляжына қатысып, киноларға

түседі. Егер өмірде мүсінші мүсіндерін, суретші суреттерін, ақын-жазушылар том-том кітаптарын мұра етіп қалдырса. Суат ұнтаспа мен күйтабаққа жазылған әндерін тарихта қалдырды. Ол 40 жылдан астам еңбек жолында қазақ радиосының алтын қорына екі жарым мыңдай ән, романс, ариялар жазып қалдырды. Бұл тек өнерге шын жаны ашыған айтулы әншінің ғана қолынан келетін іс.

Суат Әуезбекұлы 1955-63 жылдары Қазақ Мемлекеттік академиялық ән-би ансамблінде әнші, әрі биші болып қызмет атқарады. Осы жылдары оның әншілік өнері дараланып көрінеді. Ол тың игерушілер алдында көрсеткен еңбегі үшін 1958 жылы КСРО Жоғары Кеңесі Президиумының шешемімен «Тың жерлерді игергені үшін» медалымен марапатталынады.

Суат Әуезбекұлы 1957 жылы Мәскеуде өткен Жастар мен студенттердің Бүкілодақтық фестивалінде халық әндерін үздік орындағаны үшін 1-ш дәрежелі Диплом алып, фестиваль лауреаты аталады. Сол жылы Мәскеуде өткен VI Бүкілдүниежүзілік Жастар мен студенттер фестивалінде ерекше орындаушылық шеберлігімен көзге түскен ол лауреат атанады. Сонымен қатар фестивальді ұйымдастырып, өткізуге үлес қосқаны үшін оған Кеңес фестиваль комитетінің Алғысы жарияланады. Әнші 1957 жылы Ялтада өткен 7-ші қалалық Қазан төңкерісінің 40 жылдығына арналған ән мерекесіне қатысып, ұйымдастырудағы еңбегі үшін Ялта қалалық атқару комитетінің Алғысы мен Құрмет грамотасына ие болады. Бұлар атақты өнер иесінің өміріндегі биік белестерінің бірі болады.

Суат Әуезбекұлының қазақ өнерін насихаттауда сіңірген еңбек жолы жоғары бағаланып 1958 жылы Қазақ ССР-нің еңбек сіңірген артисі құрметті атағы беріледі. Бұл әншінің өміріне үлкен өзгеріс енгізіп, оның ән өнері саласын әрі қарай өрістетуіне қанат бітіреді. Әнші жүрегінде пайда болған поэтикалық образдар кейде Суаттың композиторлардан өтініш жасап, олардың музыка жазуына жетелейді.

Композиторлар Ә.Еспаевтың, Н.Тілендиевтің, С.Мұхамеджановтың ондаған ән-романстары оның репертуарынан мәңгілік орын алды. Мысалы, оның ішінде Н.Тілендиевтің «Алатау», «Баянауыл вальсі», Ә.Еспаевтың «Шофер келеді қырманға», «Үйлену кешінде» сияқты әндері бар. Суат Әбусейітов сондай-ақ басқа да ұлттардың классик композиторларының әндерін, романстарын жоғары дәрежеде шебер орындаған. Атап айтар болсақ, «Ойнашы, баян», «Жалғыз баян» – «Одинокая гармонь», «Долалай» секілді әндер баршылық.

Оның халық алдында көрсеткен әншілік еңбегі лайықты бағаланып, 1959 жылы 3-қаңтарда КСРО Жоғарғы Кеңесінің қаулысымен «Құрмет белгісі» орденімен марапатталады.

Кең тынысты, әсем дауысты Суат Әбусейітов 1963 жылдан 1992 жылға дейін Қазақ теледидары мен радиосының эстрадалық-симфониялық оркестрінде әнші болып істейді.

Суат Қазақ әдебиеті мен өнерінің 1958/ жылы Мәскеуде, 1968 жылы Ереванда және 1971 жылы Ташкентте өткен Декадасына қатысып, өзінің ғажайып дауысымен жұртшылықты таң қалдырады. Атақты әнші өнер сапарымен бұрынғы Кеңес Одағына кірген барлық Мемлекеттер мен шет елдерде болып қазақ халқының ән-романстарын кеңінен насихаттап, елінің мақтанышына айналады.

Жамбыл атындағы Қазақ Мемлекеттік филормониясының бір топ артистерін бастап, 1965 жылы туған жері Баянауылға келіп өнер көрсетті. Олардың ішінде Қазақстанның халық әртістері, Лебязжелік жерлесіміз, әйгілі күйші Рүстембек Омаров, Атақты қобызшылар Жаппас Қаламбаев, Гүлнафис Баянбаева мен Фатима Балғаева, әнші Нават Темірхановалар болған. Суат өзінің туған жеріне деген махаббатын ақын Қабдыкәрім Ыдырысовтың өлеңіне жазылған КСРО және Халық артисі, Халық қаһарманы, профессор Нұрғиса Тілендиевтің «Баянауыл вальсі» әнімен жеткізді. Жерлестері құлақтан кіріп, бойды алған Суат әніне еліте отырып, біресе Ақбеттің биік құздарына қырандай қалықтап шықса, біресе еңбегіне ел сүйсінген атақты ұл-қыздарын абырой тұта мақтаныш сезімге бөлгенді. Осы сапарда әншінің құрметіне ақын, КСРО мен ҚР ағарту ісінің үздігі, Алтынсарин медалының иегері, ұлағатты ұстаз Зекебай Солтанбаев «Баянның әнші перзенті» атты өлеңін сый етіп ұсынды:

Әнші ұлың астанаға әнмен аян,
Шырқатып вальсіңді келді Баян.
Ақбет шың асқақтады сахынада
Самал жел, айдын шалқар көлді саян, –

деп бастап алып, Суат әншінің дауысының асқақтығын жырына қосты:

Нәзік үн, майда қоңыр үнді баурап,
Шарықтап кейде шалқып шығады аулақ,
Сусындай кәусар дауыс мөлдір таза,
Шымырлап жан тербеткен бойды қаулап.
Ат қылып шыбық мініп жол қуатын,
Құм қазып, су жағалап қол жуатын
Перзентің бір кездегі асыр салған,
Жез көмей, дарынды әнші сол Суатың, –

деген жолдарымен әншінің халық алдындағы абыройын, асқақ та кәусар дауысын ерекше атап өтеді. Өз ойын Зекебай ақын Баян мекенінің құдыретіне таңданыспен жеткізеді:

Әнінен тау тамылжып, тас иетін,
О, Баян, махаббатпен бас иетін.
Ел сүйіп ұл-қызыңды үлгі қылған,
Не деген құдыретті еді қасиетің! –

деп толғайды.

Сахнада тұрып ән шырқаған Баянның сұлу дауысты перзенті Суат Әбусейітовтің өзі осы бір сиқырлы әннің жетегінде тұрып:

Баянауыл басынан күн аумайды,
Көл бетінде күлімдеп нұр ойнайды.
Алматыдан алыстау демесендер,
Алатаудан Баяным бір аумайды, –

деп шырқай жөнелгенде, туған жеріне деген ыстық сезімі басым болғаны анық. Әнші осы сапарынан кейін араға жылдар салып, 1986 жылы жазда ағасы Қуатпен бірге туған жері Баянауылға келіп халық алдында қызметі жайлы айта отырып, сұрақтарға тұшымды жауап береді. Қуат Әуезбекұлы да кинодағы еңбегі жайлы баяндап, соңынан інісі Суат туралы түсірген көркемсуретті музыкалы фильмді жерлестерінің назарына ұсынады. Бұл сапар – атакты әншінің туған топырағын соңғы рет басуы еді.

Оның әр облысқа келуі үлкен қуаныш, өнерсүйер қауым үшін үлкен мереке болатын. Әншіге берілген сыйлықтар мен марапаттау қағаздарының өзі бір төбе. Суат талай рет отан қорғаушылары-сарбаздар алдында да концерттер беріп, әскери бөлімшелерге мәдени қамқорлық жасау мақсатында да елеулі жұмыстар жүргізді. Жастарды патриоттық сезімге тәрбиелеу барысындағы қызметі үшін Кәсіподақтардың Орталық комитетінің шешімімен көптеген Алғыс хаттарға ие болды.

Қазақ радиосы мен теледидарының әншісі ретінде ол жаңа шыққан әндердің тұсауын кесіп, эфирден алғашқы орындаушылардың бірі ретінде де айтарлықтай жұмыс жасады. Жалпы ән өнерін насихаттаудағы еңбегі уақытында бағаланып, 1970 жылы «Ерен еңбегі үшін», ал 1987 жылы «Еңбек ардагері» медальдарымен марапатталып, ел ықыласына бөленді.

Оның сахынадағы орнын дәл таба білуі, шығарманың табиғатын терең түсіне білуі, сонымен бірге оны орындау барысында ішкі психологияны сәйкестендіре білуі асқан дарын иесі екенінің дәлеліндей.

Суат Әбусейітов қазақ ұлттық музыка өнерін биік шыңдарға көтерудегі еңбегі, орындаушылық жоғары шеберлігі, кино саласына қосқан қомақты үлесі айрықша бағаланып, 1981 жылы Қазақстанның халық артисі құрметті атағы берілді.

Халық артисі, Бүкілдүниежүзілік Жастар мен студенттер феситвалыінің лауреаты, әйгілі әнші, киноактер Суат Әуезбекұлы Әбусейітовтің өнердегі жолы осындай өрелі, өнегелі, мақтаныш тұтарлық орасан істерден тұрады.

**«СУЛТАНБЕТ-СУЛТАН – ПРАВИТЕЛЬ ПРИИРТЫШЬЯ.
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ XVIII ВЕКА»**

СИРИК В. А.

Магистр истории, г. Павлодар

«Русское правительство по преимуществу сносится с Аблаем и его братом, Султанбеком (Султамамет султан), потому что, настоящий хан, по свидетельству всех русских, посылавшихся в орду то время, ничего не значил.»

Чокан Валиханов (очерк Аблай)

В данной статье мы хотим рассмотреть вопрос о роли и значении правителя Кыпчакского улуса Султанбет-султана и его сыновей, правящими в Прииртышье бесценно более половины столетия, что само по себе является уникальным явлением. В настоящей статье будет использоваться наиболее часто встречаемое в современной исторической литературе имя степного султана – Султанбет, хотя в различных источниках он также известен как Султанмухаммед, Салтамамет и Султанбек.

Султанбет-султан по происхождению чингизид, внук Канышер Аблая правнук Салкам-Жангира, праправнук Есим хана. Его отец Жангир был родным братом отца Аблай хана – Коркема Уали. Соответственно Султанбет и Аблай хан были двоюродными братьями.

Путешественник Христофор Барданес, в 1771 году лично посетивший Султанбета в его аулах напротив Железинской крепости. Благодаря ему известна примерная дата рождения султана – 1710/11 год (История Казахстана, 2017, С. 87).

После того, как некогда могущественное Джунгарское ханство в 1750-х стремительно теряет свой политический авторитет и военную силу Казахское ханство возвращает в сферу своего влияния среднее Прииртышье. Благодаря покровительству хана Абулмамета, который приходился зятем Султанбету, примерно в эти годы он был избран султаном Кыпчакского улуса в Прииртышье (Кабульдинов З. Е., 2018, С. 37). Свою деятельность на вверенной ему территории султан посвятил защите интересов Казахского ханства, осуществлял координацию хозяйственной и общественно-политической жизни казахов. Султанбет был участником военных действий против джунгар и калмыков, за что удостоился приставки к своему имени «Бахадур».

В исторических архивах российских городов Оренбурга и Омска содержится большое количество документов, свидетельствующих о жизни и деятельности султана (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 201–202).

Таковыми документами являются рапорты российских военных Иртышской линии, письма самого султана и его сыновей: Уруса, Имана, Шаншара, Жангыра, Караша, промемории, указы Коллегии иностранных дел Российской империи, утвержденные императрицами Елизаветой Петровной и Екатериной II. Изучение данных документов позволяет пусть, пока местами и фрагментарно, восстановить жизнь султана в период с 1754 по 1794 год.

Огромный пласт документов свидетельствуют об улаживании Султанбетом различных пограничных конфликтов, неизбежно случавшихся в Прииртышье. Конфликты, связанные с кражей скота и имущества, неправомерными действиями военных на линии, ограбления, происходившие с двух сторон, вооруженные стычки, и многое другое разрешалось мирно благодаря авторитету султана. Причем авторитет Султанбета распространялся за пределы его улуса. Старшины кочевых волостей, не входившие в его улус и не подчинявшиеся его власти, прибегали к его помощи для

разрешения конфликтов (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 201–202). Судя по содержанию писем которые он адресовывал российской стороне руководителям любых рангов, можно судить что Султанбет был очень суров, принципиален и справедлив при защите интересов своего народа.

Я старший брат Вали-хана. Я – вбитый кол в долине Иртыша.
Если кыпчакский кол выдержится – уйдут и кони. Эти наши
степные казахи унесутся как ветер. Если я покину долину
Иртыша, никакой казах не останется, и для вас не будет
пользы. Крепок я. При здоровье своем, слава Аллаху,
от казахского народа не выявится слабость,
не появится грубость!

Султанбет-султан.

Необходимо также заметить, что несколько десятков архивных документов свидетельствуют о том, что правила о запрете перекочевки на правый берег Иртыша, благодаря дипломатии Султанбет-султана, смягчались с течением времени. Так, несмотря на строжайший запрет перехода Иртыша, начиная с 1750-х годов, Султанбет и его подданные в зимнее время пасли свои табуны на правобережье, а в 1770-х годах ежегодно табуны до 140 000 коней паслись на степных пространствах от Иртыша до нынешних восточных границ Казахстана. В конце XVIII века, когда султана уже не было в живых, его потомки могли свободно кочевать на правобережье Иртыша (Из истории казахско-российских отношений XVIII век, 2019, С. 71–72].

Взошедшая на Российский престол Екатерина II 10 июля 1762 года отправляет грамоты своим подданным о своем восшествии. В казахских землях этой чести в числе Нурали-хана и Абылай-султана удостоился и Султанбет-султан. Он вместе со своими подданными принес присягу верности на Коране новой императрице Российской империи (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 165–166).

Являясь главой улуса, султан осуществлял функции судебной власти. Есть документ, в котором говорится о казни уличенного в барымте кыпчака (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 294).

В 1771 году Султанбет-султан во главе 50 000 войска, состоящего из его подданных, принимает участие в знаменитом «Пыльном походе» против калмыков, закончившимся полным разгромом калмыков (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 239–241).

Султанбет-султан и его подданные вели постоянную торговлю. Так называемые сатовки происходили в Ямышевской и Железинской крепостях (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 256). Экономические связи крепили, и по совместной просьбе Султанбета и Абылай-хана торговля была разрешена и в Омской крепости. Есть документы, свидетельствующие, что Султанбет, по крайней мере, дважды был в Омской крепости (в 1765 и в 1772 годах) (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 256). Поездки в Ямышевскую, Железинскую крепости и форпост Коряковский происходили регулярно.

В Петербурге были недовольны независимой политикой, которую проводил в Казахских жузах Абылай-хан, и разрабатывались планы ослабления его власти. Для этого надо было, чтобы наиболее лояльные Российской власти казахские старшины отказались ему подчиняться. Однако, касательно Прииртышья, командующий в 80-ых годах 18-го столетия на Сибирских линиях генерал-майор Огарев отмечал, что: «кочуют от Омской крепости вверх по реке Иртышу, брат его, Аблая, Салтамаметь-салтан, и племянники Урус и Иман салтаны и протчия дети Салтамаметевы со своими подвластными киргисцами, которыхя неуповательно, штом могли от него, Аблая, отложитьца, и, канешно, не оставят держатца стороны его». То есть, по мнению Огарева, пока власть в кыпчатском улусе принадлежит Султанбету, сместить хана Абылая будет сложно (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 239–241).

После смерти в 1781 году хана Абылая, Султанбет-султан приезжал в аулы его наследника – Уали. Султан отказался от возможности передачи ему ханского достоинства и выразил поддержку Уали. «...при том выборе не оставлено рассуждать о праве наследия и других солтанов из ханских фамилий, яко то о Таир-солтане Бараковской фамилии, о Солтанмамет-солтане Валиевской фами-

лии (от которого был и Абылай-хан), а также и о Абулфаиз-солтане Большой орды Абулмаметовской фамилии, причем из них первая двоя сами, а от последнего дети присланы были, однако все они от принятия ханского достоинства отреклись, а согласно приговорили, чтобы быть ханом помянутому Вали-солтану» (Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках, 1961, С. 105–106).

На выборах присутствовали два других претендента на ханское достоинство: Даир-султан, как сын Барака – хана Среднего жуза и Султанбет-султан, как старший из фамилии Абылай-хана. Однако они, присутствуя на асе, добровольно отреклись от принятия ханского достоинства и вместе со всеми решили возвести на него Уали. То же самое сделал через своих сыновей, также приехавших на ас, Абулфеис-султан – сын другого хана Среднего жуза Абилмамбет-хана. Таким образом избрание Уали ханом было действительно добровольным актом казахов Среднего жуза (Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках, 1961, С. 107).

У Султанбета было 18 сыновей. Старшие сыновья: Урус, Иман, Сеит, Жангыр, Шаншар, Караш играли важную историческую роль. Об их деятельности также собран ряд документов. Урус-султан был при дворе императрицы Екатерины II, был послом в Китай (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 197), так же как и отец получал ежегодное жалование. Иман и Сеит участвовали в походах Абылая. Все они осуществляли судебную и исполнительную власть в Прииртышье.

Скончался Прииртышский владетель в преклонном возрасте осенью 1794 года, будучи главой не только кыпчаков, но проживающих рядом басентиинов, канжыгалинцев, уаков и киреев (Из истории великой степи, 2020, С. 446, 456).

Сыновья султана также были значимыми политическими фигурами того времени.

Урус-султан – старший и наиболее знаменитый сын Султанбет-султана. Он дважды бывал послом Казахского-ханства в Китай и однажды в Россию, где был удостоен аудиенции Екатерины II и был награжден медалью в честь ее восшествия на престол. Урус владел Басантинской волостью по решению Аблай-хана. Вел собственную переписку с российским генералитетом и проводил независимую от отца Султанбет-султана политику. Урус принимал участие в войнах Аблай-хана с кыргызами и в знаменитом «Пыльном походе» против волжских калмык. Урус-султан был искуснейшим дипломатом в различных пограничных конфликтных ситуациях с Китаем и Россией.

Иман-султан. Наряду с Урус-султаном один из самых известных по историческим документам сын Султанбет-султана. Иман бывал в Тобольске на личном приеме у губернатора Чичерина, от которого получил большую именную печать. Султан многократно приезжал в Омскую крепость с различными вопросами дипломатического характера. Бывал в Петропавловской крепости. Иман также принимал участие в войнах Аблай-хана с кыргызами и в знаменитом «Пыльном походе» против волжских калмык. Исходя из большого пласта информации о нем, Иман-султан проявлял себя искусственным дипломатом в различных пограничных конфликтных ситуациях с Россией. При этом он нередко очень жестко отстаивал интересы своих подданных и интересы Казахского ханства. И наконец именно Иман-султан при поддержке Уали-хана стал главой Кыпчакского улуса после смерти своего отца Султанбет-султана.

Караш-султан. Является одним из старших сыновей Султанбета, так как в 1771 году Караш уже являлся султаном и был достаточно взрослым, чтобы принять участие в знаменитом «Пыльном походе» против бежавших в Китай через казахские земли волжских калмыков. Последний раз Караш упоминается в документах 1794 года. При этом он находится в том возрасте, когда имеет право претендовать на наследство своего умершего отца Султанбета.

Шаншар-султан. Шаншар один из наиболее известных младших сыновей Султанбет-султана. В 1802 году Шаншар отправился в Петербург с целью добиться разрешения на перекочевку на правый берег Иртыша для постоянного там проживания, так как набег баянаульских аргынских казахских родов на басентиинов требовали принятия мер для защиты подданных султана. С того времени начинается заселение казахами территории от Иртыша до границ Алтайского края, входившего тогда в Томскую губернию. Тогда же началось заселение территории в районе озера Маралды племянниками Шаншара сыновьями Урус-султана. В том же 1802 году султану Шаншару (Чанчару Султанмамбетеву), «живущему издавна среди рода Басентиин», была дарована русским правительством земля, находящаяся между поселками Ямышевским и Подстепным, где разные деления рода Басентиин кочевали издавна. В 1811 году 17 июля по представлению командующего

Сибирской инспекцией генерал-майора Глазенапа за усердие и приверженность России Шаншар, находящийся на вечной кочевке в российских границах указом императора Александра I был пожалован в военный чин майор. Указ был заверен подписью военного министра Барклая-де-Толли. В том же 1811 году по прошению Шаншар-султана недалеко от станца Подпускного ему было разрешено построить деревянную мечеть. Развалины этого сооружения были видны еще во второй половине XX века.

Это далеко неисчерпывающая информация о сыновьях Султанбета. Кроме того, значительный след в истории оставили и его более дальние потомки.

Перспективы археологических исследований в части изучения истории Казахского ханства XVIII века

Научное изучение памятников истории и культуры казахского периода в степном Прииртышье также началось в последние десятилетия. В основном оно ограничивалось историко-этнографическими экспедициями и публикациями о выдающихся деятелях XVIII–XIX вв. Попыток историко-археологического изучения не предпринималось.

В 2016–2020 гг. учеными «Margulan Centre» Павлодарского педагогического университета впервые были проведены целенаправленные археологические разведки и рекогносцировочные раскопки памятников казахской государственности. В результате обнаружено место резиденции Султанбет султана у г. Павлодара, проведены охранные раскопки некрополя потомков одного из его сыновей султана Уруса на озере Маралды в Щербактинском районе.

Деятельность Султанбета, его сыновей а также других представителей чингизидов и их батыров можно ассоциировать с несколькими местами Прииртышья, о которых речь идет у капитана А. И. Андреева и в архивных документах Омска и Оренбурга. Речь идет об урочище Кызылкак и пяти деревянных домах, построенных военной администрацией для казахской кочевой элиты.

О том, что Султанбет имел жайлау у озера Кызылкак, определено фиксируется в его письме командиру Сибирского корпуса генерал-поручику И. А. Деколону (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, 4, С. 406).

Относительно строительства султанам, в первую очередь Султанбет-султану, и его батырам российским правительством деревянных домов (хором или усадеб) следует заметить следующие важные обстоятельства.

После разгрома Джунгарского ханства политика Российской империи в отношении казахских жузов претерпевает изменения, что было связано с угрозой откочевки казахских родов в опустевшие после ухода джунгар земли. Как писал А. И. Левшин, «Переселение могло вредить России в отношении к безопасности, ибо киргиз-казаки, сделавшись ее подданными, не перестали быть хищниками и продолжали разорять пограничные области ее так же, как и прежде, но удаление их принесло бы ей значительный вред в торговом отношении, а потому она непременно желала удержать полудиких подданных своих на местах прежнего их жительства» (Левшин А. И., 1996, С. 238).

Таким образом, желая развивать торговлю в восточном направлении, Российская империя была заинтересована в постоянном проживании казахов в пределах их прежних территорий, расположенных в непосредственном соседстве с границами империи. Вступившая на престол Екатерина II, с целью развития восточной торговли и снижения угрозы набегов кочевников на внутренние территории, указала на необходимость сосредоточения усилий внешней политики российского государства в отношении казахских жузов в двух направлениях:

- обустройство у казахов стационарных поселений,
- обеспечение безопасности караванной торговли (Казахско-русские отношения в XVI–XVIII веках, 1961, С. 243).

9 февраля 1764 года Коллегия иностранных дел России отдала приказ линейным командирам предложить ханам, султанам и знатым старшинам построить дома для их проживания. Возведенные на небольшом расстоянии от военных линий, дома, по замыслу дипломатов, должны были привязать степных владетелей к проживанию в определенной местности и способствовать безопасности самих линий и территорий, лежащих за ними.

Коллегия также указала, что с этим предложением в первую очередь стоит обратиться к Султанбет-султану, который всегда кочует рядом с иртышскими крепостями (Казахско-русские отношения в XVIII-XIX века., 1964, С. 663). Однако, дом ему был построен только в 1776 году «... на самом линейном тракте от форпоста Коряковского в первых у половинного маяка, где он ежегодное свое кочевье с давних лет по зимам имеет...» (Андреев. И. Г., 2006, С. 81).

В труде Андреева И. Г. «Описание Средней орды киргиз-кайсаков» содержится информация о строительстве домов на Иртышской линии другим султанам и старшинам:

1. Дом старшего сына Султанбета Урус султана (Басентиинская волость), построенный «... прямо станца Черного за рекой Иртышом.., который построен ему по рассмотрению Сибирскими линиями от командующего генералитета в 1780 году» (Андреев. И. Г., 2006, С. 135). Поскольку локализация в имеющихся на сегодняшний день архивных документах весьма приблизительна, необходимо осуществлять дальнейший поиск архивных материалов по данному вопросу.

2. Дом Торебатыр султана (Торт-улская волость). «От станца Кривого вниз по реке Иртышу в 147 верстах ..., где проходит линейной дороге подъем на высокую гору, жительство имеет в построенном доме (Первый дом [...] ему построен за рекою Иртышом и от киргизцев сожжен, а нынешний – в 1782 году) Тюря-батыр-султан» (Андреев. И. Г., 2006, С. 136).

3. Дом старшины Токтамышы Енузакова (Атыгайская волость), «... коему старшине по доброжелательству его в 1783 году построен для зимнего кочевья от станца Черноярского в двух верстах деревянный дом» (Андреев. И. Г., 2006, С. 145, 146). Исходя из указания расстояния от Черноярского станца, можно сделать вывод, что место его постройки следует искать на правом берегу Иртыша. Откладывая две версты от берега затона Иртыша в нынешнем селе Черноярка в разных направлениях, было обнаружено, что места предполагаемого местонахождения в прошлом дома старшины Енузакова в настоящий момент застроены: с севера расположено село Новочерноярка, с юга – остатки племенной станцим села Мичурина. Перспективным является только западное направление: примерно в двух верстах от Черноярки расположен дом отдыха «Черноярская жемчужина». На топографической карте 70-х годов это место называется Шишкина Ляга. В период максимального разлива на этом урочище незатопляемыми остаются только участки, на которых располагается дом отдыха «Черноярская жемчужина».

4. Дом Тюляки батыра (Канжигалинская волость), «... по доброжелательству к российской стороне Тюляку ниже форпоста Чернорецкого в 19 верстах по реке Иртышу на здешней стороне построен в 1779 году деревянный дом для зимнего кочевья» (Андреев. И. Г., 2006, С. 105). В 20 км северу от нынешнего села Чернорецкого в районе сел Кызылтан имеется возвышенность с отметкой 95 м над уровнем моря, на которой мог находиться дом батыра. Рядом с объектом и на самом холме имеются остатки старинных захоронений.

Строительство таких резиденций было сопряжено с рядом трудностей. Благодаря большому количеству имеющихся в Историческом архиве Омской области малоизвестных документов мы можем подробно рассмотреть этот процесс на примере строительства деревянных покоев одному из влиятельных султанов Среднего жуза XVIII столетия двоюродному брату Аблай-хана Султанбету-султану.

В начале 1770-х гг. Султанбет приезжал для встречи с командующим на Сибирских линиях генерал-поручиком А. Д. Скалоном в Омскую крепость и просил о постройке деревянного дома напротив Железинской крепости для его зимнего проживания. В апреле 1773 года султан напомнил о своей просьбе А. Д. Скалону (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 305), по приказанию которого командующий в Железинской крепости премьер-майор Савва Красноперов, взяв с собою капитана И. Г. Андреева, отправился в сопровождении сына султана Жангыра осматривать место под постройку дома. Оно находилось в трех верстах выше по Иртышу от Пятерыжского станца при урочище Филькиной ямы и оказалось непригодно к постройке из-за отсутствия леса. На этом дело закончилось ничем (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 310–311).

Зимой 1775/76 годов Султанбет попросил А. Д. Скалона построить ему дом напротив Коряковского форпоста. Генерал-поручик согласился на постройку, но в другом месте – внутри линии на правом берегу Иртыша, в восьми верстах от форпоста у половинного маяка (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 411–412). Спустя два года, в 1778 году, командующий в Ямышевской

крепости, полковник граф Яков Антонович Кастро де ла Серда (Кастро-Лацерда) объяснял такое решение А. Д. Скалона сменившему его генерал-майору Н. Г. Огареву следующим образом:

- во-первых, построенный не рядом с военной линией дом подвергался опасности сожжения казаками других волостей, когда султан откочевывал далеко от Иртыша на летние пастбища,
- во-вторых, дом мог сгореть по неосторожности обращения с печью слугами самого султана, непривычными к проживанию в домах,
- в-третьих, дом на военном линейном тракте мог служить местом отдыха у половинного маяка самим военным (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 438–439).

П. С. Паллас в своем труде «Путешествие по разным местам Российского государства» пишет, что маяки по военным линиям построены «не токмо при крепостях и редутах, но и на половине расстояния, где находятся пикеты, поставлены высокие маяки, которые снабжены смолою и другою горючею материею, и в случае набега грабительных Киргизцов оные зажигают, дабы чрез то дать знак соседственным пикетам» (Паллас. П. С., 1786, С. 373).

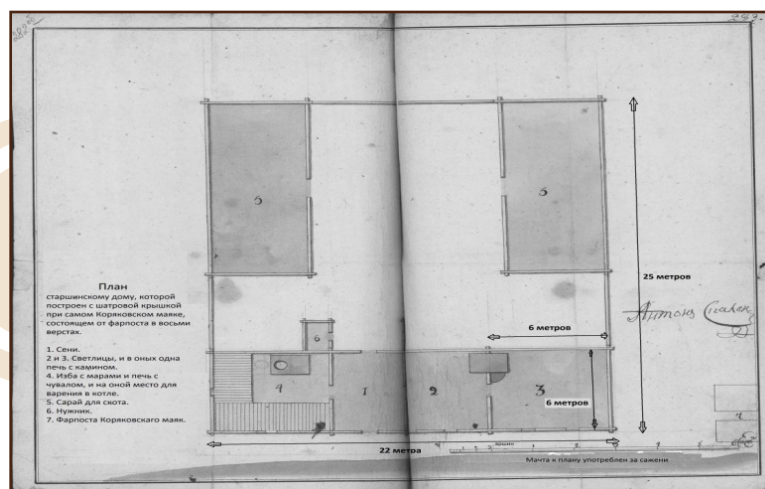
Благодаря спутниковым фотографиям поймы Иртыша, сделанным в период максимального разлива реки, в двух километрах от западной окраины села Кенжеколь был найден незатопляемый во время разлива участок земли. Современные топографические карты дают отметку на этом холме в 117 метров над уровнем моря. Это самая высокая отметка между Павлодаром и селом Подстепным. К тому же, на военных картах топографов конца XIX века это место отмечено как «сопка Ак-тюбе». Действительно, при выезде на данное место обнаружилось, что холм выделяется своей светлой растительностью на фоне зеленых пойменных трав. С холма открывается великолепный вид на Павлодар, панорама которого просматривается с района Хим-городков на северо-западе до Дачного микрорайона на юго-востоке. Если бы не село Кенжеколь, раскинувшееся в юго-восточном направлении от холма, то с этой возвышенности и сейчас было бы видно село Подстепное. При подсчете расстояний оказалось, что отрезки пути от сопки до Подстепного и от сопки до места спасательной станции на Иртыше, где в XVIII веке находился Коряковский форпост, практически равны. Таким образом, это место географически идеально подходит под место строительства маяка, а следовательно и дома султана.

Предложение о постройке дома у маяка Султанбету не понравилось. Султан при этом заметил, что поблизости нет леса под постройку и лугов для выпаса скота. Он предложил де Кастро-Лацерде другое место – в семи верстах от Коряковского форпоста выше по Иртышу в урочище под названием Глухая старица. Освидетельствовать предложенный участок земли был послан командующий в Коряковском форпосте секунд-майор Миллер, который после проведенного осмотра 11 марта 1776 года доложил в Ямышевскую крепость: «... на высоком месте, где никогда водою не потопляет. Равно и для его скота сенокосных лугов довольно число состоит. А лес вываленной ими от того места вверх в двух верстах хотя и есть, но однако де из онаго оказалось большая негодность. При коем его свидетельстве онаго места, объявленной старшина Султанбет-султан и требовал неотступно от него, господина секунд-майора, для того строения ево дому пристойное число плотников, также и вывозку на оное заготовленному лесу чинить на его ж лошадях, а только нашими людьми и саньми» (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 411–412).

Де Кастро-Лацерда отправил десять служивших на линии башкир для перевозки леса в указанное султаном урочище Глухая старица. Одновременно он послал запрос в Омск – будет ли позволено построить дом именно там? К 19 марта весь лес был перевезен, но на строительство дома требовалось изготовить доски (пластины) для пола и потолка и тес для внутренней облицовки горниц. Командующий Ямышевской крепостью вновь посылает запрос в Омск о том, кем должны быть изготовлены пластины.

22 марта от А. Д. Скалона приходит ответ на первый рапорт с резолюцией – построить дом у маяка. 26 марта приходит второй – изготовление материалов необходимо осуществить силами башкир, используя для этого дела содержащихся в Ямышевской крепости двух колодников. Однако из-за начавшегося разлива Иртыша, а затем из-за других хозяйственных нужд и сенокоса лес под строительство дома был привезен к маяку с того места, где просил построить дом султан, только к концу сентября. К этому же времени были изготовлены пластины, тес и под руководством прапорщика Снегирева начато строительство (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 411–412).

12 ноября Яков де Кастро-Лацерда сообщил начальству в Омск, что строительство практически завершено, а уже 23 ноября Султанбетом было отправлено письмо А. Д. Скалону с благодарностью за строительство дома. В письме также содержалась просьба прислать двух башкир для обучения его прислуги растопке печей. Султан также просил, чтобы в российских крепостях не принимали периодически убегающих от него служанок-калмычек. Возможность такого побега станет впоследствии поводом для султана просить перенести дом на просимое им место, поскольку калмыки, содержащиеся в казахских улусах в качестве рабов, регулярно предпринимали попытки к бегству. По просьбе султана к нему в дом для обучения прислуги были присланы старики из ссыльных (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, 414). Само строительство, за которым наблюдали военные, также производилось знанием и трудом ссыльных, которых было определено к работе 18–20 человек (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, 444–445). Благодаря сохранившимся документальным свидетельствам, можно предположить, что строительными работами руководил плотник Кузьма (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 459).

В Омском архиве удалось обнаружить документ, в котором содержится план построенного дома. На территории около 600 квадратных метров располагались две светлицы с сенями, с пристроенной к ним избой для прислуги, два «нутника» и два больших сарая для скота. В светлицах была сложена голландская печь, а в избе для прислуги печь с чувалом и местом для приготовления пищи в котле. Судя по смете материалов, под строительство была вырублена небольшая роща, поскольку только 6,5 метров бревен 30 см в диаметре было израсходовано 483 штуки (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 439).

В построенном доме Султанбет прожил совсем недолго. В январе 1778 года он попросил Н. Г. Огарева, сменившего на посту А. Д. Скалона, о переносе дома на левую сторону Иртыша. Месяц спустя султан в письме повторил просьбу и уточнил, что место под постройку находится всего в трех верстах от Коряковского форпоста.

В марте просьба повторяется в третий раз, хотя, судя по резолюции Н. Г. Огарева на втором письме, разрешение было дано уже в феврале. Вскоре в Ямышевскую крепость из Омска пришел приказ о переносе дома на указанное султаном место. Полковник Кастро-Лацерда, ссылаясь на скорый разлив Иртыша, предложил осуществить его вначале зимы, а летом обязался подготовить место под дом (Султаны и батыры Среднего жуза, 2018, С. 448).

Султанбет, полагая, что перенос начнут еще в конце зимы 1777/1778 года, предложил к перевозке материалов для дома своих лошадей, но поскольку решение было принято только в начале весны, когда его табуны после зимы очень отощали, был вынужден просить военных дать своих лошадей. После этого он откочевывает на свои летние пастбища. К переносу дома вновь были привлечены ссыльные. Когда сооружение было разобрано, и надо было подготовить новое место, оказалось, что в отсутствие султана некому это место указать. 24 августа через посланного человека Султанбет просил командующего Ямышевской крепостью согнать с места будущей постройки кочующих там казахов, и, по всей видимости, посланный им человек указал нужное место. Од-

нако, из-за близости Иртыша и возможного затопления при разливах, оно признается военными непригодным к постройке резиденции.

В 22 декабря 1778 году дом был перенесен на место, которое изначально указал султан, то есть в восьми верстах от Коряковского форпоста выше по Иртышу, на острове, в урочище Глухая старица (Из истории великой степи, 2020, С. 163, 196).

В Павлодарском архиве была найдена карта XIX века, на которой между Иртышем и старым Иртышем изображен остров под названием «Султанский». Остров расположен от Коряковского форпоста как раз на том расстоянии, на котором находился перенесенный дом султана. Вероятно, второе место постройки следует искать именно там.

Вышеупомянутые дома для казахских султанов и старшин построенные в последующем должны были возводиться с учетом обстоятельств постройки дома Султанбет-султана.

Можно предположить, что одной из причин того, что между первым предложением о постройке и первым возведением усадьбы прошло более десятка лет, было нежелание казахских представителей власти находиться в зависимости от администрации линии военных укреплений.

Причиной же, по которой казахские султаны и старшины не только согласились на строительство домов-усадьб, но и просили об этом российскую администрацию, могло стать изменение в системе хозяйствования. В процессе развития казахского общества происходила концентрация скота в руках казахской знати. Содержание скота на подножном корму в зимнее время (тебеневки) ставило крупных владельцев, к которым относились султаны и старшины, в зависимость от природных условий. Масса скота часто гибла от периодически повторяющегося джута. Казахское население Прииртышья, используя благоприятные природные условия региона, начало активно использовать процесс сенокосения и заготовки кормов.

Архивных документов о дальнейшей судьбе султанских и старшинских домов на Иртыше до настоящего времени не обнаружено. Это обстоятельство не позволяет ответить на вопросы, как долго такие постройки использовались и каким образом перестали существовать. Локализация мест постройки домов и проведение в таких местах археологических исследований могут определенно ответить на данные вопросы.

В 2017 году при поддержке ректората ПГПУ имени Алькея Маргулана, и по инициативе прямых потомков Султанбета, на их средства, произведена реконструкция усадьбы султана по чертежам XVIII века найденным в Омском архиве. Объект построен потомками за рекордные сроки – 60 дней из сибирского леса, привезенного ими из Красноярского края. Осенью того же года прошло помпезное открытие усадьбы, в рамках программы «Руханижангыру» где потомки торжественно передали в дар, ключи от усадьбы султана ректору ПГПУ Алтынбеку Нухулы.

На сегодняшний день мы вплотную приблизились к вопросу определения места захоронения Султанбет-султана. Благодаря последним архивным находкам стало понятным, что султан захоронен именно в Прииртышье. Изучение архивного и картографического материала вместе с археологическими исследованиями будут залогом новых открытий в деле изучения истории семейства Султанбета, оставившего значимый след в истории нашей Родины.

В данной статье мы рассмотрим роль и значение правителя Кыпчакского улуса Султанбек султана и его сыновей, которые правили в Прииртышье бесценно более половины столетия, что является уникальным явлением. Данные сведения основаны на исторических архивах российских городов Оренбурга и Омска, где содержится большое количество исторических документов, свидетельствующих о жизни и деятельности султана. Огромный пласт документов свидетельствует об улаживании Султанбетом различных пограничных конфликтов, которые неизбежно возникали в Прииртышье. Также будет рассмотрен вопрос о перспективах археологических исследований в части изучения истории Казахского ханства XVIII века.

Список источников и литературы:

1. Андреев. И. Г. Описание средней орды киргиз-кайсаков. – Павлодар: НПФ «ЭКО», 2006. – 210 с. с.
2. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Том IV «Первые историко-этнографические описания казахских земель. XVIII век». Составитель И. В. Ерофеева – Павлодар: ЭКО, 2017. – 368 с.
3. Кабульдинов З. Е. Султанмамет султан: государственный деятель, дипломат, батыр. – Алматы: «Литера-М», 2018. – 304 с.
4. Султаны и батыры Среднего жуза (вторая половина XVIII в.): Сб. документов / Сост. В. А. Сирик. – Алматы: Литера-М, 2018. – 560 с.
5. Из истории казахско-русских отношений XVIII век. Сборник документов / Составитель В. А. Сирик – Алматы: Литера-М, 2019. – 516 с.
6. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (сборник документов и материалов)/ Сборник документов по истории русско-казахских отношений. – Алма-Ата: АН Казахской ССР, 1961. – 741 с.
7. Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей (под общей редакцией академика М.К. Козыбаева). – Алматы: Санат, 1996. – 656 стр.
8. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы)/ Сборник документов и материалов. – Алма-Ата: Наука, 1964. – 574 с.
9. Паллас. П. С. Путешествие по разным местам Российского государства. Ч. 1. Кн. 2. – Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1786. – 476 с.
10. Из истории великой степи (последняя четверть XVIII в.). Сборник документов / Составитель В. А. Сирик – Алматы: Литера-М, 2020. – 544 с.

«МӘДЕНИ-ТАРИХИ ЕСКЕРТКІШ»

ҚҰДАБАЕВА БИБІГҮЛ СҰЛТАНҚЫЗЫ

*Г.Н. Потанин атындағы Павлодар облыстық тарихи-өлкетану музейінің жалпы тарих және этнографияның ғылыми зерттеуін қамтамасыз ету бөлімінің басшысы,
Павлодар қ.*

Мәшһүр Жүсіп Көпеев (1858, Баянауыл ауд. Қызылтау а. – 1931, Баянауыл ауд. Ескелді а.) – ақын, жазушы, философ, қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерін жинаушы, фольклортанушы. 19 ғ-дың соңы мен 20 ғ-дың басында қазақ жазба ақындар ағымының өкілі, ағартушы. Бес жасынан бастап ақ молдадан хат таныған. 1870 ж. Хамеретдин хазіреттің медресесінде, одан кейін Бұхарадағы діни жоғары оқу орында оқиды. 1875 жылдан біраз уақыт оқытушы болды. «Дала уалаяты» газетіне, «Айқап» журналына хат-хабар, мақалалар жіберіп тұрды. «Мәшһүр» (даңқты, атақты, белгілі) деп танымал Мұса Шорманов атаған. 1887–90 ж. Самарқанд, Бұхара, Ташкент, Түркістан т.б қалаларды аралап, араб, парсы тілдерін үйреніп, Шығыстық классик. әдебиетімен жете танысқан. Осы жылдары түркітанушы ғалым, академик В.В. Радловпен танысып, ауыз әдебиеті үлгілерін жинау ісімен айналысты, жар-жар, аужар, бата, ұлағатты сөздер, ертегі, аңыздар, діни қиссаларды жинап, жариялады Ақынның 1907 ж. Қазан қаласында Құсайыновтар баспасынан үш бірдей кітабы шықты. «Халахуал», «Тірлікте көп жасағандықтан көрген бір тамашамыз», «Сарыарқаның кімдікі екендігі» атты шығармаларында қазақ халқын өнер-білімге баулу, елде мектеп, медреселер ашу, жер тағдыры т.б. өзекті мәселелер көтерді. «Өнерге ғылым, білім болсаң жүйрік», «Қазақтың осы

күнгі қылып жүрген жұмысы», «Жалғанда таппай бір жар жалғыз жүрдім», «Сәлем», «Анама» т.б. өлеңдері мазмұндылығымен, шеберлігімен ерекше. Халық ауыз әдебиеті дәстүрінде «Шайтанның саудасы», «Қаршыға мен бұлбұл» т.б шығармаларын жазды.

Мәшһүр Жүсіп араб, парсы тілдерін жетік білгендіктен Шығыс поэзиясын терең меңгерді, шығыс мотиві бойынша «Гүлшат-Шеризат», «Ғибратнама», «Ер Көкше», «Сайын батыр» жыр-дастандарын жазды. Бұхар жырау, Шортанбай, Орынбай, Шөже, Жанақ, Сақау секілді ақын-жыраулардың әдеби асыл мұраларын хатқа түсірген. Мәшһүр Жүсіп теориялық және поэтикалық мұраларынан қазақ халқының шығу тегі мен ру-тайпа құрамы туралы шежіресі кең танымал. Туған жерінде М.Ж.Көпеевтің мұражайы бар. Павлодар қаласының бас мешітіне. Мәшһүр Жүсіп Көпеев есімі берілген. С.Торайғыров атындағы ағартушылар мен академиктердің бюст аллеясына Мәшһүр Жүсіп Көпеев мүсіні орнатылған. (Энциклопедия-Павлодар,2010,Б.540).

Қазақ елі мәдени –тарихи ескерткіштерге өте бай. Кереку еліндегі мазмұны мен мәні жағынын ерекшеленетіні ол - Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Осы кесененің тұрғызылуына кезіндегі «Мәдени мұра» бағдарламасының негізінде С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің сол кездегі ректоры, қоғам қайраткері Е.Арынның басшылығымен жүз деге асқан иглікті іс.Мәшһүр бабамыздың кесенесі Ертістің Павлодар өңіріндегі мәдени-тарихи жәдігерлерінің бірі ретінде бой көтерді. Ол Баянауыл ауданы Ескелді елді мекенінде орналасқан. Құрылыс кешенін «Жөндеуқұрылыс» ЖШС жүзеге асырды. Кешен аумағына қиыршықтас төселіп, автотұрақ салынды. Төңіректің ауласына Сібір шыршасы егіліп, жасына сәйкес 73 басқыштан тұратын гранит баспалдақ орнатылған. Кесене екі күмбезбен көмкерілген қабір және намаз оқуға арналған бөлмелерден тұрады. Күмбездің биіктігі 14 м, алтынмен апталған айшық орнатылған. Ішкі-сыртқы қабырғалары құран аяттарымен өрнектелген. Қабір бөлмесінің қақ ортасында шамшырақ орнатылған. Оның жанына қойылған құлпытас пен сандықтас қызыл граниттен жасалып, түркі дәстүрі үлгісімен безендірілген. Кесененің жанына Аллаға мінәжат етіп келушілерге арналған жатын орын, 13 бөлмелі қонақ үй қоса салынған. Қонақ үй барлық жабдықтармен қамтамасыз етілген.Сондай-ақ Мәшһүр бабамыздың өмірі мен шығармашылығынан мол мағлұмат беретін арнайы кітапхана мен мұражай ашылған.(Ә.Пазылов,2013,Б.150)

Мұражайда ғалымның ауыз әдебиеті бойынша зерттеген ғылыми жазбаларының үлгілері мен қисса-дастандары, публицистикалық этнографиялық еңбектері сақталған.Көптеген еңбектері өзі өмір сүрген тарихи тұлғалардың тұлғалық қасиеті туралы жан-жақты терең зерттелгендіктен мазмұны мен мағынасы жағынан таптырмайтын дүниелер болып табылады.Жалпы Мәшһүр бабамыздың кесенесі бірнеше рет салынып, бұзылып, қайтадан тұрғызылып отырған.Ең алғашқы моласы1930жылы атамыздың өзінің көзі тірісінде салынған.Алайда 1952жылы коммунистік партияның солақай саясатының кесірінен бұзылып, кейіннен Екібастұз қаласының қарт шахтерлары Қасым Қашағанов,Мұқаш Бәлімбаев,Шайқы Қазықанов тағы да біраз елге белгілі азаматтар бірігіп қайта тұрғызған.Бірақ біраз уақыттан кейін бұл да бұзылған.1976жылы Мәшһүр бабамыздың кенже баласы Пазыл мен оның әйелі Нүрилә әжеміздің бастауымен Жаңажол мен Қарасу совхозы және бүкіл халық болып зиратты қайта көтереді.2006жылы Қазақстан Республикасының «Мәдени мұра» бағдарламасы аясындағы еліміздегі ен үлкен кесен болып табылады.Бұл күнде кесененің басында келген қонақтарға арналған жайлы қонақ үй ғалымның өмірі мен шығармалары жайлы толық мағлұмат беретін кітапхана салынған.Жалпы кесене патриоттың, отансүйгіштік тәрбие беруде өте манызды роль атқарады.

Пайдаланған әдебиет:

1. Мәшһүр-Жүсіп-Көпейұлы. Шығармалары. 4том.Павлодар: «ЭКО»ҒӨФ, 2005ж.
2. Әсет Пазылов «Мәшһүр Жүсіп және дін қағидастары» Шымкент: «Нұрдана-LTD» баспасы, 2013-240 бет.
3. Мәшһүр-Жүсіп-Көпейұлы. Энциклопедия.- Павлодар: ЭКО, 2010.-704б.

Г.Н. ПОТАНИН ЖӘНЕ АЛАШ АВТОНОМИЯСЫ

НҰРБЕК ШАЯХМЕТ

т.ғ.д., Astana IT University профессоры, Астана қ.

Григорий Николаевич Потаниннің есімі Қазақстан тарихы ғылымының тарихнамасында елеулі орны бар тұлға. Оның Шоқан Уалихановпен достық әрі шығармашылық байланысы, қазақ халқының этнографиясы мен фольклорын зерттеуге қосқан үлесі баршаға аян. Сондай-ақ Г.Потанин XXғ. басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси ойы мен Алаш қозғалысының тарихи эволюциясына да белгілі дәрежеде ықпалы болғандығын жоққа шығаруға болмайды.

Г.Потаниннің саяси ықпалы Сібір автономиясы идеясы төңірегінде өрбіді. Бұл идеяның бастауында XIXғ. 60-жылдары М.А.Бакунин, Н.М.Ядринцев сияқты пікірлес әрі жерлес серіктерімен бірге Г.Н.Потанин де тұрған-ды және оны ғұмырының соңына дейін ұстанып, іс жүзіне асыру жолында белсенді саяси күрес жүргізген адам. Осы саяси көзқарасы үшін патша үкіметі тарапынан талай қуғын-сүргін көрсе де, XXғ. басында Сібір автономиясы үшін күрестің шын мәніндегі идеологияна айналды. Бірақ бұл жерде Г.Потаниннің аймақтық дербестік идеясын географиялық сепаратизм ретінде ме әлде демократиялық құндылық контекстінде қарстыру керек пе деген заңды сауал туындайды. Себебі, Ресейдің тарих ғылымында Г. Потанин және оның серіктерінің Сібір автономиясы туралы көтерген идеяларын «Сібір сепаратизмі», «Сібір эгоизмі» немесе «Сібір облысшылары» деген айдармен біржақты бағаланып келгені белгілі. Мұндай баға патшалық Ресей заманында беріліп (белгілі «сібір ісі»), ол кеңестік дәуірде де ғылыми тұжырым ретінде қалыптасты. Мәселен, «Знамя революции» газетінің 1920 1-шілдедегі санында Г.Потаниннің қайтыс болуына байланысты: «Он был в стане наших политических врагов. ...как общественный деятель Потанин может лишь вызвать чувство отвращения, негодования рабочих и крестьян. ... И мы говорим о нем не как об общественном деятеле, а как об ученом, исследователе и путешественнике...» деп, оның қоғамдық-саяси қызметіне таптық идеологияның тар шеңберінде баға берілген еді [1].

Ал, зерттеуші М.Сесюнина бұл қозғалыстың бастауында тұрған қайраткерлердің көзқарастарындағы «сібір эгоизміне» тоқтала келе, «Сібір облысшылығы қалыптасқан кезден бастап оның негізіне себілген сепаратизм тұқымы Сібір автономиялық мемлекеті құрылған кезде өзінің зиянды гүлін шашты» деп атап көрсетеді [2].

Бұл екі тарихи дәуірде де ұқсас баға алуының себебі - Ресейдің империялық саясатына Г.Потаниннің идеялары қайшы келетін еді. Кейінгі кезеңдегі қоғамдық ғылымдағы методологиялық тұғырнаманың сапалық тұрғыда өзгерістерге ұшырауына байланысты бұл тарихи үдеріске Сібірдің демократиялық регионализімі деген көзқарас орнығуда.

Географиялық сепаратизмнің табиғатына үңілетін болсақ, ол бір мемлекеттің құрамынан белгілі бір территорияны бөліп алу. Ал саяси тұрғыдан алғанда ол жекелеген облысты, аймақты автономияға немесе саяси дербестікке жеткізу болып табылады. Бірақ бұл идея Ресейдің империялық билігі тарапынан мемлекеттік құрылысқа қарсы бағытталған саяси қылмыс ретінде түсіндірілді. Ол заңды да. Себебі, әскери күшке әрі империялық шовинизмге негізделген биліктің оны басқаша бағалауы да мүмкін емес.

Г.Потанин Сібір халықтарының өз автономиясын талап етуі демократиялық құндылықтарға негізделген, ғасырлар бойы шаруашылық және мәдени ортақ белгілері қалыптасқан халықтардың табиғи ұмтылысы деп бағалайды. Яғни, Ресейде демократиялық федеративті республика құру идеясын ұсынған-тын.

Г.Н.Потаниннің өзі ұсынған идеяға беріктігі, біздің ойымызша, оның Сібір және басқа да отарлық езгідегі халықтардың тарихы мен мәдениетін жан-жақты зерттеуімен және соның нәтижесінде терең білуімен түсіндірілсе керек.

Сібір облыстарының автономиясы туралы Г.Потанин мен оның жақтастарының саяси платформасын қазақ қоғамының саяси элитасы да қызу қолдағаны белгілі. Алаш қозғалысының жетекшісі Ә.Бөкейханов Г.Н.Потаниннің қазақ халқына жанашырлығы жәйлі: «...Қазақты туғанындай жылы көреді, бишарасың деп қазаққа қорған болады. Өз ғұмырында қылған жұмысы, жүріп тұрған мінезі анық әулиенің ісіндей» деп, өзінің ықыласын білдіргені аян [3].

1917 жылы Ақпанда патша билігі құлаған соң, Семей облыстық қазақ ұйымдастыру комитеті Г.Потаниннің атына саяси мазмұнға ие мынандай құттықтау жеделхат жолдаған: «...Езілген жұрттардың әкесіндей болған Сізді әлем құрылысының негіздері - Еркіндік, Теңдік, Туысқандықтың қайта орнауымен құттықтаймыз. Оған қол жеткізу жолында, Сіз өміріңіздің ең шуақты жылдарын құрбан еттіңіз» [1. 194 с.].

Г. Потанин мен Алаш зиялыларының, ең алдымен, Ресейдің мемлекеттік құрылысы қандай болу керек деген мәселе бойынша көзқарастары үндес келді. Алаш партиясы бағдарламасында Ресей демократиялық федеративтік республика үлгісінде даму керек деп атап көрсетілген еді. Сонымен бірге, I-Жалпы қазақ сиезінің шешімімен Г.Потанинді ұлт зиялылары Семей облысының атынан Құрылтай жиналысына депутаттыққа үміткер етіп белгілеген болатын [4]. Екіншіден, саяси тұрғыда Алаш автономиясының Г.Потанин ұйымдастырған Сібір мемлекетіне қосылу мәселесінен көрініс тапты. Бұл шешімге Алаш жетекшілерінің не себепті келгені жөнінде тарихшы К.Нұрпейісов: «...Г.Потанин бастаған Сібір зиялыларының Сібір мемлекетін құрмақ болған ниетін қолдаудан және онымен одақтасу немесе уақытша болса да соның құрамына кіру идеясынан байқалды» деп атап көрсетеді [5]. Біз бұдан Алаш жетекшілерінің Сібір автономиясының құрамына кіруді саяси мәні бар стратегиялық бағыт ретінде ұсынғанын көреміз.

Сол тарихи кезеңде не себепті бұл бағыттың қазақ халқы үшін тиімді жол екенін Ә.Бөкейханов былайша айқындап берген еді: «...іс атқаратын азаматтың аздығын, жалпы жұрттың қараңғылығын біз ойладық, әуелі Сібірге сүйеніп, тасмалдап, жалғасып көшіп кетелік, жіп жалғап зор мемлекет құрмеуінен құтылып ап, отау болып соңынан бөлінелік деп» [6].

Осынау бағыттың тиімділігін Алаш зиялылары 1917 жылы 8-15 қазан аралығында Томск қаласында Сібір автономиясын құру мақсатында шақырылған Жалпы Сібір сиезінен кейін жариялаған-ды. Бұл сиезге қазақ халқының атынан Ә.Бөкейханов пен Ә.Ермеков қатысқан болатын.

Ал сол тарихи кезеңде қазақ халқын тығырықтан алып шығудың бір жолы ретінде М.Шоқай ұсынған Тұтас Түркістан идеясы туралы саяси көзқарасқа Ә.Бөкейханов сақтықпен қарады. Өз пікірін ол мынандай дәйектермен дәлелдеген-ді: «Біз Түркістанмен діндес, туысқанбыз. Автономия болған өз алды мемлекет болған. Мемлекет болып іс атқару оңай емес. Біздің қазақ іс атқаратын азаматқа жұтап отырған болса, Түркістан халқы қараңғылық, шебер адамы жоқтық бізден он есе артық. Қазақ Түркістанмен бір автономия болса, автономия арбасына түйе мен есекті пар жеккен болады. Бұл арбаға мініп, біз қайда барамыз?!» [6].

Бірақ Қазан төңкерісінен кейінгі саяси өзгерістер Сібір автономиясының да, Түркістан автономиясының да тарихтың саяси сахнасынан ысырылуына алып келді. Бұл автономиялардың тынысын тоқтатқан Кеңес өкіметі болды.

В.Лениннің социалистік қоғам орнату туралы идеялары мен пролетариат диктатурасына қатысты Г. Потанин мен қазақ зиялыларының көзқарастары да өзара тоғысып жатқанын аңғаруға болады. Мәселен, Г. Потанин өзінің «Областничество и диктатура пролетариата» атты еңбегінде большевиктер ұсынған идеялардың табиғатына терең талдау жасай келе, былай дейді: «Большевики хотят подчинить нашу жизнь своей воле. Они создают организацию с сильной центральной властью... Они стремятся к захвату власти, чтоб воцарить над жизнью свою доктрину. Строй, который нам готовят большевики, не на тех же ли началах построен, как и только что низвергнутый монархический строй?» [7].

Г.Потаниннің пікіріне орайлас большевизмге қатысты көзқарасты көрнекті Алаш қайраткері Халел Ғаббасов өзінің «Мемлекет күйі» деген мақаласында былай деп білдіреді: «Бетіне ұстаған ұранына не өмір жүзінен, не білім қалтасынан бір таяныш таппағаннан кейін большевиктерге жалғыз ақ жол, жалғыз ақ дәлел қалды: қара жүректің қаһары шокпар, найза, мылтық! Енді большевиктер ұранын осы «дәлелдермен» іске асырмақ» [8].

Ал қазақ қоғамында болып өткен тарихи оқиғаларды ізін суытпай сараптап, ой елегінен өткізген Алаш қозғалысының жетекшілерінің бірі А.Байтұрсынов «Революция және қазақтар» атты мақаласында қазақ халқы үшін Қазан революциясының қаншалықты үрей туғызғанына тоқтала келіп, большевиктік қозғалыстың шет аймақтарда зорлық, тонау, өктем билік арқылы жүзеге асырылғанын және ол революция емес, нағыз анархия түрінде көрініс берді деген баға бергені мәлім [5, 238 б.].

Большевиктердің патшалық билік дәстүрінен ұзап кете алмауы Г.Потанинді де, Алаш зиялыларын да оларға қарсы саяси күрес жүргізуге мәжбүр етті. Г.Потаниннің В.Ленин ұсынған мемлекет құру жобасына да сыни көзқарасы дәлелді болды. Ол өзінің пайымдарын жоғарыда аталған мақаласында былайша түйіндейді: «...У большевиков политическая свобода личности не стоит на первом плане. На первом плане у них интересы рабочей массы... Весь долг сведен к борьбе за интересы одного класса и при том за интересы только экономические...» [7].

Потанин идеялары да, Алаш автономиясы да және сол кезеңде тарих сахнасына шыққан басқа да мемлекеттік құрылымдар Кеңес өкіметіне қарсы тұра алмады. Оның өзіндік тарихи объективті себептері айқын еді. Сібірдің де, қазақ қоғамының да экономикалық, саяси-интеллектуалдық және әскери күші төмен-тін. Сібір облысшыларының қозғалысы саяси партияға, саяси доктринаға айнала алмады. Сол кезеңде Г.Потанин жасының 84-ке келуі де оның серіктері тарапынан оған деген сенімсіздікті күшейтті. Ал Алаш автономиясының большевиктерге қарсы күресте біріккен саяси одақтастары сенімсіз, империялық пиғылдағы құрылымдар болып шықты.

Түйіндей айтқанда, Сібір автономиясына қол жеткізу жолында өзінің саналы ғұмырын сарп еткен Г.Н. Потаниннің әлеумет ісіндегі қажырлы күресі, билік пен халықтың санасына жеткізу үшін жариялаған еңбектеріндегі дәйекті ойлары Алаш зиялыларының саяси көзқарасымен орайлас келген еді.

Егер Алаш зиялыларының автономия ұлттық жолындағы қоғамдық-саяси күресінің заңды тарихи нәтижесі Тәуелсіз Қазақстан мемлекеті арқылы көрініс тауып отырса, Г. Потаниннің идеялары мен саяси тұжырымдары Сібірдің байырғы халықтары үшін өзінің өміршеңдігін жойған жоқ, әлі де өзекті. Сол себепті Г. Потанин еңбектері мен саяси күресінің тарихи тәжірибесінің қолданбалы маңызы айқын болса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сағалаев А., Крюков В. Г.Н.Потанин: опыт осмысления личности. - Новосибирск: «Наука», 1991 .-231 с.(218с.)
2. Сесюнина М.Г., Г.Н.Потанин и Н.М.Ядринцев-идеологи Сибирского областничества.-Томск, 1974,137с. (105, 133 с.)
3. «Қазақ» газеті.-Алматы: «Қазақ энциклопедиясы»,1998, 560бет (38 б.)
4. Алаш Орда. Сб. документов.- Алма-Ата: «Айқап», 1992, 192с. (50,88 с)
5. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда.-Алматы:«Ататек»,1995, 254 б. (150 б)
6. Сарыарқа,1917, №18
7. Сибирская жизнь, 1917, 18 июля, №153
8. Сарыарқа, 1917, №23

2 БӨЛІМ

**«ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТТІ ЖАҢҒЫРТУДАҒЫ
МУЗЕЙЛЕРДІҢ РӨЛІ ЖӘНЕ МУЗЕЙ
ҚЫЗМЕТІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ.
МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ ДӘРІПТЕУ
ЖОЛДАРЫ МЕН ТӘСІЛДЕРІН ІЗДЕУ»**

РАЗДЕЛ 2

**«РОЛЬ МУЗЕЕВ В ВОЗРОЖДЕНИИ
НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ И АКТУАЛЬНЫЕ
ПРОБЛЕМЫ МУЗЕЙНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.
ПОИСК ПУТЕЙ И СПОСОБОВ
ПОПУЛЯРИЗАЦИИ КУЛЬТУРНЫХ
ЦЕННОСТЕЙ»**

ПАВЛОДАР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНДЕГІ МҰРАЖАЙДЫ
САҚТАУ ЖӘНЕ ТАНЫМАЛ ЕТУ

БОЛАТОВА Д.Ә., САКЕНОВА М.С.

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті география-тарих
мамандығының 2 курс студенті, Павлодар қ.*

Омаров М.К. *Ғылыми жетекшісі: Жаратылыстану жоғары мектебі
география және химия ББ жетекшісі,
география магистрі*

Кіріспе. Рухани асыл қазыналарымызды жинақтап, қастерлеп сақтаған құндылықтарын өскелең ұрпаққа насихаттай отырып, тарихи білім беру үшін– мұражайға алып келу керек. Өйткені, мұражай белгілі бір тұлғаны қоғамнан тыс мәдениет әлеміне кіргізіп, биігіне шығарады. Бүгінде біздің ұрпақ тәрбиесінде қалыптасқан білім жүйесіне музейлердің қосар үлесі зор. Мұражайға жәдігерлер оқу-тәрбие жұмыстарын жүргізуге көп көмегін тигізуде. Себебі, оқушыға көп мағлұматты ауызша жеткізгеннен, бір нәрсені көзбен көрсету есте сақтауға тиімді болатыны ғылымда дәлелденген.

Педагогикалық институттың табиғат мұражайына арналған коллекциялар 1975 жылдан қалыптаса бастады. Мұражай аймақтан табылған жануарлардың биотоптары, сондай-ақ палеонтологиялық және археологиялық олжалар қойылған шағын зал болды. Алғашқы мұражай кешені 2001 жылға дейін жұмыс істеді. Оның негізінде іс жүзінде жаңа көрме құрылып, 2002 жылы ашылды. Мұражайдың көрме аумағы айтарлықтай кеңейді, қазір ол 400 шаршы метр және институттың бас ғимаратының төртінші қабатының көп бөлігін алып жатыр. Тұжырымдама бойынша мұражай Ә.Марғұлан атындағы ППУ мұражай кешені ретінде анықталады және 3 бөлімнен тұрады:

1. Минерология және петрография бөлімі;
2. Палеонтология бөлімі;
3. Зоология бөлімі.

Мұражай кешені институттың ғылыми-зерттеу, мәдени-ағарту және білім беру бөлімшесі, Қазақстанның табиғи аймақтарының табиғат тарихы ескерткіштерінің қоймасы болып табылады. Мұражайдың бұл бөлімі жер бетіндегі тіршіліктің қалыптасу кезеңдерімен таныстырады. Мұнда Жердің палеонтологиялық жазбаларын ашатын сан алуан жойылған организмдерді, іздерді, өсімдіктер мен жануарлардың тасқа айналған қалдықтарын көруге болады. Мұражайдың зоологиялық бөлімі Павлодар облысының фаунасының алуан түрлілігін көрсетеді. Көптеген топтамалар аймақты және олардың тұрғындарын сипаттайтын барлық ландшафттық аймақтарды ұсынады. [2]

Мұражай фотосуреттері

Зерттелуі. Павлодар Азиядағы ең ұзын көпірмен және ең ұзын жағалауымен ғана емес, порвинцияның мәдени өміріндегі басқа нысандармен де танымал. Қалада бірнеше шағын камералық мұражайлар бар, оларға республиканың басқа қалаларынан және шетелден қонақтар арнайы келеді.

Жинақтарды сақтау және көпшілікке ұсыну (көрмеге қою) қажеттілігі (тіпті адамдардың тар шеңбері) жүйелеудегі алғашқы тәжірибелердің пайда болуына, сондай-ақ әртүрлі үлгілерді сақтау мен көрсетуді ұйымдастырудың әртүрлі нысандарын құру тәжірибесіне ықпал етті. Университеттегі ескерткіштер (коллекциялар), ұсынылған жинақтар зерттеудің түпнұсқа көздеріне және университет мұражайларының пайда болуы мен дамуына негіз болады.

Педагогикалық университеттің табиғат мұражайының алғашқы көрмесі аймақтан табылған жануарлардың биотоптары, сондай-ақ палеонтологиялық және археологиялық олжалар қойылған шағын зал болды. Көп жағдайда не экспонаттардың, не орналасқан жерлерінің сақталған сипаттамасы жоқ, қазба қалдықтары кімнен табылғаны немесе кімнен келгені туралы ешқандай мәлімет жоқ еді. 2001 жылы оқу-мұражай кешенінің палеонтологиялық қорын толықтыру мақсатында Шығыс Қазақстаннан коллекция әкелінді, оның ішінде қазба омыртқасыз жануарлардың 68 үлгісін Шығыс Қазақстан университетінің профессоры Н.И. Михайлова ұсынды.

Коллекцияны алу ППУ оқу-мұражай кешенінің палеонтологиялық залындағы «Палеозой дәуірі» бөлімін айтарлықтай кеңейтуге мүмкіндік берді. 2002 жылы оқу-мұражай кешенінің қызметкерлері ТЭЦ-2 ауданында палеоколлекциялар жасады (16 үлгі), ал Пятирыжск, Григорьевка, Железин ауылдары маңындағы палеонтологиялық учаскеде қазба жұмыстары жүргізілді. 2002 жылы барлығы 4 экспедициялық сапар ұйымдастырылып, өткізілді. Ертіс өзенінің оң жақ тік жағалауы 150 км қашықтықта зерттелді. Осы экспедициялардың нәтижесінде мұражайдың палеонтологиялық қоры 826 сақтау бірлігімен толықты. Олардың ішінде бірегей олжа - трогонтериялық пілдің толық дерлік қаңқасы бар. Павлодар Ертіс өңірінде алғаш рет бір адамға тиесілі, бүкіл қаңқаның 70%-ға жуығын құрайтын сүйек қалдықтарының қорымы табылды. Бұл сирек кездесетін олжа Қазақстан мен Ресейдің көптеген палеонтологтарын қызықтырды. 2004 жылы коллекция кен орнын игеру кезінде «Майкайнзолото» ААҚ кәсіпорнымен табылған палеонтологиялық олжалармен толықтырылды. Бұлар негізінен қазбалы омыртқасыз жануарлардың жетекші формалары – брахиоподтар.

Жинақтың қалыптасуына осы жылдар ішінде институт оқытушылары мен түлектері үлкен үлес қосты: В.Г. Ваккер, К.К. Ахметов, О.Ляхов, Л.Л. Гайдученко. Коллекцияға: аяқ сүйектері, төменгі жақ, омыртқалар, жамбас және иық сүйектері, мамонттардың /*Mammuthus primigenius*/ азу тістері мен азу тістері, жүнді мүйізтұмсықтардың төменгі жақтары, аяқ-қол сүйектері мен омыртқалары /*Coelodonta antiquitatis*/, төменгі жақ және /*Elasmotherium*/ кіреді. /*sibiricum*/, бас сүйектер тізбегі және олардың қазбалы бизондардың фрагменттері /*Бизон прискус*/, алып бұғылардың /*Megaloceros giganteus*/ бас сүйектері мен мүйіздерінің сынықтары, қазбалы жылқылардың бас сүйектері мен қаңқа сүйектері /*Equus sp.*/, т.б.

Мұражай бастапқыда биологиялық білімді насихаттауға және студенттер мен мұғалімдерге биологияны зерттеуге көмектесуге арналған білім беру мұражайы ретінде құрылған. Қазіргі уақытта ол ең алдымен ППУ-дың оқу, ақпараттық, ғылыми-зерттеу мұражай орталығы ретінде қызметін жалғастыруда.

Мұражайдың палеонтологиялық қорын толықтыруда институт профессоры, биология ғылымдарының докторы бастамасымен 2002 жылы институт студенттері мен мұражай мамандары арасынан құрылған палеонтологиялық топ үлкен рөл атқарады. Қ.Қ. Ахметова. Жасақ экспедицияларының арқасында мұражай жыл сайын облыстан табылған палеонтологиялық материалдармен толығып отырады. Университеттегі оқу-мұражай кешенінің палеонтологиялық коллекциясы оқу және ғылыми жинақ болып табылады және органикалық дүние дамуының барлық кезеңдерін көрсетеді. [1]

Білім ордамыздағы мұражай көптеген коллекциялармен толтырылды. Бұл жәдігерлерді тек оқу ордасында ғана емес, сонымен қатар көпшілікке насихаттауымыз керек. Ол үшін қажетті жұмыстар жасалуы тиіс. Мысалы, 30.01.24 күні «Жас Дарын» мектеп-лицейінің 9«Ә» сыныбын Ә.Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінде орналасқан мұражайға сыныптан тыс іс-шара ретінде, және болашақ түлектерге жоғары оқу орнымызды көрсету үшін экскурсия

ретінде Жаратылыстану жоғары мектебі география және химия ББ жетекшісі, география магистрі Омаров М.К. бірлесе оқушыларға музейді көрсеткен болатынбыз. Ең алдымен күн жүйесінің пайда болуы туралы айтып өттік. Бұл музейде Павлодар облысында табылған жануарлар мен әр түрлі жыртқыштардың қаңқалары орналастырылған. Сонымен қатар оқушылар Павлодар облысында біздің заманымызға дейін өмір сүрген жануарлар сүйегін, құстар мен жәндіктер түрлерін көрді. Оқушылар жағымды әсер алды және Павлодар облысы жайлы жаңа ақпараттармен танысты. Осыдан басқа да тек өз қаламыздың адамдары ғана емес, басқа да облыстан келушілер санын арттыру үшін не істеу қажет? Оның бірнеше жолдарын ұсынуға болады.

Мұражай блогы. Көптеген адамдар бұл әдіске сенімсіз көзқараспен қарайды. Алайда қазір жастардың барлығы осы бағытқа аса мән береді. Блогта біз әрқашан мұражай жобалары мен көрмелер туралы жаңалықтармен, іс-шаралармен бөлісетін боламыз. Бұл әдіс адамдар арасында айтарлықтай қызығушылық тудырады.

Мұражай СММ. Бұл аудиториямен байланысудың тағы бір жолы. Біз әлеуметтік желілер дәуірінде өмір сүріп жатқанымыз белгілі. Instagram, Tiktok, Telegram, Facebook сияқты платформаларды белсенді жүргізсек, мұражайға көптеген адамды қызықтыруымыз мүмкін.

Интерактивті сайт. Веб-сайт мұражайдың визит картасы болып табылады, сайтқа біз онлайн билет алу мүмкіндіктерін қосуымыз керек. Сонымен қатар сайтта интернет дүкен болады, ол жерде мұражайдан естелік ретінде сувенир (жәдігер) сатылатын болады.

Мобильді бағдарлама. Смартфондарға арналған жеке қолданбаны шығару жақсы шешім деуге де болады. Бұл аудиогидтер, виртуалды экскурсиялар, навигаторлар, ойындар, викториналар болуы мүмкін. Олардың көмегімен меймандар мұражай экспонаттарын сырттай бағалай алады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. «Қазіргі замандағы мұражайлардың рөлі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары -1096 (Б.У.Байшашов, В.Н. Алиясова, К.К.Ахметов, А.С.Нукенов)
2. ppu.edu.kz

ИНФОРМАЦИОННЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ФОНДОВ ПАВЛОДАРСКОГО ОБЛАСТНОГО КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ ИМ. Г.Н. ПОТАНИНА В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ

АМАНОВА АСЕЛЬ СЕРИКОВНА

кандидат исторических наук

НАО «Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева», г. Астана

На современном этапе историческая наука расширяется новыми источниками, и введение в научный оборот музейных предметов и коллекций существенно стимулирует развитие научных направлений, а также дополняет имеющуюся источниковую базу. Согласно статье 25 Закона «О культуре» Республики Казахстан от 15 декабря 2006 года № 207, музеями являются организации культуры, созданные для хранения, охраны, сохранения, изучения и публичного представления музейных предметов и музейных коллекций, призванные осуществлять культурные, образовательные, научно-исследовательские функции и обеспечивать популяризацию историко-культурного наследия Республики Казахстан.

В данном контексте хотелось отметить основной фонд Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина, в коллекциях которого сохранены уникальные материалы и документы, которые являются немаловажными историческими источниками. Фонды музея составляют неотъемлемую часть источниковой базы исторических исследований и являются целостным, уникальным по своему составу и содержанию собранием источников, различных по типовой и видовой принадлежности, отражающим основные периоды национальной истории.

В рамках реализации Указа Президента страны К.К. Токаева от 24 ноября 2020 г. о создании в Казахстане Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий исследователи изучали материалы и документы как архивов, так и музеев. Исследования политических репрессий в 20-30-х годах XX века значительно обогащены за счет использования коллекций музея как информационного ресурса, т.к. здесь сохранились ценные документы, фотографии, письма, памятники и другие артефакты, связанные с этим периодом истории.

В 2022 году членам Первой научно-исследовательской рабочей группы по народным восстаниям и протестам, баям, кулакам, середнякам и крестьянам-шаруа, вынужденным беженцам, жертвам насильственных коллективизации, заготовительных и других политических кампаний Региональной комиссии по вопросам реабилитации жертв политических репрессий Павлодарской области был оформлен доступ к материалам основного фонда Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина. Основной фонд содержит уникальные материалы, которые помогают исследователям получить более полное представление о политических репрессиях того времени. Благодаря деятельности Региональной комиссии исследователями просмотрены материалы основного фонда музея с целью выявления новых не введенных в научный оборот источников.

Исходя из вышесказанного, целью работы является раскрытие информационной ценности, полноты и представительности коллекции основного фонда Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина в изучении истории политических репрессий в 20-30-е гг. XX века, как особо значимого периода отечественной истории.

В ходе поисково-исследовательской работы исследователями выявлены и изучены документы и материалы, освещающие методы и меры реализации государственной политики, об участниках и жертвах политических репрессий в регионе. Из изученных коллекций основного фонда статьи приведены лишь малая часть уникальных материалов по теме исследования.

Одной из тенденций современного этапа развития исходной науки отечественной истории является расширение эмпирической базы конкретных исторических исследований за счет увеличения использования традиционных, письменных, других разнообразных видов и видовых источников, в том числе и фотодокументов. Фонды Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина богаты фотоколлекциями, отражающими различные вехи региональной истории. В рамках исследования ценными являются фотонегативы фотографа и фотолетописца первой половины XX века Д.П. Багаева.

Фотографии 1928 года, на которых запечатлены собрания различного уровня по проведению коллективизации в регионе, включены в сборник документов «Политические репрессии в Павлодарском Прииртышье: судьбы людей в архивных документах», опубликованный в 2023 году (2. Сборник документов, Павлодар, 2023). Данные фотографии («Совещание партактива, посвященное конфискации имущества баев и полуфеодалов» (г. Павлодар. 10 сентября 1928 г.), «Заседание Павлодарской окружной комиссии с уполномоченными по проведению конфискации» (г. Павлодар. 11 сентября 1928 г.) датированы за несколько дней до начала конфискации.

Необходимо отметить, что в последнее время историками, архивистами, краеведами была проделана большая работа в изучении и публикации воспоминаний жертв политических репрессий, но введенные в научный оборот мемуарные свидетельства непосредственных «исполнителей» карательных мер в годы Гражданской войны нашли отражение лишь в исследованиях и публикациях советского периода и трактовались с односторонней идеологической позиции. Раскрывая ценность данных исторических источников, отметим что в воспоминаниях участников и свидетелей событий содержатся уникальные сведения о местности и численности, приведены имена руководителей и участников восстания.

Интересными и содержательными являются воспоминания первых сотрудников милиции, в которых указываются места и некоторые фамилии участников сопротивления советской власти в начале XX века. Большинство музеев, действовавших в прошлом столетии, являются наследниками коллекций, собранных в советское время под определенным взглядом, для выполнения определенных задач (юбилейные даты, тематические выставки и т.д.). Так уникальным визуальным источником, обнаруженным в фондах музея, является план Павлодарской тюрьмы, построенной в 1880 г., составленный по воспоминаниям бывшего начальника тюрьмы (1946-1950 гг.) С.А. Теплова. Таким образом, воспоминания людей, исполняющих в свое время должностные обязанности по установлению общественного порядка, дополнили документы и воспоминания очевидцев, выявленные в фондах Государственного архива Павлодарской области.

Архивные сведения о восстании «черной банды» 1920 года в с. Черное Лебяжинского района были расширены воспоминаниями первых милиционеров, обнаруженными в основном фонде музея. Детально описывает восстание в своих воспоминаниях С.Д. Волошенко: «Пароход «Витязь» получил первые от черных выстрелы и пробоины в пароходе, без остановки направился в путь по Иртышу. Черные банды ринулись наперерез пароходу по горе, благодаря тому, что плесо от Подпуска имело прямую линию, а берега крутые, высокие, то черные поочередно то в одном месте, то в другом месте обстреливают пароход с берега, на пароходе получились убитые пассажиры» (1. ГАПО. Ф.355. Оп.1. Д. 396. Л.3-34).

Не менее ценным визуальным дополнением является художественная картина омского художника Е.В. Чирикова, сохранившая в фондах музея, на которой изображено вышеупомянутое событие. Согласно легенде музейного предмета картина была передана автором в дар музею в 1970-е гг.

Выявленные исследователями документы и материалы основного фонда Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина были включены в сборники архивных документов (3. Сборник документов, Астана, 2022; 4. Сборник документов, Астана, 2023; 6. Сборник документов и материалов, Павлодар, 2022) и воспоминаний (5. Сборник воспоминаний, Астана, 2023), опубликованных в рамках деятельности Региональной комиссии по вопросам реабилитации жертв политических репрессий Павлодарской области. Выражаем благодарность руководству и сотрудникам музея за содействие и предоставление возможности полноценного изучения проблемы, а также создание условий для исследователей Региональной комиссии.

Таким образом, только сохраняя память, восстанавливая по крупицам историческое прошлое, не позволяя забыть никого и ничего, постоянно рефлексирова о произошедшем, мы способны выполнить свой человеческий и гражданский долг перед всеми жертвами политических репрессий того периода и сделать шаг в будущее, в котором подобное никогда не повторится. В данном контексте для решения поставленных задач, а именно подготовки рекомендации к реабилитации жертв политических репрессий, большое значение имели изученные музейные коллекции. Анализ основного фонда Павлодарского областного историко-краеведческого музея им. Г.Н. Потанина-

позволил заключить, что информационный потенциал музейных коллекций позволяет расширить хронологические и тематические рамки исследования.

Литература:

1. ГАПО. Ф.355. Оп.1. Д. 396. Л.3-34
2. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Политические репрессии в Павлодарском Прииртышье: судьбы людей в архивных документах. Сборник документов. Составители тома: А.С. Аманова, Н.А. Кубик, А.М. Сыздыкова, А.С. Молдакимова, А.Е. Каримова, К.И. Дошанова, / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Павлодар, 2023. – 250 с.
3. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 17. Политические репрессии в Павлодарском регионе: трагедия народа. Сборник документов и материалов. Составители тома: А.С. Аманова, К.И. Дошанова, Ж.Д. Кабиденнова, Н.А. Кубик, З.А. Сабданбекова, А.М.Садыкова, А.М. Сыздыкова, А.М. Турлыбекова / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2022. – 336 с.
4. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 42: Насильственные политические кампании советской власти в отношении крестьянства в Павлодарском Прииртышье (1920-1930-е гг.). Сборник документов и материалов. Составители тома: А.С. Аманова, Н.А. Кубик, А.М. Сыздыкова, А.Е. Каримова, А.С. Молдакимова, Б. Құдайбергелұлы / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2023.
5. Материалы Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий (20-50 годы XX века). Т. 66: Репрессии в судьбах людей Павлодарского Прииртышья. Павлодарская область. Сборник воспоминаний и интервью жертв репрессий и пострадавших, очевидцев событий и их потомков. Составители тома: А.С. Аманова, Н.А. Кубик, А.М. Турлыбекова, А.М. Сыздыкова, Б.М. Бөжен, А.Е. Каримова, А.М. Садыкова, К.И. Дошанова, А.С. Молдакимова, А.А. Мусагажинова, А.Ж. Құдабаев, А.Ф. Зейнулина, Б. Құдайбергелұлы, А.А. Акишев, З.Ш. Айткенов / Под общ. ред. Е.Т. Карина. – Астана, 2023.
6. Насильственные политические кампании советской власти в отношении крестьянства в Павлодарском Прииртышье. 1920-1930-е гг. Сборник документов и материалов. Составители: Аманова А.С., Каримова А.Е., Кубик Н.А., Құдайбергелұлы Б., Молдакимова А.С., Сыздыкова А.М. – Павлодар, 2022. – 464 с.

«МУЗЕИ КАК ВАЖНЕЙШИЙ КОМПОНЕНТ ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ КАЗАХСТАНА»

ФРАНК Д. А.

Специалист отдела научно-исследовательского обеспечения природы, палеонтологии и археологии, г. Павлодар

На сегодняшний день понятие «патриотизм» имеет дискуссионный характер в среде современного мирового социума при использовании разнородной аргументации, которая чаще всего имеет социально-политический окрас. Существуют различные подходы к определению патриотизма, например, в философском аспекте – это: «Нравственный и политический принцип, социальное чувство, содержанием которого является любовь к отечеству, преданность ему, гордость за его прошлое и настоящее, стремление защищать интересы родины» (5). В Британской энциклопедии патриотизм объясняется как «чувство верности, приверженности к стране, нации или политическому сообществу» (7).

Разные страны проводят в жизнь политику патриотического воспитания используя разные подходы. По мнению немецкой медиакорпорации «DW» (Deutsche Welle), Польша и Венгрия отличаются достаточно жёстким административным и политическим контролем над образовательными учреждениями. Идет навязывание учащимся единственно верного однообразного мировоззрения (8). В США, наоборот, национально-патриотическое воспитание носит децентрализованный характер. При этом используются понятия «формирование морального духа», «политическое образование» (Томилина, 2016, С. 175). Изначально детям прививают уважение к государственным символам: гербу, флагу, гимну. Кроме того, в Соединенных Штатах как инструмент идеологического влияния внутри страны используют кинематограф и религию. Американский социолог и

политолог Сэмюэл Хантингтон определил американский патриотизм как «...не только как любовь к своей территории или истории, но и как приверженность идеям и идеалам, которые исповедует американское государство. Их совокупность он назвал «американским кредо» (2). Что касается Германии, которая является флагманом экономики Западной Европы с высоким уровнем качества жизни, то сам приход к такому положению в стране эволюционно постепенно подвел к чувству гордости и уважения своей страны, новому осознанию своей идентичности. Те, кто пытается охарактеризовать патриотическое воспитание в ФРГ, часто используют слово «ненавязчивость»: в школах не исполняют государственный гимн в начале дня, отсутствуют как таковые уроки патриотизма. Примером такого «деликатного» воспитания является возможность участия выпускающим школьникам в федеральных программах «Добровольный экологический год», «Добровольный социальный год», получая при этом заработную плату и ряд определенных льгот при поступлении в высшие учебные заведения Германии.

Рассматривая зарубежный опыт национально-патриотического воспитания, мы найдем много примеров, где музеи играют значимую роль для формирования у молодежи понятийного аппарата, мировоззренческих установок в сфере экономики и политики, этики и эстетики.

Так в США есть практика заключения договоров между музеями и школами для реализации совместных учебных программ. Интересен также опыт американских музеев, когда на их базе открываются различные курсы для школьников. Это отражает современный тренд в системе образования США – отойти от классического обучения, основанного на проведении занятий только в стенах школы.

Хороший пример взаимодействия музеев при вузах в различных странах. Университетский музей фигурирует как образовательный центр, центр повышения квалификации учителей, позволяет использовать музейную экспозицию для закрепления школьниками тех знаний, которые они получили на уроке (Кретьева, 2016, С. 149).

Эксперты-педагоги и психологи утверждают, что патриотизм зиждется на чувственной сфере, а музейная среда как раз с ней «работает», взаимодействует. Благодаря новым подходам с использованием различных технических средств, современные музеи уже имеют возможности построения иммерсивного экспозиционного пространства, когда посетитель ещё больше «погружается» в предлагаемую ситуацию, историко-культурную эпоху. Применение такой технологии - дополнительный фактор улучшения процесса патриотического воспитания посредством музейных организаций.

Наработки отечественной музейной педагогики должны активнее использоваться в воспитании патриотизма у молодёжи. Ещё сам автор понятия «музейная педагогика», немецкий историк и педагог Герберт Фройденталь подчеркивал, что учебная цель должна реализовываться при посещении учащимися музея (Юхневич, 2001, С. 124).

Музейная экспозиция посредством музейных предметов транслирует на аудиторию информацию, которую посетители должны не просто воспринимать, а осмысливать. В таком случае важным аспектом является наличие факта подготовки учителем (преподавателем) образовательного учреждения, не важно какого уровня (школа, колледж, вуз), учащихся для наиболее полноценного восприятия музейной экспозиции и той информации, эмоций, впечатлений, которые она им даёт.

Считаем, что историко-культурное просветительство должно делать упор на формирование личности с высокими духовными, нравственными ценностями. И очень важно при этом не забывать о развитии критического мышления у молодежи, что весьма актуально в условиях бескрайнего информационного пространства. Далеко не все экспозиционные площадки могут похвастать тем, что в них заложен данный концепт. Здесь есть чем озаботиться музейным специалистам, ведь музейные экспонаты могут подтолкнуть молодого посетителя к собственной оценке определенной проблемы или, например, те же экспонаты и композиционные решения могут давать факты, которые вызовут потребность к применению им сравнительного анализа.

Часто образовательные учреждения не имеют возможности предоставить достаточный материал для патриотического воспитания, а программы по его реализации стандартизированы. В этом случае музеи в Казахстане исполняют роль одного из центров, помогающих формировать достойных граждан республики.

В процессе патриотического воспитания молодого поколения применяются алгоритмы, специальные программы. Педагогическая практика предлагает ряд видов деятельности, которые с успехом могут (и используются) в музейной практике. Примером являются уроки-экскурсии, краеведческие уроки, поддержка в реализации различных проектов, связанных с познанием истории и культуры родного края и государства.

Ещё одну форму работы с посетителями можно использовать в патриотическом воспитании – применение формата семейного досуга в музее, когда это не просто вариант культурного проведения досуга, но и укрепление семейных связей в контексте воспитания гражданственности. Не будем забывать тот факт, что нынешнее поколение родителей, у которых дети школьного возраста родились в девяностые годы прошлого века на фоне социально-экономического кризиса, ухода в прошлое советской идеологии и начала формирования новой независимой казахстанской. И у многих представителей этой возрастной группы отмечались проблемы личностного становления. Так что молодую казахстанскую семью тоже необходимо рассматривать как объект патриотического воспитания.

Павлодарский областной историко-краеведческий музей им. Г. Н. Потанина постоянно проводит разноплановые акции, мероприятия, связанные патриотическим воспитанием. Так в ноябре прошлого года открыта выставка «Тенге: особенности национальной валюты», посвященной 30-летию национальной валюты с участием историков, нумизматов, коллекционеров, представителем Национального банка г. Павлодара.

В честь Дня Независимости в декабре состоялся поэтический вечер, посвященный памяти национальным героям, пожертвовавшим свою жизнь в борьбе за независимость Родины.

В декабре для школьников проведена лекция к 165-летию выдающегося мыслителя, знатока фольклора, этнографа, историка, философа, известного деятеля культуры и литературы Машхура Жусупа Копеева.

10 января в День Национальной гвардии Республики Казахстан в сотрудничестве с Советом ветеранов Вооруженных сил и Департаментом по делам обороны Павлодарской области для солдат срочной службы региональной части был проведен исторический час «Батырлар – ел қорғаны». И это всего лишь несколько примеров работы по патриотическому воспитанию регионального музея.

В современном Казахстане идет процесс усиления роли в жизни государства неправительственных общественных организаций. На этом фоне увеличивается количество негосударственных (общественных) музеев, которые они могут (и должны) сыграть свою роль в патриотическом воспитании молодежи, тем более, что они часто находятся «близко» к ней, так как локализируются при образовательных учреждениях, «Домах дружбы» Ассамблеи народа Казахстана по областям и районам республики и т.п. Конечно, нужно учитывать, что такие музеи достаточно свободны в методике построении экспозиции, работы с посетителями, выбору целевой аудитории. Но они, в тоже время часто могут дать специализированную, «эксклюзивную информацию», сведения, которых нет в государственных республиканских, региональных музеях. Важно, чтобы при этом общественные музеи преодолели проблему прошлого времени их развития, когда они часто работали только в рамках экскурсионного обслуживания отдельных групп, различных делегаций, комиссий (Труевцева, Кожокар, 2022, С. 231).

Исходя из нынешнего уровня развития Республики Казахстан как суверенного независимого государства, можно констатировать, что важнейшей частью деятельности отечественных музеев является реализация задач по формированию цельной личности, знания, уважения и бережного отношения к историко-культурному наследию нашего государства, что является неотъемлемой частью понятия «казахстанский патриотизм».

Список источников:

1. Кретова С. А. Культурно-образовательная деятельность в музеях университетов: зарубежный опыт. /Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. 2016, №1(21), С. 148-154, С.149
2. Примеры национального воспитания: США. Концепция патриотического воспитания в России: историческая память и гражданское самосознание. - М.: Институт национальной стратегии, 2014. - С.16-25, С.16
3. Томилина С.Н. Военно-патриотическое воспитание учащихся вузов США [Текст] / С.Н. Томилина // Педагогическое мастерство: Материалы VIII Междунар. науч. конф. (г. Москва, июнь 2016 г.). – М.: Буки-Веди, 2016. – С. 174–178., С. 175

4. Труевцева О.Н., Кожокар В.А. Общественные музеи Северо-Востока Казахстана во второй половине XX – начале XXI в. /Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. 2022, №45, С. 224-235, С. 231.
5. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М.: Политическая литература, 1987.
6. Юхневич М. Ю. Я поведу тебя в музей: учеб. пособие по музейной педагогике / М. Ю. Юхневич. - М., 2001. – 223с. С. 124.
7. URL: https://by.imhoclub.com/ru/material/traktat_o_patriotizme
8. URL: <https://www.dw.com/ru>

«ПРИМЕНЕНИЕ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ КАК СОВРЕМЕННЫЙ СПОСОБ КУЛЬТУРНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ»

БЕКТЕМИСОВА А. О.

руководитель мультимедийного музея «Ertis» подразделение Павлодарского областного историко-краеведческого музея имени Г. Н. Потанина, г.Павлодар

Экспозиция музея – это основная форма музейной коммуникации, рассчитанная на самый широкий круг посетителей; она должна доставить удовольствие, радость, вызвать интерес и желание прийти еще раз. Основным средством передачи информации в экспозиции является предмет. Однако, использование мультимедийных средств повышает эффективность выставочных мероприятий более чем на 50 %. Это крайне актуально для музеев, так как позволяет повысить посещаемость и улучшить содержание и усвоение материала. В связи с этим в декабре 2019 года в г. Павлодар открылся мультимедийный музей «Ertis». Галерея занимает площадь почти в 2,5 тыс. м². «Ertis» стал первым музеем естественных наук в Казахстане. Посетители музея, где представлены различные находки с территории Павлодарской области, могут получить знания по палеонтологии, геологии, древней и средневековой истории. Это уникальный объект, и для каждого гостя и туриста очень интересно окунуться в историю Павлодарского региона.

Такое понятие, как «мультимедийная экспозиция» прочно входит в обиход не только музейных специалистов, но и самих посетителей. Особенно это касается молодежной аудитории, для которой характерен экранный тип культуры, в основе которого лежит теле-видеоряд (Бычков, 2006, С. 33). Современные технологии позволяют привлечь эту категорию публики в музей через современное мультимедийное оборудование, вызывать интерес к изучению истории своей страны и малой родины, они могут стать импульсом для культурного развития, формирования личности молодого поколения. Современных технологий, применяемых в музейной экспозиции, довольно много. Музей «Ertis» оборудован мультимедийной техникой:

- Проекционные инсталляции, голограмма. Принцип работы прост: проекцию воспроизводят при помощи специального проектора, при этом площадкой является стеклянное полотно, на котором можно увидеть трёхмерные графические изображения средневековых воинов и «Золотого человека».

- Виртуальная примерочная. В музее «Ertis» каждый посетитель может примерить на себя образ кимакского или золотоордынского воина, который включает в себя полное обмундирование: шлем, кольчугу, защиту рук и ног, меч, а также щит. В данном случае любой желающий посетитель музея может открыть для себя новые ощущения и стать частью невероятных историй.

- Виртуальная реальность (VR-очки). Позволяет воссоздавать давно утраченные объекты культуры, здания и целые города, демонстрировать исторические события, отправляться с посетителями внутрь миров и сюжетов, показывать целые эпохи - и все это с полным погружением в физическом пространстве музея. Виртуальные миры становятся настолько реальными, что посетитель забывает о том, что это всего лишь симуляция.

- Книга real-book. В основе книги лежат проекционные технологии и компьютерное зрение. Real-book - это интерактивный терминал, демонстрирующий открытую книгу в электронном формате. В зале «Эпоха средневековья» представлено данное уникальное оборудование, страницы книги можно перелистывать касаниями или жестами.

- Информационные touch-панели - это стремительно набирающая популярность технология, позволяющая таким устройствам как сенсорные панели и экраны распознавать одно или несколько касаний одновременно. Таким образом, в музее с помощью данного оборудования можно самостоятельно ознакомиться более подробно с сакральными местами Павлодарской области, в зале «Древней археологии» представлена панель «Водопад времени», в которой заложена информация по всем эпохам с кратким содержательным текстом и фотографиями.

Информация на всех мультимедийных средствах музея представлена на трех языках: казахском, русском и английском, что вполне удобно для любого посетителя музея.

Возможности информационного и мультимедийного оснащения музеев и выставок не исчерпываются тем, что описано выше. Вариантов много. Это может быть и динамическая иллюстрация документов и книг – возможность анимировать текстовые документы, делая их более привлекательными для изучения посетителями музея. Интерактивные карты позволяют оживлять и наглядно систематизировать большие объемы информации, позволяя пользователю самостоятельно в ней ориентироваться. Это мультимедийное решение может также сочетаться с проекционными инсталляциями. Интерактивные решения на основе имитации процесса рентгеновского сканирования позволяют перемещать пользователей внутрь предметов, показать то, что скрыто от глаз. Интерактивный компонент позволяет посетителям самостоятельно осуществлять «сканирование» при помощи перемещения экрана и выбирать «глубину» просвечивания при помощи сенсорного меню. Таким образом, в настоящее время доступна масса вариантов программного и аппаратного обеспечения мультимедийной экспозиции.

Естественно, что качество информации зависит и от механизмов передачи, и от технологий, в которых она используется человеком, когда он ее воспринимает и обрабатывает. Непременная установка на прогресс и инновацию заложена в самой логике развития технологий, она позитивно и стимулирующе воздействует на культуру и на всех, кто активно обращается к ее услугам (Столяров, 2007, С. 340). Появление в г. Павлодар мультимедийного музея, актуализировало проблему использования исторических знаний, тем более, что информационные технологии дают возможность более обширно осуществлять внедрение и распространение музейной информации.

Свойство интерактивности в музее присуще и мультимедийному ресурсу, что также является проявлением сложного взаимодействия медиа в пределах формируемого виртуального трехмерного пространства, которое становится непрерывным, бесконечным музейным процессом. Появление новых технических приемов дает возможность передавать содержание музея при помощи различных средств информации, доступных для восприятия разными органами человеческих чувств, да еще и путем интерактивного взаимодействия с аудиторией. Сформировавшийся в последние годы в науке и различных областях практической деятельности музеев информационный подход учитывает не только количественные показатели (объем) музейной информации, но и качественную ее сторону, для определения которой используется понятие «ценность информации», являющееся основным критерием ее отбора в музей (Алдошина, Сошников, Познин, Денисов, Игнатов, Кузнецов, Шехтер, 2010, С. 204).

На примере одного из залов мультимедийного музея «Ertis», а именно зал «Великие люди Великой степи», разберем более подробно влияние и усвоения информации через мультимедийные оборудования.

Павлодарское Прииртышье прославили известные деятели науки и культуры, чьи имена золотыми буквами вписаны в историю нашего государства. Это личности планетарного масштаба, такие как академик Каныш Сатпаев, Алькей Маргулан, поэт Султанмахмут Торайгыров, философ Машхур Жусуп Копеев, многие другие яркие, гениальные личности, оставившие бесценное культурное наследие во имя будущего нашего народа. В зале «Великие люди Великой степи» представлены личные вещи известных ученых из коллекций, переданные университетом Торайгырова: академиком Алькея Маргулана, Шафика Чокина, Жакана Ержанова, Серикбая Бейсембаева. По мимо уникальных экспонатов в зале представлены планшеты, с помощью которых любой желающий посетитель может ознакомиться с биографией и заслугами великих земляков: академиков, поэтов, писателей, композиторов, артистов, мастеров прикладного искусства, героев Великой Отечественной Войны. Для облегчения работы с информацией в планшетах имеются разделы «Наука»,

«Политика», «Искусство» и «Герои войны», где в каждом можно подробно ознакомиться с биографией и фотографиями выдающихся личностей. То есть, в экскурсию, в связи с большим объемом информации, невозможно уместить подробную информацию о каждом известном земляке нашей малой родины, а посетитель может самостоятельно изучить информацию по заинтересовавшей его персоне.

Также в данном зале представлена touch-панель «Сакральная карта Павлодарской области», в которой присутствует полная информация о сакральных объектах Павлодарского Прииртышья. Информацию можно просмотреть как по географическому положению, так и по списку. Информация включает в себя 42 объекта с их географическим местоположением, кратким содержательным текстом, фотографиями, видеоматериалами и 3D визуализацией местности.

В целом использование современных технологий ставит своей целью не заменить общение с музеем, а организовать более качественную и эффективную коммуникацию посетителей с культурными ценностями.

Масштаб распространения информационных технологий в музейной деятельности углубляет процесс глобализации и самым серьезным образом влияет на характер культурной жизни общества, открывая широкие возможности для постижения традиционной культуры и создания новых ее форм. При этом следует помнить, что мультимедийное оборудование музея не заменяют подлинной жизни, равно как и подлинных произведений искусства (Старикова, 2013, С. 328). Таким образом, речь идет о характере взаимодействия между носителями традиционной и информационной культур. Формирование этого взаимодействия отражается в педагогической коммуникации музея, так как музей на протяжении своего исторического развития аккумулирует различные формы работы с людьми – такие, как экскурсии, лекции, исторические и патриотические часы, кинолектории, вечера памяти и другие различные мероприятия.

Список использованной литературы:

1. Алдошина И. А., Сошников В. Д., Познин В. Ф., Денисов А. В., Игнатов П. В., Кузнецов И. Р. Шехтер Т. Е. Искусство мультимедиа. Мультимедиа и техника. – СПб.: СПбГУП, 2010. – 204 с.
2. Бычков В. В., Маньковская Н. Б. Виртуальная реальность как феномен современного искусства // Эстетика: Вчера. Сегодня. Всегда. – М.: ИФ РАН, 2006. – Вып. 2. – С. 32–60.
3. Старикова А. А. Современные технологии в музейном пространстве / А. А. Старикова // Этюды культуры: материалы Всероссийской научно-практической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых, Томск, 18–20 апреля 2013 г. Томск, 2014. С. 328.– Режим доступа: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000505737> (дата обращения 15.02.2024).
4. Столяров Б. А. Музей в пространстве художественной культуры и образования: Учеб. пособие. СПб., 2007. 340 с.

«ОНТУСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨНІРІНІҢ КИМШЕК ҮЛГІЛЕРІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ»

ОСПАНОВА М.Н.

Өнертану мамандығы, ҚазҰӨУ, Астана қ.

Ғылыми жетекшісі ҚазҰӨУ-нің профессоры, өнертану кандидаты

Асылбекова А.М.

«Кимешек – көшпелі ортада қалыптасқан, экологиялық талаптарға толықтай жауап беретін қазақ әйелдерінің баскиімі» [1, 93]. Оның жалпы халықта сақталып қалған образына әртүрлі факторлар әсер еткен. Оларға тәжірибелік құндылығы, эстетикалық көрінісі, халықтың ұстанымдары жатады. Сонымен қатар, қазақтардың географиялық орналасуы да кимешектердің қалыптасқан даярлығына өз әресін тигізген. Олардың кесте тігістері, қолданылған материалдары, жалпыға берлігі жасау қағидалары ауыздан-ауызға таралып игерілген. Әрине олардың барлығы бір-біріне дәлме дәл ұқсамаған. Сонда да біз оларды саралай бірнеше топқа бөле аламыз. Нақты осы мақалада өз ішінен бір топқа жататын Ұлы жүз әйелдерінің бас киімі кимешектің үлгілері мысалға алынбақ.

Кимешек қазақтардың ұлттық киімінің ажырамас бөлігі болып табылады. Кимешек – бастың үстінен оралып, иектің астына бекітілген үлкен бүктемелері бар орамал. Оған маталардан сапасы жоғары жібек, барқыт және алтын жіп қолданылған.

Бұл ұлттық бас киім стиль мен сұлулықтың элементі ғана емес, сонымен қатар мәдениет бірегейлігінің маңызды символы болып табылады. Ол қазақ халқының мұрасы мен тарихын жеткізеді, сондай-ақ оның байлығы мен ғасырлар бойына жалғасқан дәстүрін баяндайды.

Кимешек кию – қазіргі таңда әйелдің өз халқына деген құрметінің, мақтанышының көрінісі және этно-мәдени сәйкестендіру белгісі. Ал кимешектің өзі қазақ мәдениетін сақтауға және нығайтуға ықпал ететін жеке және сонымен бірге біріктіруші элемент болып табылады. Ол әйелдердің жас ерекшеліктерін, қоғамдағы алатын орны мен отбасы жағдайын көрсетеді.

Берілген бас киім қазақ мәдениетіне енген сакральді дәрежесі есебінен өзінің бірегей орын алып тұр. Кимешекті қоғамда қалыптасқан көз-қарастар бойынша тазалық пен берекеліктің символы ретінде бөлек қарастырады. Қазіргі күнде кимешек күнделікті өмірде киіле қоймайды, біз оларды тек салтанатты іс-шараларда, үйлену тойларда және ұлттық мерекелерде кездестіре аламыз. Бұл дәстүрді сақтауға және қазақтардың ұлттық ерекшелігін көрсетуге мүмкіндік береді.

«Қазақ әйелдеріне тән өзіндік ерекше киім – кимешекті ақ мата, кейде жібек матадан тігіп, жиегін көмкеріп, сан алуан түрмен әшекейлеп дайындайды. Кимешек-шылауышты жас келіншектер, орта жастағы әйелдер, кемпірлер киеді. Салт бойынша кимешекті келіншек балалы болғаннан кейін киеді»[2, 88]. Яғни кимешек тек бас киім ғана емес, ол бойжеткеннің ана аталып, өмірінің жаңа кезеңіне өту фазасын белгілейтін символикалық нысан болып табылады.

Кимешек сыртқы тұрғыдан толығымен ақ түсті матадан тұрады. Оның алдыңғы жағы артқы жағына қарағанда қысқа, бет жерінде сопақша кесілген орын бар. Көбіне кимешектерде сол кесілген орын бойымен кесте тігіліп, әшекейленеді. Кестенің түстері қызыл, қызғылт, қызғылт-сары, ақ түсте болады. Кестенің өзі жас ерекшеліктері бойынша өзгеріске ұшырайды. Әйел бала тауып, кимешек кигеннен бастап, кестесі қызыл түсті болады. Бірақ көбінесе оның үстіндегі әшекейлер саны аз. Ал уақыт өте келе, әшекейлер саны көбейіп, кесте кимешек түстес ақ болып өзгереді. Жалпы әйелдің киім-кешектері уақыт өте келе қарапайымданады. Бұл әйел адамның өмірі соңына жақындап келумен түсіндіріледі. Оның кестесінің ақ болып өзгеруіне қасындағы жолдасының өмірден озу фактісі де әсер етеді[3]. Сондықтан кейде, ақ кестелі кимешек жесірліктің белгісі ретінде кездеседі.

Біздің қарастырып жатқан кимешектеріміздің барлығы ХХ ғасырдың басындағы қолданылған үлгілер болмақ. Қазақтар өмір сүрген жерлердің бәрінде кимешектердің үлгілері аймақ-аралық сипатта болған. Яғни, әр өңірдің өз ерекшеліктері, қағидалары мен ұстанымдары болған. Біз оларды аймақтық-рулық ерекшеліктерге бөле отыра, аталмыш мақалада бір бағытты нақтылап зерттейтін боламыз. Алдымызда осы уақытта кимешектердің шынайы бейнесін жаңғыртып, насихаттап жүрген Сұлтан Тілек атты азаматтың жеке коллекциясынан алынған Оңтүстік өңірге тән, көбінесе осы аймақта қоныс тепкен Ұлы жүздің албан, дулат және шапырашты руларының кимешек үлгілері зерттелінбек.

Албан руының кимешегі ақ ұзын матадан тігілген. Бет бөлігінде трапеция формада айнала бірнеше қатар моншақтар мен кесте қатарлары тізілген. Бірінші қатары толығымен тізбекке алынған қара түсті моншақтардың жұқа жолағынан тұрады. Оған өсімдік тектес оюлармен кестеленген өте тығыз екінші жолақ орналасқан. Ол барлық жолақтардың арасындағы оюын келтіріп, ішін толтыруымен уақытты көп талап еткен жұмыс болуы әбден мүмкін. Сонымен қатар, бұл жерде қоңыр-жасыл, қызғылт-сары түсті жіптер қолданылған. Алдыңғы жолақта қара моншақтар саны көбейіп, келесі қатарды тізген. Кимешектің шеті мен иық деңгейінде айнала тігілген қызыл жіпті кесте беттің айналасында да тігілген. Жалпы қызыл түс кимешектерде кестелеу кезінде көп қолданылған. Қызыл түстің мағынасы қазақтар үшін өмір, байлық және күш ұғымдарымен байланысады [4, 29]. Сондықтан, бұның

Сурет 1. Албан руының кимешегі

барлығының бетін қарату мақсатында символикалық сыры бар қызыл түсті кесте қолданылған. Біз оны басқа кимешектерде де кездестіреміз. Ал соңғы жолақты бірінен соң бірі ауысып, қызғылт-сары, кара моншақтар құрайды. Одан кейін алдында айтылып келген өсімдік текті оюлар қызыл кестемен 3 жерде тігіліп, кимешектің композициясын аяқтайды.

Кимешектің көркемдік кестесіндегі осындай қызыл, қызғылт-сары түстердің көптеп қолданылуы оның орта жастағы әйелдің бас киімі екендігін көрсетеді. Сондықтан біз оның иесі болған адамның қай жас аралығында кигендігін шамамен айта аламыз. Албан руының кимешегі бірегей стандартқа қарай жасалып, өзінің негізгі функцияларын орындайды. Ол дегеніміз шашты толық кимешектің астына жинап, кеуде жақтарды жауып тұрады. Жалпы бұл кимешекті әшекейлеу әдістеріне өте мол үлгі болып табылады.

Сурет 2. Дулат руының кимешегі

күміс пластиналардан тұрады. Көріп жатқанымыздай, келесі жолақты тек қана қызыл кесте құрайды. Ал соңғы қатар албан руының кимешегіндей екі түсті моншақтардан жұқа жолақ болып тізіледі. Бұл жерде алдыңғы кимешектің технологиясына ұқсас белгілі бір ережелер айқындалады. Яғни үлгі бойынша, беттен бастап санасак: бірінші – жалпақ, түстерге қанық күрделі кесте, екінші – бір немесе бірнеше түстерді араластыра моншақты жұқа тізбек, үшінші – қарапайым қызыл түсті сызықты кесте, төртінші – екі түсті жұқа моншақты тізбек аяқтайды. Соған қоса, кимешектің

Сурет 3. Шапырашты руының кимешегі

алдымыздағы кимешек негізінде, толыққанды XIX-XX ғ. қазақ әйелінің бас киімі көрінісін беріп тұр. Кимешек өз алдынан бөлек бас киім болғанмен, оның серігі әрдайым басты айнала оралған күндік (немесе жаулық) болған. Ол тұрмысқа қажет ақ ұзын мата болған. Жалпы қазіргі уақытқа дейін оның практикалық құндылығы кісі қайтқанда немесе бала туғанда оларды орайтындығымен түсіндіріледі. Бұл жайында нақты деректер жазылмағанмен ауыздан-ауызға тарап жатқан мәлімет көптеп кездеседі.

Кимешек алдыңғы бірінші үлгіге жалпы сәйкес келеді. Бірақ бірқатар ерекшеліктерге ие. Бетке арналған орында дәл сондай трапециялы тіктөртбұрыш кестеленген. Алдыңғы кимешек өсімдікті оюмен оюланған болса, бұл кимешек өзінің геометриялық фигураларымен көзге түседі. Бірінші қатарды тек қана геометриялы оюлар құрайды. Олардың түстерінде қызыл, қызғылт, көк реңктер қолданылған. Соның арқасында, бірінші қатар өте қанық көрінеді. Екінші қатар толығымен қызғылт-сары, ақ моншақтар және безендіру үшін жасалған күміс пластиналардан тұрады. Көріп жатқанымыздай, келесі жолақты тек қана қызыл кесте құрайды. Ал соңғы қатар албан руының кимешегіндей екі түсті моншақтардан жұқа жолақ болып тізіледі. Бұл жерде алдыңғы кимешектің технологиясына ұқсас белгілі бір ережелер айқындалады. Яғни үлгі бойынша, беттен бастап санасак: бірінші – жалпақ, түстерге қанық күрделі кесте, екінші – бір немесе бірнеше түстерді араластыра моншақты жұқа тізбек, үшінші – қарапайым қызыл түсті сызықты кесте, төртінші – екі түсті жұқа моншақты тізбек аяқтайды. Соған қоса, кимешектің астына түсу бойымен жұқа қызыл жіппен бірнеше кесте тігісі бар. Бұл кішігірім ереже олардың бір топқа жататындығын көрсетеді. Дулат руының кимешегінің басты ерекшелігі оның үш жерден зергерлік бұйымдарды суреттеп, көшіріп кимешекке кестелеп түсіруінде болып табылады. Бұл оңтүстікте көп таралған тәжірибе болып саналады. Соның арқасында, кимешек өте әдемі және әсерлі болып көрінеді. Кимешектің композициялық құрылысын шетіндегі қызыл түсті қазақ оюлары аяқтайды.

Өзінің орындалу технологиясы жағынан албан руының кимешегіне жақын болғанмен, дулат руының кимешегі өзінің айрықша стилін көрсетіп отыр. Ол әшекейлеу әдістеріне жаңашылдықтар қосып, бізге ерекше үлгі көрсетіп отыр. Кестелері өте тиянақты салынып, оюлардың элементтері асқан шеберлікпен орындалған.

Ең бірінші көзге түсетін аспект, бұл үлгі албан және дулат руына қарағанда қарапайымдырақ көрінеді. Ереже бойынша беттен бірінші болып күрделі түстерге мол кесте тігілген.

Оның формасы өзімізге таныс трапециялы тіктөртбұрышты құрайды. Кесте қызыл, қызғылт, қоңыр түстерден құралған. Бұл жерде шебердің жұмысында күмән жоқ. Бірақ ол тек жіпті кестелеумен әшекейлеуді тоқтатқан. Бұған бірнеше себептер болуы мүмкін. Шындығымен қалай болғанын білмегендіктен, біз оның жеке көзқарастың таңдауы, киген әйелдің баланы жаңа туғандығы немесе отбасы жағдайының төмен болғандығын болжай аламыз. Өзіміз білетіндей, отбасының жағдайы кимешек және жалпы киімдердің әшекейленуіне қатты әсер еткен[4]. Әрине егде жастағы әйелдің кимешегі өте қарапайым болып жасалған. Бұл кимешекті де солардың қатарына қосуға болатын еді, бірақ өзіміз білетіндей егде жастағы әйелдер кесте ретінде ақ жіпті тіккен. Сондықтан бұл кимешекті келін атанып, бала туған әйел киген деп айтсақ болады.

Жалпы айтқанда бұл үлгі жаңа ана болып аталған әйелдің кимешегі болуы әбден мүмкін. Бас киім белгілі бір жасалу заңдылықтарына бағынады. Оның дизайнында алдыңғы үлгілермен салыстыра бірқатар айырмашылықтары бар. Бірақ біз оның кимешектердің жалпы образынан қатты ауытқымағанын байқаймыз. Оның бірінші беткі кестесі өте күрделі орындалған, бірақ көмекші кішігірім кестелер өте жалпыланған, қарапайым сызықтарды құрайды. Сонда да ол өз әсемдігі мен түстердің қанықтығын жоғалтпаған үлгі болып табылады.

Кимешектердің барлығы асқан ұқыптылық пен детальдарға назар аударып отырып орындалған. Олардың ұқсастығынан бұрын, әрқайсысының бір-біріне толығымен ұқсамайтындығын, тіккен шебердің әрдайым өзінің талаптарына сай кимешекті жасағандығын айтқан жөн. Себебі, бұл кимешектерді әйелдер өздері үшін тіккен. Ата-аналарынан жинаған ақпараттарға сүйене отырып, өзінен қосып, ешқайсысына ұқсамаған бас киімдерін жасаған. Сондықтан біз әр кимешекті өзі ішінен ерекше туынды ретінде санай аламыз.

Үш бас киім шамамен бір өлшемде тігіліп, ақ матадан жасалған. Ою қазақ халқының белгілі бір мәдени тілі болғандықтан, кимешектің бетінде әрине өз орынын тапқан. Ол көбіне бір түсті кестемен салынып, көмекші рөлді атқарған. Кестелерде қызыл түс барлық кимешектерде қолданылған. Алдында айтылып кеткендей, бұнда қызыл түстің наным-сенімдерге негізделген мағынасы жатыр. Жалпы зерттеу барысында, біз албан, дулат және шапырашты руынан табылған кимешек үлгілерінің барлығы жас немесе орта жастағы әйелдердің кимешегі екендігін болжай аламыз.

Қорытындылай келе, біз олардың өзінің бірегей тігілу технологиясы бар екендігін байқадық. Бұл тұрақты ереже белгілі бір заңдылықтарға бағынады. Сондықтан біз оны Оңтүстік өңірінің ішіндегі Ұлы жүз әйелдерінің кимешек үлгілеріне қолданылған деп айта аламыз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атаулардың дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: РПҚ «СЛОН», 2012. – (иллюстрацияланған). 3 том: К – Қ – 736 бет.
2. Тохтабаева Ш.Ж. Шедевры Великой степи: [Монография], – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 240с. + 138 с вкл.
3. Стасевич И.В. Социальный статус женщины у казахов: традиции и современность. – СПб.: Наука, 2011. – 202 с.; ил.
4. Шедевры великой степи: [Монография]. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 240 с. + 138 с. вкл.

«МУЗЕЙНЫЙ МАРКЕТИНГ В РАБОТЕ ПАВЛОДАРСКОГО ОБЛАСТНОГО ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ ИМ. Г.Н. ПОТАНИНА»

БЕКТУРГАНОВА Н.В.

Руководитель отдела экскурсионного-массового отдела, г. Павлодар

Музеи становятся интерпретаторами и хранителями ресурсов, которые, приходя из прошлого, часто помогают людям найти вдохновение в настоящем, вселяют уверенность в будущее. Учитывая традиции, музеи адаптируются к требованиям XXI столетия. Новые факторы начинают определять условия деятельности музеев. Музеям необходимо пережить те кардинальные перемены, которые произошли в сфере культуры в целом, научиться проявлять предприимчивость и самостоятельность в добывании дополнительных средств к государственному финансированию. Чтобы избежать финансовых неудач, эффективно конкурировать на рынке досуга, привлекать внимание туристов, создавать дополнительные возможности для образования, музеям необходимо использовать технологии деловой активности. Новая стратегия выживания принесла в традиционный музейный язык новые понятия: менеджмент и маркетинг, которые способствуют организации современного музейного дела и управлению музейной деятельностью, что относится к прикладному музееведению.

Музейный маркетинг помогает переосмыслить роль музея, повысить эффективность его работы и удовлетворить потребности учреждения, не жертвуя при этом его философией, миссией и целями.

Актуальность поставленной проблемы определяется:

- объективной потребностью утверждения в новых рыночных условиях новой социально-культурной роли современного музея;
- недостаточностью изученности специфики музейного маркетинга, призванного укрепить традиционные формы управления музеем;
- сложностью построения взаимосвязей внутренней и внешней среды музея, влияющих на продвижение его услуг и повышения культуры потребителя;
- отсутствием оценки внутренних ресурсов музея с учетом восприятия его потребителем.

Исходя из этого, главными задачами музейного маркетинга являются:

- анализ потребностей посетителей, прогноз их состава, в том числе с учетом сезона;
- сохранение и расширение музейной аудитории, а также ведение деятельности по созданию лояльного посетителя;
- содействие увеличению посещаемости музея;
- воспитание интереса к музею (оно должно начинаться с широких программ для детей, а также включает воспитание взрослой аудитории посредством программ для группового посещения);
- обеспечение комфорта посетителей (каждый, кто посетит музей, должен остаться довольным во всех отношениях);
- определение перспективных услуг, которые может предложить музей;
- поиск возможностей получения музеем прибыли;
- широкое распространение информации о музее, формирование позитивной оценки и создание положительного имиджа музея.

В отличие от маркетинга в коммерческих учреждениях, музейный привлекает ресурсы в двух формах:

- прямой (за счет продажи потребителям своих товаров и услуг);
- опосредованной (за счет привлечения внешних ресурсов: бюджетных средств, грантов, спонсорской поддержки, частных пожертвований).

Обе формы некоммерческого маркетинга тесно взаимосвязаны: чем выше социальная значимость музея и общественная привлекательность его программ и проектов, тем больше у него возможностей получать средства из внешних источников.

Процесс маркетингового управления музейной деятельностью включает в себя следующие основные этапы:

- определение стратегических и тактических задач маркетингового управления в музее;
- создание общей системы сбора и анализа маркетинговой информации о культурных потребностях и платежеспособном спросе населения и учреждениях культуры на региональном уровне;
- проведение маркетингового мониторинга спроса и предложения на рынке культуры;
- проектирование содержания социального заказа на услуги музея и культурный «продукт»;
- формирование благоприятного общественного мнения о деятельности музея;
- разработка эффективной маркетинговой стратегии управления деятельностью музея.

Маркетинговая деятельность в музейной сфере имеет свою специфику, которая обладает следующими характеристиками: музеи изначально не ориентированы на получение прибыли, музейный посетитель получает в обмен на денежные средства не материальные блага и услуги, а эстетическое и духовное удовольствие, удовлетворение потребностей в образовании и культурном досуге.

Поскольку музеи получают бюджетную финансовую поддержку, цены на их услуги, как правило, регулируются государством и не могут изменяться в широком диапазоне в зависимости от спроса.

Большинство музеев привязано к месту, поэтому музейная услуга не доставляется посетителю, а наоборот, посетитель должен прийти в музей. «Перемещаться» в пространстве (передвижные выставки и пр.) может только небольшая часть культурного предложения. Таким образом, promotion (продвижение) становится единственным и ключевым инструментом маркетинга для музеев.

Музеи как часть социокультурной сферы используют некоммерческий, или социальный маркетинг.

Термин «социальный маркетинг» появился в 1970-е гг. Смысл его заключается в разработке, реализации и контроле социальных программ, направленных на повышение уровня восприятия определенными слоями общественности неких социальных идей, движений или практических действий. Обычно социальный маркетинг используется государственными и общественными организациями.

С одной стороны, социальный маркетинг вбирает в себя достижения маркетинговых концепций и технологий бизнес сектора, с другой – адаптируются и динамично развиваются собственные подходы и стратегии, опирающиеся на специфику некоммерческих организаций.

Все мероприятия маркетинговых программ формируются в зависимости от маркетинговой стратегии. Музейный маркетинг включает в себя два стратегических направления:

- презентацию и продвижение музея и его деятельности;
- презентацию и продвижение конкретных музейных услуг.

Стратегия маркетинговой деятельности связана с получением музеем прибыли, которая определяется спросом на его продукцию.

Одним из действенных средств формирования и стимулирования спроса на «товар музея» является реклама.

Реклама играет важную роль в музее, так как она выступает не только в качестве непосредственного стимула посещения и покупки музейной продукции, но и как средство суммирования и оформления впечатлений.

Долговременный эффект музейной рекламы, способствующей формированию имиджа музея, является не менее (если не более) важным, чем ее сиюминутный эффект.

Рекламная деятельность музея многогранна и многофункциональна. Она выполняет социальную функцию, так как с ее помощью прививаются разумные потребности через передачу информации, несущую сведения о музее.

Формируя определенные мнения, взгляды, убеждения, настроения, которые затем реализуются в форме материальных и духовных благ, реклама выполняет пропагандистско-воспитательную функцию. Она способствует своевременной и ритмичной реализации товаров, идей и услуг, регулирует спрос и предложение, то есть выполняет экономическую функцию. Кроме того, реклама несет в себе и эстетическую информацию – она является одним из факторов воспитания эстетических потребностей личности. Реклама функционирует и как часть массовой коммуникации, занимая особое место в потоках социальной информации. Музей использует и разные рекламно-

сители с информацией о работе музея, и любой музейный продукт (каталог, сувенир, видеофильм, целлофановый пакет, в который они упакованы).

Кроме того, в качестве рекламы музеи широко используют интервью с сотрудниками и директорами музеев, статьи в газетах и журналах, репортажи о жизни музеев, циклы передач по телевидению, специально посвященных музейной тематике (например, видеоролики «Интервью в музее» на YouTube канале музея).

Чтобы выработать маркетинговую стратегию музея, надо определить его цели и аудиторию, а затем найти правильный баланс продукта, цены, рекламы и места. Все это требует большой и напряженной работы, но в нынешней экономической ситуации это не роскошь, не академическое упражнение, а залог выживания и успеха. Стремясь к большей экономической эффективности, музей освобождается от рутины и стереотипов, становится более мобильным, открытым и полезным для общества учреждением.

Литература:

1. Менеджмент музеев: учеб.-метод. пособие / Т.Б. Михайлова; М-во науки и высш. образования Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2019.- 88 с.
2. Абанкина Т.В. Социальный маркетинг в «цивилизации досуга» / Т. В. Абанкина // Музеи. Маркетинг. Менеджмент. – 2009. – № 1. – С. 31–42.
3. Божук С.Г. Маркетинговая деятельность музеев / С.Г. Божук. – Спб.: Нева, 2005. – 340 с.

«ЕЛІМІЗДЕ МУЗЕЙЛЕРДІҢ ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ АЛАТЫН ОРНЫ»

ИМАНҚҰЛ Г.Ж.

*Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар Педагогикалық Университеті
география-тарих мамандығының 2 курс студенті, Павлодар қ.*

Ғылыми жетекші: Эксперт-оқытушы Елемесов Ә.Қ.

Музейлік туризм - туризм түрлерінің бірі, мұның басты сипаты музейлер мен оның территориясына жататын туристік потенциалды қолдану. Музейлер мен туризмнің одақтастығы, тарихи-мәдени және табиғи территориялар жүйесінің қалыптасуына негізделеді. Әсіресе тарихи-өлкетану немесе табиғи-жаратылыстану бағытындағы музейлерде аймақтың мәдени-танымдық, туристік-рекреациялық объектілері жөнінде жинақталған мәліметтерді музейлерден байқауымызға болады.

Музейлік туризм - туризм түрлерінің бірі, мұның басты сипаты музейлер мен оның территориясына жататын туристік потенциалды қолдану. Музейлер мен туризмнің одақтастығы, тарихи-мәдени және табиғи территориялар жүйесінің қалыптасуына негізделеді. Әсіресе тарихи-өлкетану немесе табиғи-жаратылыстану бағытындағы музейлерде аймақтың мәдени-танымдық, туристік-рекреациялық объектілері жөнінде жинақталған мәліметтерді музейлерден байқауымызға болады.

Атаулы бағыт елімізде салыстырмалы түрде жақында пайда болған. 1990 жылдардың ортасында музейлер, өзге мәдени мекемелерге ұқсас өзін-өзі дамытудың жаңа жолдарын іздеу, қаражат тартудың жаңа бюджеттен тыс көздерін іздеу жағдайына, сонымен қатар туристік қызметке қатысу арқылы дамып отыр. Ертеде музейлердің басты мақсаты құнды жәдігерлер мен оларды сақтау жолдары болса, қазіргі нарықтық заманда сонымен қатар басты мақсат келушілер қатарын көбейту болып отыр.

Музейлік туризмді дамытушылардың алдында бірқатар маңызды міндеттер бар: музейдің туристік сипатын анықтау және музейлерге тұрақты туристік ағымды қалыптастыру. Музейлер ішінде немесе аймақтық музейлер арасында туристік бағдарламалар мен маршруттар құру, жарнамалық өнім пакеттерін қалыптастыру, жаңа қаржыландыру көздерін іздеу т.б.

Музейлік туризмнің зерттеу бағыты музейлердің құрылымы және басқару ерекшеліктеріне назар аудару (институционалды зерттеу), музейлік өнімнің өткізу нарығы (интеллектуалды, ақпараттық, полиграфиялық, сувенир, кітаптық және т.б.) бұл бағытта да музейлік туризм өзге менеджмент және маркетинг секілді пәндерге сүйенеді.

Музейлердің ерекшелігі сол, бұл бір уақытта мемлекеттің – екі бірдей жүйесіне қосыла отырып, оның бірі ұлттық құндылықтарымызды насихаттауға бағытталса, екіншіден нарық жағдайында өз өнімдері мен қызметтерін ұсынуға жатыр. Мұндай жағдайда бірқатар қарама-қайшылықтар туындауы мүмкін, мемлекеттік мекеме ретінде музейлер «жоғарыдан-төмен қарай» басқарылатын болса, екінші жағдайда музейлер тұтынушының сұранысын қанағаттандыратындай бағытта дамуы тиіс. Осындай қарама-қайшылықтарды шешу бүгінгі музейлік туризмнің басты міндеттерінің бірі болып табылады [1].

Соңғы 15 жылда астам уақытта музейлік туризм мәселелері Ресей аумағында музейлермен ұйымдастырылған дөңгелек үстел, семинар, тренингтер арасында және музейтанушылық зерттеулерде, практикалық бағытта белсенді қолға алынып жүр. Музейлік туризмді дамыту, музейлердің бюджеттен тыс өз-өзін қаржыландырудың, материалдық-техникалық базаны арттырудың бірден-бір бағыты болуы тиіс [2].

XX ғ. аяғы мен XXI ғ. басында жаһандық жағдайда жаппай көңіл көтеру, сауығу секілді туризм түрлерінен басқа, қазіргі таңда туристердің талғамы жоғарлап, барған сайын туристік өлкеде халықтардың ұлттық, мәдени ерекшеліктері, этнография, тарихымен танысуға қызығушылықтар жоғарлап келеді. Мұнда «үш S» (Sea-Sun-Sand) теңіз-күн-жағажай формуласы орнына, жаңа формула «үш L» дәстүр-пейзаж-көңіл көтеру (Lore-Landscape-Leisure) алмасып келеді [3].

Музейлік туризм - ішкі нарық жағдайына бейімделген және ұтқырлық танытатын, музейдің қоршаған ортаға ашық ерекше саясатын ұстанатын, анықталған стратегиялары және мақсатты іс-әрекеттерін көрсете білетін орталыққа айналуы тиіс. Музейлік жұмыстар ішінде туризм бұл қосымша емес, құрылым түзуші іс-әрекет болып табылады. Музейлердің қазіргі стратегиялық мақсаттарының бірі, өзіндік туристік орталық қызметімен қатар, жан-жақты трансформацияланған іс-әрекеттерімен көріне білуі тиіс.

Музейлердің ұйымдастырушылық және психологиялық тұрғыдан басты негізгі мәселелердің бірі, әлеуметтік қызмет көрсетуші даму моделінен, бұдан кейінгі уақытта нарықтық-сервистік даму моделімен жұмыс жасай алатындай, музей концепцияларын өзгерту болып табылады.

Туристік саяхаттар кезінде музейлерге топтық саяхаттар көп жағдайда алдын-ала жоспарланып, турагенттермен автономды түрде немесе музейлермен келісім-шарттар арқылы жүргізілуі тиіс. Музейаралық туристік маршруттар мен бағдарламалардың қалыптасуына мемлекеттік қызметкерлер мен музей қызметкерлері арасында байланыс бола бермейді. Музейлердің білім беру бағдарламалары қатарында басты әріптестері елімізде оқу орта және жоғары білім беру орындары, профильдік министрлік немесе департамент, мектепке дейінгі мекемелер, балалар қайырымдылық қоры, әртүрлі клубтар, үйірмелер т.б. Осындай ұйымдар әрдайым музейге барушылар қатарын көбейтіп отыруға көңіл бөліп отырады.

Музейлік туризм елімізде мемлекет және қоғамдық бірлестіктер, жеке кәсіпкерлер тарапынан қолдау көрсететін болса, туризм мен музейлер арасындағы жаңа бетбұрыстың келешегі бар үлкен үміт арттыратын бағыт болатынына сенуімізге мүмкіндік бар. Бұл бағытта елімізде 2014 жылдан бері жаңа талпыныстар жасалып жатқандығын атап өтуіміз қажет.

Қазақстан аумағы өзінің геосаяси орналасуы жағынан ғасырлардан бері, көптеген мәдениеттер, халықтар мен дәстүрлердің тоғысу аймағы бола отырып, өзінің тарихи-мәдени және туристік әлеуетінің жоғары болуымен ерекшеленді. 1991 жылы мемлекеттің тәуелсіздік алуы Қазақстандағы музей ісіне де үлкен импульс берген, осы сәттен бастап Қазақстандық музейлердің дербес дамуына жол ашылды. Музей ісінің ең үздік дәстүрлері жаңғырып, ғылыми-зерттеушілік ізденістер өзектілене түсті, ұлттық сипат басымдық алды, жаңа типтегі музейлер пайда болды. Сонымен бірге халықаралық кәсіптік байланыстар кеңейіп, халықаралық музейлік қауымдастықпен дербес ұйым ретінде тікелей қарым-қатынас жасауға мүмкіндік туды [4].

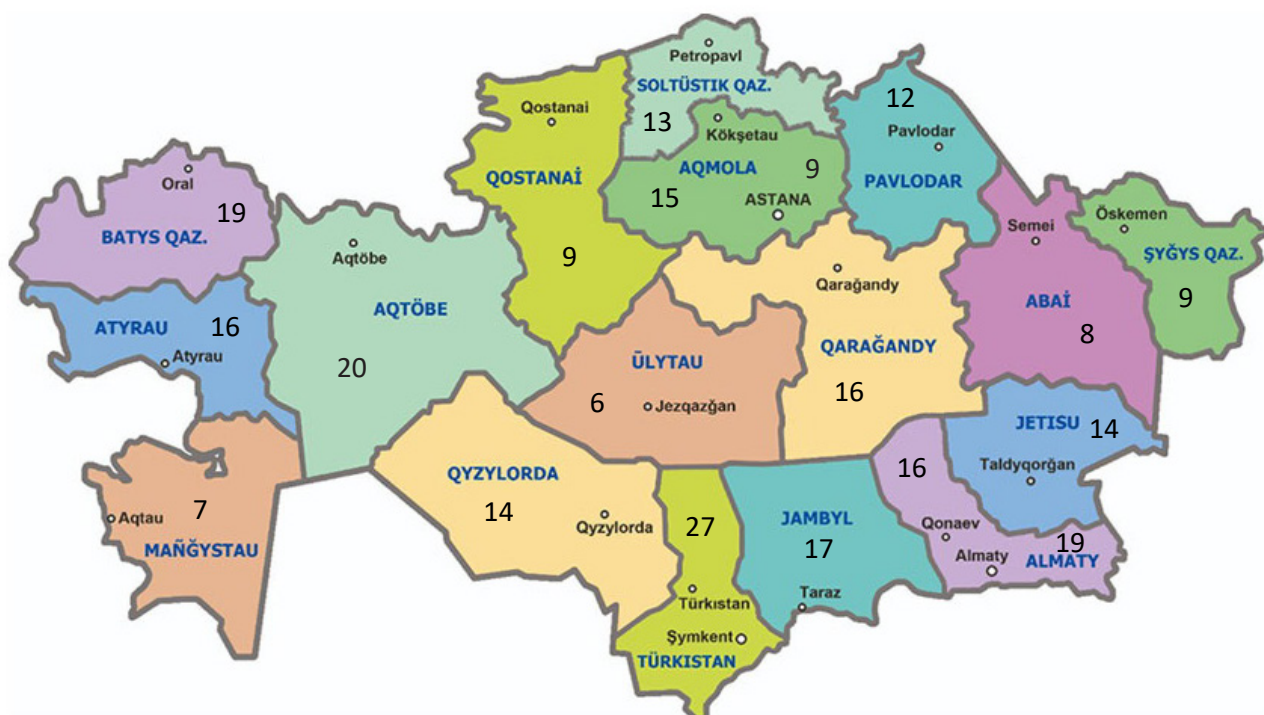
Соңғы 30 жыл ішінде болған әлеуметтік-экономикалық реформалар жағдайында да, музейлерге мемлекетіміз өз қол ұшын беріп отырды (Мәдени мұра, «Рухани жаңғыру», «Сақралды Қазақстан» ғылыми-зерттеу бағдарламалары т.б.). Жақын және алыс шетелдердегі кітапханалар мен музейлер, мұрағаттарға жүргізілген мақсатты түрде ғылыми зерттеу экспедициялармен іс-сапарлар нәтижесінде музей қорлары жаңа құжаттық материалдармен, сирек артефактілермен толығып келеді. Соңғы жылдардағы экономикалық дағдарыс салдары, музейлерге қаржылық жағынан

көмек көрсетуге қол байлау болатындығы түсінікті жағдай. Сондықтан музейлеріміз ТМД елдері, шетелдердің музей және туризмсаласының арасында қандай біріккен шаралар атқаруына болатын жолдарды іздестіру қажет.

2022 жылы Қазақстан музейлерінде 6 млн. астам барды. Бұл өткен жылмен салыстырғанда 1 миллионға артық. Ең көп қонақтарды Түркістан облысында қарсы алған – 1 492 000 адам. Астана мекемесінің рейтингінде екінші орында – 643 мың адам. 564 мың адамды қабылдаған Шығыс Қазақстан облысының музейлері үштікті жабады. Ең аз келушілер Шымкент музейлерінде орын алған – 43 мың. Сондай-ақ, ҚР музей қорының мемлекеттік каталогы жұмыс істейді, оған қазіргі уақытта 114 мемлекеттік музейден 130 мыңнан астам экспонат кіреді. Ұлттық мәдени мұра нысандарының қатарына 61 музей қорынан 5000-ға жуық жәдігерлер кіреді [5].

Қазақстанда 2023 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша 271 музей жұмыс істейді. Бір жыл бұрын олардың саны жеті бірлікке аз болды. Саны бойынша көшбасшы Түркістан облысы – 27 музей. Ақтөбе облысында 20, Алматы мен БҚО-да 19 музей жұмыс істейді. 271 музейдің 48-і – Тарихи, 109-ы-өлкетану, 65-і-мемориалдық, тағы 14-і-қорық музейдің, 11-і-өнертану және басқалары. Төрт музей жеке, қалғандары мемлекеттік меншікте. Қазақстан музейлерінде барлығы 2,6 миллион экспонат сақталған (1 сурет қараңыз) [6]. Қорық музейлер территориясында 1558 мәдениет пен тарих (барлық ескерткіштердің 13%), олардың ішінде 2 объекті Дүниежүзілік мәдени мұра ұйымы ЮНЕСКО-ның тізіміне енгізілген. 56 объекті (25%) - республикалық маңызы бар тізімге, 1500 объекті (13%) - жергілікті маңызы бар тізімге енгізілген. Мәдениет және спорт министрлігінің мәліметінше, 9 музей қорықтарында «Есік», «Ежелгі Тараз», «Берел» тарихи-мәдени қорық-мұражайлары аумағында бой көтерген сапар орталықтары заманталабына сай оқу, көрме залдарымен және жәдігерлерге арналған павильондармен жасақталғанын жеткізеді. Сонымен қатар «Таңбалы» тарихи-мәдени мемлекеттік қорық-мұражайы, «Әзірет Сұлтан» және «Отырар» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайларында да жүзеге асыру жоспарланып отырғандығы вице-министр Фахмедьяровпен жеткізілген [7].

1-сурет. Елімізде музейлердің облыстар бойынша саны [8]

1990 жылдары елімізде музейлерге жалпы саны жылына 2 млн. жуық адамдар баратын болған. Бұл жағдай театр, кино, концертке барушылар санынан анағұрлым жоғары екендігін байқатты. Десек те, елімізде музей ісінің мамандарын дайындайтын білім ордалары жоқтың қасы (Ә. Фараби ат. ҚазМУ, тарих факультетін айтпағанда) [9]. Ал Ресейде музей ісінен басқа, С. Петербург қаласында

С. Петербургуниверситетінің Философия институтында 2009 жылдан бері мәдениетжәне музейлік туризм жеке бакалавриат мамандығы бағдарламасыбойынша жаңа мамандық түрлерін қолға алынып, оқытылып жатыр[10].

Музей саласы бүгінгі таңда өзіндік дағдарыстарды басынанкешіріп жатқаны белгілі. Қазіргі жастардың көпшілігі музейлергебаруға құлық таныта бермейді. Мұның басты себебі жастар арасындамәдени өмірге үгіт-насихаттың аздығын байқатады. Сонымен қатаржарнаманың аздығы. Көпшілік жастардың елімізде немесе облысорталығында қандай жетекші музейлер бар екіндігін бірі білсе, бірібіле бермейді. Белсенді үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу қажет.Шетелдерде турөнімнің жарнамасымен тек турфирмалар ғана емес,сонымен қатар, федералды және жергілікті құрылымдар, қонақ үйлер,театрлар, музейлер, тематикалық парктер, мейрамханалар жәнебасқалар айналысады.

Елімізде мемлекет тарапынан 2014 жылы бой Ұлттық музейдіңбазасында Музейлердің ұлттық кеңесі құрылып, Қазақстандағытуристік бағдарлар мен музейлердің атласы әзірленген болатын,Сонымен қатар шетелдік музей қорықтарының әдістемесі негізіндетуристерге арналған визит-орталықтар ашылу көзделуде, өз кезегіндекелешекте ел ішінде және сырттан келетін саяхаттаушылар үшінтуристік ағымды арттыруға мүмкіндік тудырады. Бұл жерде ұлттықкеңестің негізгі міндеті қосымша музей қорларын іздеумен жәнежинаумен айналысады [11].

Еліміздегі музейлердің дамуы, келушілерге беретін білім,тәрбиелік, ағарту бағытындағы жұмыстары ерекше. Қазақстанмузейлері әлемдік музейлер тәжірибесінен өткен, жалпыға тән музейқызметінің негізін басшылыққа алып жұмыс жүргізуде.

Атаулымақаламызда елімізде музейлік туризмді дамытумүмкіншіліктерін арттыруға тек қана талпыныстар жасалды. Әрине,алдағы уақытта музейлік туризмнің негізгі аудандарын анықтау, негізгібағыттарын айқындау, музейлік туризмге қатысты проблемалардыжан-жақты іздестіру секілді т.б. шешімін табатын мәселелер жеткілікті.Дегенмен музейлік туризмді дамытуға бірқатар басты міндеттерімізді атап көрсетуімізге болады:

1. Шетелдер мен ТМД аумағында музейлік туризмді дамытудың тиімді жолдарын іздестіру.
2. Музейлерімізді модернизациялау және ақпараттық цифрлытехнологиялар жүйесіне енгізу.
3. Музейлік туризмдегі басты басты бағыттардың бірі музейлер арасындағы әріптестік кіру және ішкі туризм жүйелерін дамыту болып табылады.
4. Музейлер мен туризмкөңіл бөлу.салаларының бірігіп жұмыс жасауына көңіл бөлу.

Әдебиет:

1. Романчук А.В. Музейный туризм: учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург, 2010. - 46 с.
2. Музей и турист: управление процессом межкультурной коммуникации. Соавтор: Шляхтина Л.М. Опубликовано: Менеджмент. Наука. Образование. Культура: Сб. науч. тр. / Санкт-Петербургский гос. Ун-т культуры и искусств. - СПб: СПбГУКИ, 2003 - 312. (Труды. Т. 155). - С. 194-208 .
3. Ляшко А.В. Музейный туризм в России. Эволюция формата // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6. Вып. 3. - СПб.: Изд. Санкт-Петербургского университета, 2012. - С. 21-27.
4. Е.Б. Саиров мәдени саясат және қазақстан мұражайларының өзекті мәселелері. Вестник ПГУ, 2010. - №2
5. https://www.inform.kz/ru/6-1-mln-raz-kazahstancy-posetili-muzei-zagod_a4068782
6. <https://www.zakon.kz/kultura-shoubiz/6394011-kazakhstansy-posetili-muzei-61-mln-raz-v-proshlom>
7. https://inews.kz/index.php/news/2014/11/12/7805023kazahstanskije_muzei_stanut_sovremennymi_h
8. М.З. Мусаханова Проблема музейного строительства в Казахстане в современном этапе (1991-2001) / Доклады Национальной академии наук Республики Казахстан, 2006. - №3
9. <http://www.referun.com/n/kulturno-obrazovatel'naya-deyatelnost-muzeev-kazahstana-v-period-nezavisimosti#ixzz3qxURT1Rj>
10. <http://www.myshared.ru/slide/907006>
11. http://aikyn.kz/ru/news/show/14781-muzeiler_atlasy_z_rlened_

«АШЫҚ АСПАН АСТЫНДАҒЫ МҰРАЖАЙДЫҢ ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ»

БЕЙСЕНБИ Т.А.

Торайғыров университеті, студент, Павлодар қ.

РАХИМОВ М.И.

*Торайғыров университеті, PhD, қауымдастырылған профессор
Қазақстан тарихы кафедрасының постдокторанты, Павлодар қ.*

Мұражайдың адамзат тарихындағы алатын орны ерекше екені белгілі. Қазіргі кезде мұражайлардың алдында болашақ үшін мәдени мұраны сақтау және тарихи мәнді құндылықтарды замандастар үшін көрсету, наасихаттау мәселелері тұр. Мәдени құнды көне заттарды көрсету, жалпы адамзаттық мәнін ашу арқылы мұражайға келушілердің адамгершілік, рухани өсуіне әсер ету, ағарту мақсаттарын әрбір мұражай өз саласына сай мұражайлық орта жағдайында іске асыруда.

Қазақстандағы мұражай әлемі, оның дамуы, келушілерге беретін білім, тәрбиелік, ағарту бағытындағы жұмыстары ерекше. Қазіргі кезде Қазақстан мұражайлары әлемдік мұражай тәжірибесінен өткен, жалпыға тән мұражай қызметінің негізін басшылыққа алып жұмыс жүргізуде. Дегенмен, еліміздің мұражай ісін ұйымдастыруда әлі де болса толықтырулар мен жаңа тың ойлармен көркейіп, дамытылуы қажет.

Дүние жүзінде көптеген әр түрлі мұражайлары өзінің түрлері, құрылымы және мамандандырылуы бойынша бөлінеді. Солардың ішінде кең тараған, әрі қоғам арасында үлкен танымалдыққа ие аспан астындағы мұражайлардың орнын ерекше атап өткен жөн.

Аспан астындағы мұражайлар – халықтар мен этностардың тарихи мәдени айшықтарын көрсететін, ашық аспан астында орналасқан көрме болып табылады. Бұл мұражайлар көбіне археологиялық ескерткіштер, ежелгі сәулет ғимараттарын, халықтардың этнографиялық айшықтарын көрсетеді.

Алғашқы аспан астындағы мұражайлар XIX ғ. Соңы мен XX ғ. Басында еуропада ғылыми-техникалық жетістіктердің әсерінен өндірістің қарқынды дамуына байланысты пайда бола бастады. Ең бірінші мұражайды 1891 жылы швед этнографы және зерттеушісі Артур Хазелиус ұйымдастырады. Ол жаңа үлгідегі мұражайдың қалыптасуына және адамзат өркениетінің тарихи-мәдени жандануына үлкен әсерін тигізген тұлға болды. Артур Хазелиус Дьюгарден аралында шаруалардың үйлерін және шаруашылық құрылыстарын қолөнершілердің шеберханаларын, тұрмыс заттарын ашық көрме ретінде ұйымдастырады. Бұл мұражайлар «Скансен», яғни ауылдық үлгідегі мұражайлар атауына ие болады және еуропа елдеріне тез тарады.

Сол секілді мұражайлар XX ғ. Басында, Саксонияда археологиялық зерттеулер нәтижесінде орта ғасырлық үйлердің табылуымен байланысты өз жалғасын табады, ал Данияда келесі бір ерекшеленетін мұражай «Сеусаари» мұражайы болатын. «Сеусаари» мұражайы фин халқының әдет-ғұрпын салт-дәстүрлі айшықтарын сипаттайтын этнографиялық мұражай түрінде ашылды. Сол кезеңде фин халқының территориясы Ресей мен Швеция арасында екіге бөлінген болатын. Мұражайдың негізін фин халқының этнографиясына қызыққан зерттеуші Аксель Олаи Нейкель құрады. Мұражайда фин халқының дәстүрлі қолданатын заттары және салт-дәстүрінен көрініс беретін киім мен сәулет өнерінің кейбір бөлшектері көрсетілген. Ашық аспан астындағы мұражайлар, сонымен қатар Норвегияда, кайзерлік Германияда және басқа да еуропа елдеріне тез танымал болды. (Севан, 1971, 54 б)

Ашық аспан астындағы мұражайлар Ресей территориясында XX ғ. 50 жылдарында ғана іске аса бастайды. Бұл нысан Иркутск облысындағы «Тальцы» мұражайы болатын. Сол жылдары Иркутскта алып гидроэлектростанцияларының салынуы орыс халқының мәдениетін айқындайтын сәулет өнерінің су астында қалып, көптеген мәдени ошақтардың қирауы, ескерткіштерді сақтау үшін жаңа әдістерді іздестіруді қажет етті. Мәдени мұраны сақтау үшін, ескерткіштерді өндіріс алаңынан эвакуациялап, экспонаттарды қайта қалпына келтіріп, ашық аспан астындағы мұражайды құрады. Қазіргі кезде Ресейде тарихи – мәдени үлгідегі мұражайлардың 17-ге жуық түрі бар. (Чайковский, 1991, 36 б)

Археологиялық қазба жұмыстары негізінде пайда болған ірі мұражайлардың ішінде, Ұлыбританиядағы жерасты Йорк мұражайы ерекше тамсандырады. Бұл тарихи нысан қаладағы жаңа құрылыс мекемелерін құру кезінде табылған. Мұражайға келушілер туннель ішінде кішігірім вагондарда жылжи отырып, уақыттың кері жылжу әсерінен ежелгі әлемге келгендей сезімде болады. Мұнда сол кездегі тұрғындар тіршілігін бейнелейтін манекендер құрылған және техникалық жетістіктердің көмегімен манекендерге жан бітіп, театрлық өнер үлгісінде көрініс ұйымдастырылған. Мұражайда болған адамдар шын өмірде жүргендей әсер алады. (Элфстрем, 1995, 17 б)

Қазақстанда ашық аспан астындағы мұражайлар құру перспективасы үлкен, дегенмен ашық аспан астындағы мұражайлар елімізде бірен-саран. Соның бірі Шығыс Қазақстан облысындағы Киров атындағы сәулет этнографиялық қалалық саябақ кешені. Онда қазақ халқының дәстүрлі шаруашылықпен байланысты заттары және әр түрлі халықтардың сәулет өнерінің түрлері орналасқан. Ел ордасы Астанада десанттық-шабуылдаушы әскер территориясында орналасқан әскери-техникалық мұражай бар. Бұл жерде әр жылдары шыққан 137 әскери техниканың түрі кездеседі. Оның ішінде 68 артиллериялық қондырғы, 13 авиациялық техника, 20 танкіге қарсы қолданылатын қару-жарақ және 20 әуе қауіпінен қорғаныс техникасы. 2001 жылы қазақстан ғалымдары ортағасырлық Жайық қалашығын, 2006 жылы Сарыөзен және 2008 жылы Жалпақтал қалашығын ашты. Осылайша Алтын Орданың гүлденген шағында пайда болған ортағасырлық тұрақтардың бүтіндей бір жүйесі табылды. Осыған байланысты Батыс Қазақстан облысында бұл тарихи нысаннан ашық аспан аясындағы мұражай құрудың алғышарттары жасалынып жатыр.

Елімізде археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде көптеген қорымдар мен ескерткіштер ашылып жатыр. Қоғам қайраткерлері мен зерттеушілер бұл мәдени мұраны ашық аспан астындағы мұражайға айналдыру мәселесін сан мәрте көтеруде және кейбір істер осы бағытта жүзеге асырылуда. Өкінішке орай, уақыт өте келе қорғандар жойылып бара жатыр. Мысалы, Боролдай әуежайының солтүстік-батыс жағында бүкіл қорымдар жиынтығынан құралған қорғандар бар. Қорым үйінділерінің астында б.з.б., 2500-2000 жыл бұрын өмір сүрген қазақтардың ата-бабалары – сақтар жерленген. Осы жерде археологтар мен архитекторлар «Сақ қорғандары» атты археологиялық саябақты ұйымдастыру жұмыстарын жүргізуде. (Байпақов, 2004, 4 б)

Қазақстандағы аспан асты мұражайларының ішіндегі Павлодар өңірінің мұражай кешеніне ерекше тоқталуға болады. Ертiс өңірі ежелден бері тарихи-мәдени құнды жәдігерлерге бай аймақ, сол себепті өлкенің тарихын көрсететін бірнеше мұражайлар кешені жұмыс істейді. Соның бірі Потанин өлкетану мұражайының жанынан ашылған ашық аспан астындағы мұражайды атауға болады. Г.Н. Потанин атындағы тарихи-өлкетану мұражайының бірінші директоры, осы мұражайдың негізін салушы Д.П. Багаев 50 жылдардың өзінде-ақ ашық аспан астында экспонаттар жинай бастайды. Ол мұражай маңына балбал тастар мен құлпытастарды орнатады. Багаев ойын жалғастырушысы, оның ізбасары, мұражайдың директоры И. Лагутин болды. Ол интерьерге ожау, зәкір мен қосалқы үй, флигель қосады. Экспозициялар жылдан жылға этнографиялық іздестірулер негізінде толықтырылып отырды. Мысалы: киіз үйдің бөлшектері: текемет, сырмақ, бесік, кебеже заттарымен толықтырылған. Сонымен қатар славян халықтарының тарихи-дәстүрлі шаруашылығын бейнелейтін ағаш қамба, оның қасында арба мен шананы және бұғау, шалғы, қолмен тоылған кәрзеңкені көруге болады.

Сол секілді Павлодарда әлемдегі теңдессіз ашық аспан астындағы мұражайлар қатарындағы «Гусиный перелет» табиғи кешені де зор маңызға ие. «Гусиный перелет» неоген кезеңінің бай жануарлар әлемінің палеонтологиялық орынының ашылуы (25-2млн. жыл), Ертiс өңіріне бұрынғы Кеңес Үкіметінің палеозоологтарын шақыруына негіз болды. Өкінішке орай, барлық табылған палеомәлімет ғалымдармен әкетілетін еді, себебі біріншіден, сол уақытта Павлодарда өлкетану мұражайы болған жоқ, екіншіден, палеонтологиялық қалдықтардың зерттеліп, сақталуын қамтамасыз ететін ғылыми мекеменің болмауы, ескерткіш кешенінің талан таражға ұшырауына себеп болды.

Қазіргі кезде қазба кешенінің әзірленуімен, ескерткіш орнында саябақ кешенін (ашық аспан астындағы мұражай) ұйымдастыру үшін белсенді жұмыстар жүргізіліп жатыр, мұнда кез келген адам ертедегі жануарлар сүйектерінің қазба жұмыстарын байқай алады, сонымен қатар ерте

кезеңдегі негізгі жануарлар түрлері жасалатын скульптуралық галерея жұмысына қатыса алады. (Мұстапаева, 2011, 24 б)

Тарихи және археологиялық ескерткіштер, әлемнің көрікті жерлері мен мемориалды нысандар әрқашан адамдар назарын өзіне аударады. Осындай ғажайыптарды өз көздерімен көру үшін олар сапарға аттанып туристер құрамын құрады.

Қазіргі кезде мұражай туристік инфрақұрылымның бөлінбес бөлшегі болып саналады. Сол себепті, шет елдерді аралаған туристердің жартысы жергілікті жердің мәдениетімен танысатыны белгілі. Ашық аспан астындағы мұражай, әсіресе, тарихи-сәулет, тарихи-тұрмыстық, тарихи-этнографиялық, сонымен бірге экомұзейлер туристерді қабылдап жатқан елдің мәдениетімен танысуға зор мүмкіндік туғызады.

Ұлыбритания, Канада және бірнеше Жерорта теңізінің елдерінде жүргізілген зерттеулер нәтижесінде, мәдени және этнографиялық туризмнің келушілері, басқа (экотуризм, спорттық, экстремалдық т.б.) туризмдерге қарағанда тұрақты екенін және жылдан жылға келушілердің артып отыратынын дәлелдеді. Сондықтан, айтылмыш тұрақтылық ашық аспан астындағы мұражайларда туризмнің перспективті дамуы үшін үкімет тарапынан ақшалай көмек түрінде қаржыланумен көрініс табады. (Мастеница, 2004, 30 б)

Елімізде аспан астындағы мұражай құруға көптеген нысандар бар. Өзіміздің Павлодар өңірінде көптеген тарихи мәдени ескерткіштер өкінішке орай, уақыт өте келе маңызын жоғалтып, жойылып бара жатыр. Бұл мұраны шет ел тәжірибесіне сүйене отырып, қазақ елінің мәдениетін айқындайтын және шет елге танытатын ашық аспан астындағы мұражайларды одан әрі дамытып, ары қарай жетілдіре түсіру қажет деп есептейміз.

Әдебиеттер:

1. Севан О.Г. Музеи под открытым небом Европы – М.: Наука, 1991 – 76 б.
2. Чайковский Е. Музеям под открытым небом – 100 лет // На пути к музею XXI века. Музеи – заповедники. (Отв. Ред. Н. Никишин, О. Севан). – М., 1991 – 34-49 бб.
3. Элфстрем Г. Музей «Старый Линчепинг». Возможности коммерческой деятельности в музеях под открытым небом// Музей под открытым небом в современных условиях. – Архангельск, 1995, - 15-20 бб.
4. Байпақов Қ. Ашық аспан астындағы мұражай – А: Аруна, 2004. – 11 б.
5. Мұстапаева Д.Ө. Қазақстандағы музей ісінің тарихы. Оқу құралы. – Түркістан: «Тұран» баспаханасы, 2011. – 200 б.
6. Мастеница Е.Н. Музей и туризм: подготовка кадров. Опыт и перспективы. СПб. Материалов Всероссийской научно-практ. Конф., 19-21 апр.2004г. – 28-38 бб.

3 БӨЛІМ

«ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР МЕН ИННОВА- ЦИЯЛАР»

РАЗДЕЛ 3

«АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И ИН- НОВАЦИИ В СОХРАНЕНИИ ИСТОРИКО-КУЛЬ- ТУРНОГО НАСЛЕДИЯ»

**«ИССЛЕДОВАНИЕ, СОХРАНЕНИЕ И ИЗГОТОВЛЕНИЕ
КОПИИ ХАЛАТА (ШАПАН) ИЗ РАСКОПОК МАВЗОЛЕЯ
БОЛГАН АНА ЭПОХИ УЛУСА ДЖУЧИ (УЛЫТАУ)»**

КРУПА Т.Н.

*Павлодарский педагогический университет им. А. Маргулана,
Институт археологических исследований,
Международная лаборатория консервации и реставрации культурного
наследия «УМАИ», г. Павлодар*

В 2019 году мы получили для исследования и консервации уникальный текстильный комплекс из раскопок казахстанского археолога А. Касеналина в мавзолее Болган Ана (Улытау, 2018, объект 4). Комплекс относится к эпохе ханства Улуса Джучи - Золотой Орды (вторая половина XIII века). Археологи связывают похороненную в мавзолее женщину с потомками Джучи-хана, основателя Золотой Орды. Это ставит это открытие в число самых уникальных находок в мире.

Среди раскопанных тканей есть исключительно уникальный шелковый женский халат. Сохранение и атрибуция археологических органических материалов являются одними из наиболее актуальных вопросов мировой исследовательской практики. Археологический текстиль, в частности, выделяется в этой обширной области как уникальный и редкий материал не только благодаря частоте встречаемости в археологических комплексах, но и прежде всего благодаря высокой информативности.

Как справедливо отмечает О.В. Орфинская, найти текстиль недостаточно; важно обеспечить его сохранность на протяжении всей цепочки, от места обнаружения до передачи на реставрацию. Информация, которую можно получить в ходе дальнейших исследований, обширна и включает сведения о самом текстиле, костюме, торговых связях и уровне развития текстильных технологий в конкретном обществе (Орфинская, 2020, С. 121).

Тщательное изучение древних текстильных технологий позволяет специалистам развеять многие мифы, возникшие в исторической науке из-за отсутствия объективного материала. Это также позволяет лучше понять достижения древних цивилизаций, их повседневную жизнь, по-новому взглянуть на уже известные факты и открыть новые, характерные для конкретной эпохи в истории человечества (Крупа, 2003, Р. 42-43).

Важно отметить, что знание древнего текстиля также способствует непосредственно реконструкции костюмов древних обществ (Усманова, Алтынбекова, Крупа и др., 2020, С. 83-92). Это, в свою очередь, помогает визуализировать мировое историческое и культурное наследие в современных материалах, таких как музейные выставки. Известно, что экспонирование оригинального археологического текстиля непосредственно в экспозиции требует соблюдения ряда важных современных выставочных норм, в том числе временных ограничений. Поэтому создание реплик становится отличным решением для таких ситуаций. Кроме того, археологический текстиль часто фрагментирован, и крайне важно представить посетителям музея полный костюм.

Все эти факторы заставляют специалистов искать новые возможности тщательного сохранения и изучения археологического текстиля.

Текстиль халата был доставлен нам сгруппированным, так как был извлечен из археологических раскопок при вскрытии мавзолея и сложен в пластиковые контейнеры на пенопластовой подушке (рис. 1).

Важно отметить, что переданные нам артефакты были извлечены из археологических раскопок стандартными методами, но с максимальными усилиями по сохранности. Это позволило нам начать срочные профилактические консервационные работы. При первичном визуальном осмотре было идентифицировано несколько органических групп: текстиль (по морфологическим признакам, таким как шелковый дамасский шелк, шелк полотняного переплетения, узорчатые ткани), кожа и береста.

Состояние текстиля на момент передачи можно охарактеризовать как стабильное и стабильное. В ряде случаев текстиль сохранял цвет (с небольшими изменениями), пластичность, структу-

ру и имел минимальное гуминовое загрязнение. Однако некоторые находки были сильно испорчены, хрупки и сильно загрязнены гуминовыми отложениями и побочными продуктами грибковой деятельности.

Первым важным вопросом, который возник, стал вопрос очистки и сохранения обнаруженного материала. Сохранение и консервация археологических органических материалов представляет собой одну из наиболее важных задач в глобальной практике реставрации.

Для текстильных изделий мы выбрали разработанный нами метод очистки шелкового дамаска XIX века, раскопанного на стоянке «Веселая Могила» в Харьковской области (Крупа 2005, 165-168). Этот метод основан на использовании бытового продукта «L.O.C.» производства компании «AMWAY» (Крупа, 2005, С.165-168.).

После проведения очистки и первичной профилактической консервации были проведены комплексные исследования, включающие микроскопию в отраженном боковом неполяризованном свете (бинокулярный микроскоп Altami PS-T-II и цифровая камера DCM Scope 130 с оригинальным программным обеспечением), а также сканирующую электронную микроскопию (JEOL JSM-6390 сканирующий электронный микроскоп LV).

Были получены следующие характеристики исследуемого материала:

Камка 1-2 - шелковая ткань желтого цвета. Сохранилось два типа желтой ткани с различным тканым декором. Обе разновидности этой ткани были составными частями халата. Желтый шелк (Крупа, 2019, С.141-170).

Желтая (желто-коричневая) парча не сохранила первоначального цвета. Ткань относится к типу тканей с полуторным атласным переплетением, где основа образована нитями основы и основного шелкового утка, а украшение включает дополнительный золотой уток.

Конструктивно эта ткань входила в состав халата, участвуя в обшлагах, вырезе спинки и краях халата.

Золотая нить сохранилась умеренно, что затрудняет комплексный анализ. Видны следы органического субстрата.

Данные сканирующей электронной микроскопии свидетельствуют о том, что золотая нить изготовлена из высококачественного золота. Нить равномерно покрывает органическую подложку (Крупа, 2019, С.141-170).

Подкладочная шелковая ткань желтого цвета (Крупа 2019, 141-170).

В настоящий момент нами проведены все необходимые исследования.

Халат – связан с высшей дворцовой модой Золотой Орды. Крой трапециевидный (расширяющийся книзу), моделируемый по фактуре ткани.

Основным материалом для изготовления халата служила шелковая камка, украшенная цветочным узором. Для воротника и манжет в качестве отделки использовалась парча с геометрическим орнаментом.

Длина халата четко выражена по спинке (видны следы шва, соединяющего основную ткань халата с подкладкой) и составляет 1,48-1,5 м.

Мы тщательно проанализировали все существующие швы. Шаг шва примерно 0,4-0,5 см.

Манжеты и декоративные края халата выполнены из одного слоя парчи (с правой стороны халата), а левая сторона имеет шелковую подкладку.

На основе выявленных конструктивных и технологических деталей халата, захороненного в мавзолее Болган Ана, мы приступили к созданию научно обоснованной копии.

Для этого мы закупили ткань, наиболее подходящую по характеристикам прядения и плетения: шелковую камку с цветочным орнаментом для основного поля халата и шелковую парчу для манжет и декоративных краев халата.

Раскрой халата выполнен согласно полученным данным исследования. В процессе раскроя мы отразили все сохранившиеся линейные размеры, включая ширину самой ткани (65 см).

Моделирование халата выполнено по долевым нитям. Сшивка деталей халата производится вручную, с соблюдением интервала сохранившегося шва.

Для подкладки использован шелк эсельсиор, максимально соответствующий технологическим особенностям оригинала.

Научно обоснованная копия, созданного нами халата из раскопок мавзолея Болган Ана (Улытау, 2018, объект 4) для музейного экспонирования, в настоящее время находится в Карагандинском областном историко-краеведческом музее (рис. 2).

Халат был надет на реконструированную антропологическую скульптуру работы казахского скульптора А. Есмагамбетова.

Список литературы:

1. Крупа (2003) Крупа Т. N. Rechearch of Archaeologic Textiles in Ukraine//1-st Conference of the European Association for the Advancement of Archaeology by Experiment (EXAR). Vienna 2003. pp.42-43.

2. Крупа (2005) Крупа Т.Н.: Методика консервации археологического текстиля ХП в. из раскопок «Веселой могилы» (фонды Музея археологии и этнографии Слободской Украины ХНУ им. В.Н. Каразина) с применением препарата «L.O.C.» производства фирмы «AMWAY». Тези доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми збереження, консервації, реставрації та експертизи музейних пам'яток». Київ 2005. с.165-168.

3. Крупа (2019) Крупа Т.Н. Комплекс древних тканей из раскопок Болган Ана в 2018 году: предварительные исследования. Сарыарка және Алтын Орда: уақыт пен кеңістік. Сарыарка и Алтын Орда: время и пространство. Saqarqka and the Golden Horde: time and space. Алматы, 2019. С.141-170.

4. Орфинская (2020) Орфинская О.В. От Египта до Китая: Методический подход к выявлению и сохранению особого объекта наследия - исторических текстильных технологий. Genesis: исторические исследования. 2020. № 4. С. 121-138. DOI: 10.25136/2409-868X.2020.4.30880.

5. Усманова, Алтынбекова, Крупа, et al. (2020) Усманова Э.Р., Алтынбекова Э.К., Крупа Т.Н., Бубновене О.Д., Лукашов В.Н., Лукашова Е.С. Реконструкция костюма как способ представления культурного кода Великой Степи в фестивале «Древних технологий и культурных коммуникаций «Desht-Thor» имени Тура Хейердала. Материалы международной научно-методической конференции «XII Оразбаевские чтения» по теме «Историко-культурное наследие древних и традиционных обществ Центральной Азии: проблемы изучения, интерпретации и сохранения». Алматы: «Казак университеті» 2020. С. 83-92.

«БИОДЕСТРУКТОРЫ ОРГАНИЧЕСКИХ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ КАК МАРКЕРЫ ДЛЯ РЕСТАВРАЦИИ МУЗЕЙНЫХ ЭКСПОНАТОВ»

РОМАНЧЕВА Н. С.

*младший научный сотрудник, Институт археологических исследований
НАО «Павлодарский Педагогический университет им. А. Маргулана», г. Павлодар*

В контексте разрушения культурного наследия часто используется термин «биодеструкция», который подразумевает под собой процессы изменения какого-либо археологического материала в результате деятельности живых организмов. Несмотря на то, что данное явление изучалось в течение последних нескольких десятилетий, некоторые ученые продолжают невежественно относиться к механизмам таких взаимодействий. В большинстве случаев это касается микробиологической атаки на объекты культурного наследия (Szczepanowska, 2023, С. 5).

Дело в том, что обычно перед реставраторами стоит задача как можно скорее остановить процессы деградации археологического материала и побыстрее законсервировать его. Однако, при общей обработке объекта от воздействия колоний грибов и бактерий без каких-либо микробиологических анализов, специалисты могут потерять множество дополнительной информации о самом предмете и невольно ему навредить. Как правило, микробные сообщества очень разнообразны, и химическое вещество, которое убивает большее количество бактерий, может непреднамеренно открыть среду обитания для других видов, которые более устойчивы и потенциально более разрушительны.

Примером данной ситуации может послужить работа реставраторов над картинами в пещерах Ласко на юго-западе Франции. В 2001 году специалисты начали интенсивную обработку наскальных произведений искусств с использованием химических биоцидов для контроля роста белых грибов. Неожиданным результатом стало то, что неизвестный ранее вид грибов, под названием

Ochroconis lascauxensis внезапно проявил активность, запачкав окрашенные поверхности черной плесенью, которая распространилась так далеко, что к 2007 году данное явление вызвало серьезные проблемы (Ребрикова, 2020, С. 61).

Поэтому несмотря на то, что живые организмы являются наиболее разрушительным фактором деградации археологического материала, следует предварительно изучить ту информацию, которую они в себе несут. Такого рода знания могут не только сыграть большую роль в правильной обработке, консервации и защите объектов культурного наследия, но и объяснить изменения структуры, цвета, формы артефакта под влиянием живых существ.

Изучение биодеструкторов стоит начать с исследования самой среды, где были найдены археологические материалы, к примеру, древнего погребения. За все время с момента захоронения человека до проведения раскопок объекта культурного наследия, на данном участке формируются определенные условия, значительно отличающиеся от тех, что мы наблюдаем на поверхности. Погребение превращается в целостную экосистему, где взаимодействуют факторы живой и неживой природы, которые как по отдельности, так и вместе могут влиять на сохранность материала. К примеру, разрушение целлюлозосодержащих артефактов в подобных условиях, происходит в результате гуминового разложения органических остатков, физико-химических свойств почв и ее ферментативной активности, а также жизнедеятельности почвенных организмов (Пилецкая, 2018, С. 27).

Если подробнее рассмотреть биодеструкторов археологических материалов погребений, то можно выделить три основные группы: микроорганизмы, насекомые, норные животные.

По сравнению с другими организмами бактерии и грибы являются наиболее агрессивными участниками процессов биодegradации артефактов. Роль субстрата для их развития и питания могут выполнять как органические, так и неорганические объекты культурного наследия. Они вызывают быструю и глубокую деструкцию материалов с помощью выделяемых ими органических кислот. Биоповреждение артефактов и изделий плесневыми грибами (микросциетами) происходит также за счет механического разрушения разрастающимся мицелием (Емцев, 2018, С. 310).

Разрушение памятников насекомыми и норными животными происходит в основном за счет процессов их жизнедеятельности. Например, рытье нор и ходов нарушает целостность и внешний вид археологических объектов, а продукты жизнедеятельности – экскреции и секреты, могут влиять на артефакт как напрямую, изменяя химический состав материала, так и косвенно – выделения могут изменять химический состав и кислотность среды, что может ускорить процессы деградации.

Изучение экосистемы погребения становится первым источником информации, который может помочь в работе реставратора. Фиксация экофактов – остатков биологического происхождения, которые не были использованы или обработаны человеком (Соенов, 2014, С. 61), может помочь в решении вопросов, касающихся морфологических характеристик объекта.

К примеру, Т.Н. Крупа, изучая текстиль из памятника Актерек, полагала в начале знакомства с артефактом, что имеет дело с сохранившимся текстильным красителем. Однако после проведения серии химико-технологических анализов на наличие такого красителя на микропробах, предположение не подтвердилось. После дополнительного исследования стало понятно, что в этом замешаны личинки кошенили, или кошенильного червеца (*Dactylopius coccus*). Сложные деструктивные процессы в самом текстиле, в окружающей его среде и, видимо, в выделении личинками кошенили карминовой кислоты и привело к своеобразной комплексной деградации ткани и изменению ее внешних характеристик.

Первичный анализ археологического материала *in situ* также поможет выявить активные колонии грибов и бактерий при его осмотре в ультрафиолетовом свете. При облучении микроорганизмов ультрафиолетовым светом в диапазоне 250–600 нм, активные колонии, при температуре благоприятной для их жизнедеятельности, начинают излучать легкое свечение, называемое люминесценцией, исходящее от их клеточных компонентов (Карнаухов, 1978, С. 35). Подобного рода информация поможет правильно подобрать метод полевой консервации и упаковки артефакта для его транспортировки в реставрационную лабораторию без ускорения процессов биодegradации материала.

В случае обнаружения легкого свечения не рекомендуется проводить очищение предметов щетками для избегания вторичного заражения в виде более агрессивных видов микроорганизмов, а также упаковывать предметы в полиэтиленовый мешок, так как за счет влияния на него плюсовых температур создаются прекрасные условия для повышения влаги, что может ускорить развитие и активность бактерий и микромицетов в два раза. Лучше всего сразу упаковать артефакты в фольгу, где создастся определенный микроклимат, замедляющий процессы биодegradации (Пилецкая, 2018, С. 30). Не следует вскрывать упаковку до начала реставрационных работ. Стоит помнить, что залог активной жизнедеятельности зловердной микробиоты – резкие и частые изменения в условиях окружающей среды.

Однако, если при первичном осмотре не было найдено активных колоний микроорганизмов, это не значит, что археологический объект биологически чист. В условиях, препятствующих нормальному развитию бактериальных клеток (отрицательные температуры в культурном почвенном слое), микробиота впадает в состояние анабиоза, грубо говоря уходит в спячку, которая может длиться тысячи лет. Но при малейшем изменении абиотического фактора и наступления благоприятных условий, они могут вернуться в состояние активной жизнедеятельности (Абызов, 2011, С. 76).

Примером такого явления можно привести фрагменты черепицы, найденные в городище Ак-Бешим (Суяб, VI–VII вв.), Кыргызстан. Несмотря на тысячелетнее нахождение в грунте, черепица отличалась довольно-таки хорошей сохранностью. Однако при изъятии объекта из сложившейся экосистемы археологического памятника и воздействии на него более благоприятных условий среды, на фрагменте керамики образовалась колония микроорганизмов. При подробном исследовании и микроскопии было выявлено, что на субстрате в виде черепицы развился плесневый грибок, похожий на Аспергилл белоснежный (*Aspergillus candidus*), чьи споры на протяжении долгого времени оставались в микротрещинах изделия.

Предварительно изучив экосистему погребения, и все артефакты, находящиеся в нем, специалист-реставратор уже имеет определенный набор информации, которая поможет в определении степени износа артефакта и анализе его внешних и внутренних изменений за период проведения в почвенной среде. Однако, прежде чем утверждать план работ и принимать решение о методе антимикробной обработки, необходимо для определения их жизнеспособности проведение микологического и бактериологического исследований.

Успех правильной обработки предмета зависит от точного определения вида микроорганизмов с помощью их культивирования в стерильных условиях (Васильев, 2003, С. 14). Подобная информация поможет, во-первых, определить заражен объект монокультурой или целым сообществом микроорганизмов. В сообществе выживаемость микробиоты в разы повышается, поэтому обработка скопления микроорганизмов определенными биоцидами может дать отрицательный результат, нежели обработка монокультуры. Для решения данной проблемы потребуются комплексный подход и многоуровневая обработка химическими веществами. Наиболее выигрышным вариантом считается лазерная обработка артефакта (Парфенов, 2010, С. 12).

Во-вторых, микробиологические исследования могут выявить физиологические характеристики вида, ориентируясь на которые будет легче подобрать химические вещества (биоциды и фунгициды), направленные на угнетение роста колоний микроорганизмов и их уничтожения. Так неиногенные ПАВ и бромид натрия имеют большое влияние на спораносцы актиномицетов *Cladosporium herbarum*, уничтожая орган плодоношения микроорганизма и подавляя его рост (Емцев, 2018, С. 305).

В-третьих, анализ микробиологических колоний поможет учесть адаптацию определенных видов микроорганизмов к биоцидным средствам. К примеру, палеобактерии вида *Pseudomonas sp.* не просто адаптировались к ртутным аппаратам и хлорированным фенолам, не погибая от них, во время использования данных веществ наблюдалось полное разложение организмами потенциально ядовитых соединений (Ковалишена, 2014, С. 74). Поэтому антисептическая обработка материалов химикатами с подобным составом будут иметь отрицательный результат.

И в-четвертых, благодаря данному методу можно подобрать абиотические условия дальнейшего сохранения археологического материала в фондах музея учитывая температурный и влаж-

ностный диапазон, при котором устойчивые к химической обработке споры и цисты организмов не будут проявлять активности. К примеру, некоторые виды Аспергиллов относятся к ксерофилам – организмам, живущим в сухих условиях, и могут спокойно развиваться при относительной влажности в 60 %, когда большинство микроорганизмов гибнут при влажностном диапазоне в 80–85 % (Емцев, 2018, С. 286).

Не стоит забывать, что химические вещества для обработки объектов культурного наследия стоит подбирать не только по эффективности биопоражения. Бициды должны быть безопасны, как для самого материала (не влиять на его структуру и окраску), так и для людей, работающих с ним. Кроме того, он должен сохранять устойчивость к условиям музейного микроклимата, например к воздействию освещения в витринах (Пехташева, 2012, С. 169). К сожалению, на сегодняшний день нет идеального вещества, отвечающего всем предъявляемым требованиям. По этой причине разработка технологий противодействия биологическим поражениям археологического материала по-прежнему остается одной из важнейших научно-практических задач консервации и реставрации.

После антимикробной обработки, реставрации и консервации археологического материала следующим важным шагом является предупреждение роста микроскопических грибов и бактерий. В музейных фондах, как и в экспозиции, при изменении условий окружающей среды (к примеру, в следствие поломки оборудования, аварийных ситуаций, смене сезонного температурного режима), существует риск проявления активности уцелевших после обработки микробных спор, а также риск вторичного заражения новыми видами при не правильном обращении с артефактами.

Конечно, можно повторно выполнить бицидную обработку материала, однако предпринятые вовремя профилактические меры по уходу за фондами, помогут избежать вынужденного вмешательства в его структуру и материалы. Для принятия квалифицированных решений по профилактике микробиологических повреждений необходимо знать основные биологические особенности микроорганизмов.

К примеру, если рассматривать физиологобиохимические особенности потенциальной микробиоты музейных помещений, то по сравнению с бактериями и актиномицетами, микромицеты способны развиваться при низкой относительной влажности воздуха (ОВ), иметь широкую субстратную специфичность и олиготрофность.

Так, некоторые виды мицелиальных грибов могут развиваться даже при ОВ равной 11–13 %. Однако, не смотря на их стойкость и выживание в экстремальных для многих организмов условиях, губительным для них является именно температурный фон ниже плюс 20 °С. И наоборот, существуют бактерии, такие как *Bacillus Subtilis*, которые могут развиваться и при плюс 5 °С, но не переносят низкую влажность (Емцев, 2018, С. 402).

Владея подобной информацией, можно легко контролировать микроклимат музейных помещений, настраивая параметры влажности, температуры, освещения так, чтобы большинство микроорганизмов находились в состоянии угнетения, естественно также учитывая и материал, содержащийся в фондах и экспозиции. Оптимальным вариантом является поддержание ОВ в диапазоне 50–60 % и температуры около плюс 18 °С. Но всегда стоит помнить об исключениях в виде организмов приспособленным к подобным факторам среды. В этом вопросе также может помочь микробиологическое исследование.

Помимо поддержания стабильного микроклимата помещений также важно вовремя предпринять такие действия, как проветривание помещений, обеспыливание поверхностей шкафов, хранилищ и самих материалов, просушивание гигроскопичных артефактов при повышении влажности в помещении. Стоит так же проводить регулярный осмотр коллекций на наличие активных колоний грибов и бактерий (Ребрикова, 2008, С. 22).

Биодеградация культурных объектов является одной из наиболее сложных форм разрушения для изучения и предотвращения, поскольку затрагивает живые организмы, а также непредсказуемые способы, которыми они реагируют на изменение в окружающей их среде и модификации материалов, на которых они развиваются. Благодаря исследованию подобных процессов взаимодействия «организм-артефакт», специалисты могут получить уйму полезной информации для более корректной работы с археологическими материалами. Таким образом, используя описанные

ранее методики, реставратор может, во-первых, правильно подобрать метод полевой консервации и упаковки артефакта для его транспортировки в реставрационную лабораторию без ускорения процессов биодegradации материала.

Во-вторых, собрать первичные данные о морфологическом изменении объекта живыми организмами.

В-третьих, подобрать наилучший метод антисептической обработки предмета и материалы для его реставрации и консервации с учетом особенностей физиологии отдельных видов грибов и бактерий.

В-четвертых, скорректировать параметры тепла и влаги, настроив микроклимат музейных помещений так, чтобы остановить рост микробиологических клеток, также с учетом их физиолого-биологических особенностей.

Сохранение и восстановление культурного наследия является важной задачей для любого реставратора. Поэтому так важно совершенствовать методологию реставрационных работ за счет расширения информационного поля через междисциплинарные исследования.

Список литературы:

1. Szczepanowska H. M. Biodeterioration of cultural heritage: dynamic interfaces between fungi, fungal pigments and paper. – Switzerland : MDPI, 2023. – 188 p.
2. Абызов С. С., Мицкевич И. Н., Поглазова М. Н. Влияние температуры на реактивацию микроорганизмов после длительного анабиоза в толще антарктического ледника //Георесурсы, геоэнергетика, геополитика. – 2011. – №. 1 (3). – С. 76.
3. Васильев Д. А. Руководство к практическим занятиям по микробиологии. – Ульяновск, 2003. – 95 с.
4. Емцев В. Т. Микробиология : учеб. для академ. бакалавриата – М. : Юрайт, 2018. – 445 с.
5. Карнаухов В. Н. Люминесцентный спектральный анализ клетки. – М.: Наука, 1978. – 207 с.
6. Ковалишена О. В., Алебашина Л. А., Саперкин Н. В. Устойчивость *Pseudomonas aeruginosa* и *Staphylococcus aureus* к дезинфектантам: систематический обзор //Журнал МедиАль. – 2014. – №. 3 (13). – С. 72-77.
7. Парфенов В. А. и др. Лазерная очистка исторических памятников // Научно-технический вестник информационных технологий, механики и оптики. – 2010. – №. 2 (66). – С. 11–17.
8. Пехташева Е. Л. и др. Способы защиты материалов от биоповреждений //Вестник Казанского технологического университета. – 2012. – Т. 15. – №. 8. – С. 167–172.
9. Пилецкая Л. В. Полевая консервация археологических находок (текстиль, металл, стекло): учебно-методическое пособие / Л. В. Пилецкая. – Томск: Издательский Дом Томского государственного университета, 2018. – 48 с.
10. Ребрикова Н. Л. Отечественный и зарубежный опыт антимицробной обработки настенной живописи. Proetcontra //II Международный форум реставраторов» Реставрация: теоретические проблемы и практическая деятельность». – 2020. – С. 59–63.
11. Ребрикова Н. Л. Руководство по диагностике микробиологических повреждений памятников искусства и культуры. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2008. – 80 с.
12. Соенов В. И. Пупарии Sarcophagidae в погребении гунно-сарматского времени некрополя Степушка-2 (Алтай) // Теория и практика археологических исследований. – 2014. – С. 61–73.

АРХЕОЛОГИЯ В 3D: ОПЫТ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИА КОНТЕНТА В ЭКСПОЗИЦИИ МУЗЕЯ С. БЕСТЕРЕК (ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКИЙ ОБЛАСТНОЙ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ МУЗЕЙ)

ПУШКАРЕВ А.А.

*Кандидат исторических наук, специалист музея с. Бестерек
(Восточно-Казахстанский областной историко-краеведческий музей)*

Распространение 3D технологий в сфере сохранения, изучения и популяризации археологического наследия открывает абсолютно новые «революционные» возможности. Технологии 3D сканирования и моделирования позволяют самой широкой аудитории познакомиться с уникальными артефактами из музеев всего мира. Любой посетитель может детально рассмотреть артефакт во всех ракурсах и мельчайших подробностях.

Получаемые на основе новых методов фиксации трехмерные модели исследуемых археологических объектов и артефактов обладают огромным образовательным потенциалом и могут быть использованы при создании новейших музейных экспозиций. Большинство археологических объектов полностью скрыты под землей и не доступны для широкой аудитории. Интерактивные трехмерные модели позволяют увидеть их любому заинтересованному человеку такими, какими их видел исследователь в момент открытия.

Восновой экспозиции музея с. Бестерек (отдел Восточно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея, г. Усть-Каменогорск) успешно демонстрируются материалы, созданные на базе 3D технологий. В данный момент реализуются четыре направления показа виртуальных экспонатов: видеоролики в стерео-формате; 3d печать; дополненная реальность; виртуальный 3d музей.

Видеоролики в стерео-формате. В музейной экспозиции организован показ видеороликов в формате 3D, наподобие стереофильмов в современных кинотеатрах. Ролики демонстрируют модели артефактов, буквально «подвешенные в воздухе» с полным эффектом объема. Очень зрелищным является увеличение мелких деталей археологических экспонатов. Особенно эффектной является демонстрация золотых предметов скифского ювелирного искусства, которые имеют множество деталей, иногда сложно различимых невооруженным глазом. Помимо этого, в 3D формате привлекательно выглядят съемки с раскопок наиболее зрелищных археологических памятников. Это позволяет создать «эффект присутствия» на объекте, который демонстрируется на экспозиции.

3D видеоролики демонстрируются на проекторе Optoma, поддерживающем соответствующую технологию, а посетители смотрят их через специальные 3D очки. Использование проектора имеет преимущество перед ЖК-дисплеями, так как при необходимости, позволяет просто менять не только местоположение экрана, но и его размер.

3D печать. С помощью различных технологий 3d печати создаются копии археологических артефактов от небольших по размеру украшений и предметов быта, до крупных форм – каменных изваяний, изготовленных в уменьшенном масштабе. В данный момент апробированы различные технологии 3d печати: из пластика, полимерного порошка, бумаги. Каждая из них имеет свои преимущества и недостатки, так печать из пластика самая доступная по цене, но, к сожалению, не передает сложную текстуру предмета. Печать из бумаги лучше всего копирует форму и текстуру предмета, но, при этом, является очень дорогостоящей. Средним вариантом является изготовление копий из полимерного порошка.

В отличие от оригиналов артефактов, копии имеют важное преимущество – их можно детально рассматривать, держа в руках. Это привлекает значительное внимание как детской, так и взрослой аудитории. Особенно важны копии музейных экспонатов для посетителей с ограниченными возможностями по зрению, для которых тактильный контакт имеет решающее значение.

Дополненная реальность. Технология дополненной реальности позволяет организовать демонстрацию 3D моделей артефактов с помощью приложения Arloora на смартфоне или планшете на базе Android и Apple. Посетители сканируют маркер – изображение артефакта, и его

объемная модель появляется на экране смартфона в таком виде, как будто она находится в реальной действительности. Посетители могут детально рассматривать виртуальный экспонат перемещая смартфон относительно маркера. Маркеры представляют собой бумажные открытки с изображением и описанием экспонатов. Эти открытки бесплатно распространяются среди посетителей музея, которые в качестве сувенира могут взять из музея виртуальный экспонат на память.

В будущем, с помощью технологии дополненной реальности мы планируем организовать: просмотр 3D моделей на сувенирной продукции (магниты, открытки и др.); виртуальный показ экспонатов, которые невозможно поместить в экспозицию – петроглифы, участки раскопов с археологическими объектами и др.

Виртуальный 3D музей Виртуальный 3D музей предоставляет в онлайн режиме возможность просматривать 3D модели артефактов и археологических объектов (каменные изваяния, петроглифы, объектов в раскопах) а также скачивать их на свой персональный компьютер и распечатывать их копии на 3D принтере. Каждый экспонат в музее снабжен развернутым описанием и научной библиографией. Виртуальные музеи, как показывает мировая практика, обладают огромным познавательным и исследовательским потенциалом и активно содействуют сохранению культурного наследия. Виртуальный музей размещается в интернете на хостинге 3D моделей Sketchfab. В экспозиции музея реализован просмотр моделей в интерактивном информационном киоске.

Современные технологии развиваются настолько стремительно, что часто за ними не успевают и самые «продвинутые» новаторы. Особенно это касается их внедрения в музейную презентацию и экспозицию. Мы стараемся следить за новинками 3D технологий и планируем варианты их использования в музее. Так, в будущем мы планируем апробировать создание элементов дополненной реальности на археологических памятниках «insitu», а также системы виртуальной и дополненной реальности в виде шлемов с возможностью полного погружения в 3D визуализации.

«КАМЕННЫЕ СТЕЛЫ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА ИЗ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ»

ПЕРЕСВЕТОВ Г.Ю.

*Руководитель отдела научно-исследовательского обеспечения природы,
палеонтологии и археологии, г. Павлодар*

В Павлодарском Прииртышье, наряду с такими памятниками как каменные изваяния встречаются разнообразные по форме и размерам археологические объекты как каменные стелы. Основной ареал распространения их – Баянаульский р-н, однако две стелы в последнее время обнаружены и в Майском р-не. Изучением каменных стел в Павлодарском Прииртышье как таковым специально никто не занимался. Нет никаких сведений о подобных памятниках и в ранних работах. Большая часть каменных стел, была обнаружена во время работ по составлению свода памятников Павлодарской области, под руководством Мерца В.К. В своде даны небольшие фотографии и краткое описание местонахождений (Свод памятников... 2010 г.). В 2010 году, вышла статья Г.Ю. Пересветова, посвященная исследованиям культово-погребального комплекса на озере Торайгыр, в которой дается описание каменных стел присутствующих в комплексе (Пересветов Г.Ю., 2010. с. 143-150).

Немногочисленные каменные стелы Павлодарского Прииртышья, распространены в районе мелкосопочника и различаются как по форме, так и по сложности исполнения. Расположение на местности, каких либо закономерностей не обнаруживает. Обелиски расположены в основном одиночно на вершине сопков, у подножья горы и на равнине. Так или иначе, все они связаны с жертвенно-поминальными сооружениями в виде небольших каменных насыпей-курганов, иногда входящих в единый ансамбль погребального комплекса. Без каких либо дополнительных сооруже-

ний нам известна только одна стела в урочище Есшанбулакв окрестностях озера Торайгыр (фото 1). Стела высотой 165 см имеет уплощенную форму размерами 50 x 20 см. Выполнена из красноватого гранита. На одной из граней обращенной к западу в средней части имеется утолщение (живот) что придает памятнику некую антропоморфность. В 2023 году при исследовании площади вокруг памятника, был обнаружен комплект бронзовых предметов, включающих зеркало с длинной шилообразной ручкой, нож без выделенной рукояти и удила со стремячквидными окончаниями и дополнительным отверстиям. По стремянам комплекс датируется кон. VIII – сер. VIII вв. до н.э. Отсутствие рядом со стелой, каких либо других сооружений, несомненно, указывает на связь предметного комплекса с памятником.

Наиболее интересным и значимым комплексом каменных стел является поминально-погребальный комплекс сер. VIII – VII вв. до н.э. на восточном берегу оз. Торайгыр (фото 2). Помимо курганных насыпей в комплексе присутствуют четыре каменных стелы, одна из которых классический олений камень.

Стела №1. Высота 190 см, ширина 40, толщина в ср. части 18 см. Верхний край закруглен. На одной из широких сторон есть различные изображения. В верхней части выбит круг, в средней тамгообразное изображение козла. Между ним и кругом еще одно небольшое изображение горного козла (фото 3). В нижней части изображение горита. На одной из узких граней в средней части, прочерчены три полосы.

Некогда это была единственная неповрежденная стела, однако в 2008 году при строительстве домиков для туристов она была расколота на три части и использована в качестве строительного материала для фундамента под дом. Это обстоятельство побудило в 2008 году начало новых исследований на памятнике. Стела была извлечена из фундамента, но повреждения были безвозвратны. В данный момент она лежит возле кургана № 10. Ранее находилась возле кургана № 3.

Стела № 2. Самая крупная стела в комплексе. Общая высота 4,40 м., ширина 35, толщина 30 см. В сечении округлая. Верхняя часть немного уплощена. В настоящее время расколота на три части. Находилась с восточной стороны от кургана № 10. Рядом со стелой жертвенник округлой формы, сложенный из камней. Обломки стелы лежат у северо-восточного края насыпи кургана с усами.

Стела № 3. Койтас. выс. 3,20 м, ширина в средней части 44 см., в нижней 55 см. Толщина задней узкой грани 20 см, передней грани 10 см. Стела расколота пополам. Верхняя часть немного загнута. Здесь же, вверху выбита окружность (фото 4).

Стела № 4. Олений камень. Общая высота 230 см., ширина в ср. части 60 см., толщина 25 см в нижней части. Верхняя часть стелы обломана. Один из фрагментов обломка верхней части хранится в музее ПГУ им. Торайгырова.

На одной из широких граней, изображено шесть фигур оленей без рогов (фото 5). На оборотной грани, было выбито как минимум три изображения оленей, под ними горит. Все изображения выполнены пришлифовкой.

Под горитом, сохранилось неполное изображение тигра?. Голова животного отсутствует. О том, что здесь изображение тигра, свидетельствует загнутый в кольцо хвост и полосы на туловище. В отличие от изображений оленей, тигр выполнен не пришлифовкой, а контурной выбивкой.

В 2022 году в 16 км к юго-востоку от комплекса Торайгыр в урочище Сынтас, была обнаружена еще одна стела аналогичная стеле № 3 (койтас) на озере Торайгыр. Каменная стела из красноватого гранита, имеет слегка дугообразную форму. В длину имеет размеры 3,30 м., ширина плоской грани в ее средней части 50 см, толщина 20 см. Верхушка немного загнута и оформлена в виде скругленного выступа. На одной из сторон, в верхней части, имеется неглубокая прочерченная окружность (серьга) от которой вниз прочерчена небольшая линия. Диаметр окружности 17 см. Ниже нее находится еще одна слабовыраженная окружность чуть меньшего диаметра.

Помимо кругов на обратной стороне в средней части выбит тамгообразный знак в виде треугольника вершиной вверх. На концах всех трех вершин треугольника прочерчены небольшие окружности.

На передней и задней узких гранях, а также на одной из широких плоскостей в нижней части имеются охристые пятна.

Стела находилась в поваленном состоянии с юго-восточной части каменной насыпи диаметром около 8 м. В центре кургана фиксируется довольно глубокая воронка диаметром 4 м, глубиной 1,5 м. Курган, судя по всему, был ограблен в недалеком прошлом, поскольку воронка так и не заросла растительностью.

Подавляющее количество каменных стел из Павлодарского Прииртышья, расположены в комплексе с курганом и как правило располагаются с восточной либо северо-восточной стороны от насыпи. Небольшая по размерам каменная стела в 10 км к западу от с. Жана-Акшиман расположена с восточной стороны небольшой каменной насыпи.

Каменная стела подквадратной формы в сечении, расположенной в 14 км к западу от с. Бирлик, у подножия горы Кайнак, находится у северо-восточного края каменной насыпи. Стела выполнена из серого гранита. Высота наземной части 172 см., в средней 35 x 40 см.

Достаточно крупная каменная стела с высотой наземной части 2,30 м. в 5 км к ЮВ от аула Буркитты, расположена с северо-восточной стороны от кургана.

Таким образом, преобладающим расположением стел относительно курганов с которыми связаны последние, это восток и северо-восток, однако изредка встречается и другое расположение. Каменная стела в урочище Сынтас, о которой мы уже упоминали, находилась к юго-востоку от каменной насыпи. Надо отметить, что стела была в поваленном состоянии и возможно перемещена в прошлом со своего первоначального места. Не вызывает сомнения, относительно расположения от кургана, каменная стела обнаруженная в 2023 году в Майском р-не. в урочище Кушукжуган. Вертикально стоящая стела с небольшим наклоном, располагалась к северо-западу от кургана с “усами”. Высота наземной части стелы 205 см, ширина в средней части 60 см, толщина в верхней части 13, см, в средней части 34 см, 35 у основания.

Еще один тип памятников с каменными стелами вызывают некоторые сомнения относительно датировки, поскольку входят в разновременные комплексы. Так в 2019 году Мерцем В.К., в горах Каламаккырган исследован памятник, где в центре небольшой каменной ограды была установлена каменная стела с высотой наземной части 172 см, а с восточной стороны от ограды, находилось средневековое каменное изваяние. Традиционно такие памятники датируются древнетюркским временем, однако исследованные нами подобные памятники в Центральном Казахстане, убеждают нас, что малые ограды с центральной каменной стелой сооружены были в раннем железном веке, а затем переиспользованы в средневековую эпоху (Г.Ю. Пересветов, 2015, с. 637).

Таким образом. На сегодняшний день в Павлодарском Прииртышье зафиксировано 12 каменных стел, которые в большинстве своем находятся в комплексе с курганом. Расположение относительно кургана – восточная, и северо-восточная сторона, хотя встречается юго-западная (ур. Сынтас), северная (оленный камень на оз. Торайгыр), и северо-западная (ур. Кушукжуган), хотя в последнем случае, курган с усамы находится на небольшом отдалении от стелы и скорее всего не связан с последней.

Традиция установки каменных стел возле погребальных памятников, в Прииртышье и в Казахстане в целом, относится видимо еще к эпохе развитой бронзы. На некоторых андроновских памятниках зафиксированы небольшие по размерам, одиночно стоящие камни, в северной части могильника. В эпоху поздней бронзы, каменные стелы установлены уже рядом с курганами бегазы-дандыбаевской культуры. Традиция установки каменных стел рядом с погребальными сооружениями, продолжается и в последующую эпоху.

Немногочисленность каменных стел, которые можно связать с ранним железным веком в Павлодарском Прииртышье, вероятно можно объяснить кратковременностью существования подобной традиции. В эпоху развитого периода тасмолинской археологической культуры, распространенной на территории центрального, северо-восточного и северного Казахстана такой традиции уже нет. Скорее всего, период связанный с установкой стел, относится к VIII-сер. VII вв. до н.э.

Литература:

1. Пересветов Г.Ю. Исследования на культово-погребальном комплексе ТорайгырVI //Древности Сибири и Центральной Азии. №3 (15). Горно-Алтайск. 2010. с. 143-150
2. Пересветов Г.Ю. Каменные оградки с центральной стелой раннего железного века и тюркским изваянием (к вопросу о времени сооружения) //Древние культуры Северного Китая, Монголии и Байкальской Сибири. т.2, / Музей Внутренней Монголии, серии Археологического института автономного района Внутренняя Монголия. – Пекин: Наука-Пресс, 2015. – с. 642-647
3. Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Павлодарская область. – Алматы: Аруна, 2010 – 600 с.

**«Ұлы даланың ұлы есімдері» ғылыми- тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
научно-практической конференции «Великие имена великой степи»**

Беттеген: Т. Есжанов

Басуға 28.02.2024 жылы қол қойылды. Пішімі 70x90 1/16
Қаріп түрі «Times New Roman». Қағазы офсеттік.
Көлемі 7,75 б.т. Таралымы 100 дана.

«ALI PRESS» баспасы
Байланыс нөмері: + 7 778 000 38 49